

***Тракийското светилище при Бабяк
и неговата археологическа среда***

Редактори:
Милена Тонкова, Алексей Гоцев

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ПРОУЧВАНИЯ В ОБЩИНА БЕЛИЦА	5
1. <i>А.Гоцев, М.Тонкова. Археологически проучвания на територията на община Белица</i>	5
2. <i>М.Тонкова. Към археологическата карта на община Белица (Резултати от теренните обхождания през 2007 г.)</i>	10
II. ПРОУЧВАНИЯ НА ТРАКИЙСКОТО СВЕТИЛИЩЕ ПРИ БАБЯК	29
1. <i>М.Тонкова. Светилището при Бабяк: обща характеристика, проучвания на „Малкото възвишение“ (сектор „Север“)</i>	30
2. <i>А.Гоцев. Светилището при Бабяк: проучвания в сектор „Западно подножие на Топ“</i>	45
3. <i>М.Тонкова, А.Гоцев. Светилището при Бабяк: проучвания в сектор „Топ“ и сектор „Юг“</i>	65
4. <i>А.Гоцев, Е.Божинова. Керамиката от ранножелязната епоха от светилището при Бабяк</i>	73
5. <i>М.Тонкова. Даровете от късножелязната епоха на светилището при Бабяк</i>	95
6. <i>М.Тонкова. Преносими олтари и съдове с украса в стил „Цепина“ от светилището при Бабяк</i>	120
7. <i>Д.Василева. Керамика на колело от късножелязната епоха от светилището при Бабяк</i>	137
8. <i>В.Ханджийска. Керамика на ръка от късножелязната епоха от светилището при Бабяк</i>	145
9. <i>Д.Димчева. Питоси от късножелязната епоха от светилището при Бабяк</i>	154
10. <i>А.Андонова. Метални инструменти от светилището при Бабяк</i>	159
11. <i>Св.Филипова, И.Прокопов. Монети от светилището при Бабяк</i>	165
12. <i>Цв.Попова. Изследване на растителни останки от светилището при Бабяк</i>	179

13. <i>Л.Нинов</i> . Животински останки на светилището при Бабяк	185
14. <i>М.Тонкова, А.Гоцев</i> . Светилището при Бабяк. Заключение	190
III. А.Гоцев. ПРОУЧВАНИЯ НА ТРАКИЙСКИТЕ СВЕТИЛИЩА В ЗАПАДНИ РОДОПИ	194
IV. МОГИЛНИТЕ НЕКРОПОЛИ	236
1. <i>М.Тонкова</i> . Тракийска надгробна могила от първата половина на V в. пр. Хр. м. Белишка чука край гр. Белица	236
2. <i>С.Михайлов, Г.Костов</i> . Консервация и реставрация и на дървения саркофаг от могилата в м. Белишка чука край гр. Белица	252
3. <i>А.Гоцев</i> . Могила в м. „Св. Богородица“, землището на град Белица	257

Изглед от гр. Белица

Изглед от с. Бабяк

Изглед от с. Краище

I.1. А.Гоцев, М.Тонкова. АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ НА ТЕРИТОРИЯТА НА ОБЩИНА БЕЛИЦА

Поглед от м.Спасова черква при с.Горно Краище към долината на р.Места

Малко са териториите в България, чието местоположение може да се определи като ключово в много и различни аспекти. Без съмнение районът на община Белица е точно такъв. Разположени по течението на Горна Места като част от Разложката котловина, между двата планински масива на Рила и Родопите, тези земи са пример за съчетание между равнинен и планински релеф и климат. Разнообразието на природни дадености обуславя интензивното им заселване от дълбока древност. Към благоприятните условия на живот трябва да се добави и наличието на топли минерални извори в околностите на Елешница, полезни изкопаеми - полиметални руди, които са били експлоатирани още в древността.

Дълго време проблемите на културно-историческото наследство и по-специално на археологическите паметници в този район остават извън интересите на проучвателите на миналото. До 80-те години на XX в. на територията на общината не се провеждат системни археологически разкопки, не се предприемат и кампании

по издирването, класифицирането и културно-хронологическото определяне на археологически паметници. Откъслечна информация за наличието на такива обекти е събрана от Стоил Кошов, жител на град Белица и уредник на музейната сбирка към читалище „Георги Тодоров“.

През 1957 г., по време на строежа на телевизионната кула на връх Бабяшка чука при с. Бабяк, са открити различни археологически материали, сред които и множество фрагменти от оброчни плочки. Обектът е посетен от известния изследовател на античното ни наследство Люба Огненова от Археологическия музей в София, която определя откритите старини като светилище на Зевс и Хера.

Системното и последователно проучване на археологическото наследство в района на Горна Места започва в началото на 80-те години на XX век, когато по долините на Струма и Места се провежда съвместна българо-полска експедиция с основна задача издирване, регистрация и проучване на археологически паметници от Югозападна България. Може да се каже, че най-важният резултат по отношение на археологическите обекти е началото на проучването на тракийското светилище при с. Бабяк и определянето на неговата роля в системата на тракийските култови центрове в Западни Родопи. Проведените при много тежки условия за полева работа през 1983 г. сондажни проучвания на обекта дадоха резултати, които определят този култов център като скално светилище с огромно количество археологически материали и сложни ситуации. Всичко това накара проф. М. Домарадски да сформира голям екип за неговото проучване, в който бяха включени археолозите Алексей Гоцев и Милена Тонкова от Националния Археологически институт при БАН.

Успоредно с дейностите по археологическите разкопки на обекта бе разгърната и широка програма за теренни обхождания в по-близките и по-отдалечени райони, с цел разкриване на археологически обекти. Само за 2-3 години бяха обходени значителни територии около светилището при Бабяк, а също така и в района на град Белица по реките Вотрачка и Белишка до гара Белица и Краище. Регистрирани бяха нови обекти, за известните информацията бе допълнена и осъвременена. На някои от тях бяха проведени сондажни проучвания, с цел да се доуточнят данните за тяхната културна и хронологическа позиция. Сред тях са неолитното селище в м. Равен в землището на Белица, тракийските светилища при с. Бабяк и Краставата могила при с. Краище в Западните Родопи и на върха Високото тепе в Рила, късноантичните обекти в м. Спасова черква при с. Горно Краище, в м. Св. Мина и м. Чекуте край гр. Белица в Рила. По този начин бяха поставени основите за създаването на археологическа карта на община Белица – дейност, която не е преставала, а през последните години се разширява и задълбочава.

По отношение на всички споменати археологически паметници обаче трябва да се обърне внимание върху едно твърде тревожно явление, което се шири във всички райони на България и естествено не е отминало и община Белица. Става въпрос за иманярските посегателства срещу археологически обекти, които ограбват общото ни културно наследство, лишават археологическите проучвания от обективно добита информация за паметниците, а местното население - от прекрасни възможности за развитие на културния туризъм като един доходоносен поминък. Мерки срещу това не се предприемат от оторизираните органи на държавата като полиция, съдебна власт, общински и регионални администрации и пр. Сред обектите от територията на общината, които са жертва на това вандалско посегателство на иманярите са светилището при с. Бабяк, което системно се разрушава в продължение на повече от 20 години. Загубена безвъзвратно е ценна научна информация за характера на тракийските култови практики на обекта, за съоръженията, за археологическите материали - тяхната количествена и качествена характеристика. Естествените природни дадености, величествената панорама от върха към трите планини - Рила, Пирин и Родопите, както и някои все още оцелели археологически съоръжения са предпоставка за превръщането на светилището в интересна част от разнообразните туристически дестинации. Ако ситуацията не са промени драстично в посока на овладяване и прекратяване на иманярската дейност в общината, възможностите за развитие на туризма и опазване на културното наследство ще намаляят значително.

Независимо от тези неблагоприятни условия археологическите проучвания продължават вече 20 години. Най-съществени са резултатите от няколко важни обекта от времето на траките: свободолюбивите беси, възпети от древните автори като рудари, храбри войни и жреци на най-известното тракийско светилище на Дионис, са оставили трайни следи от своя бит и култура. Интензивни разкопки бяха проведени в продължение на девет сезона на едно от най-известните тракийски светилища на връх Бабяшка чука при с. Бабяк, които обогатиха неимоверно много познанието ни върху култовите места в Тракия от I хил. пр. Хр. и от римската епоха. От огромно значение са и резултатите от проучванията върху погребалните ритуали от средата на I хил. пр. Хр. в района на Белица. Откриването на единствения запазен дървен саркофаг на Балканския полуостров е огромен успех за Българската археология. Съркофагът бе реставриран и изложен в залите на музея в Белица. Той е част от комплексно гробно съоръжение, в което е бил погребан тракийски владетел от V в. пр. Хр.

До 1990 г. археологическите разкопки бяха финансирани от община Белица. В периода 1994 – 1996 г. теренната работа и научната обработка на находките продължи със спечелени проекти от Фонд „Научни изследвания“ към МОН и

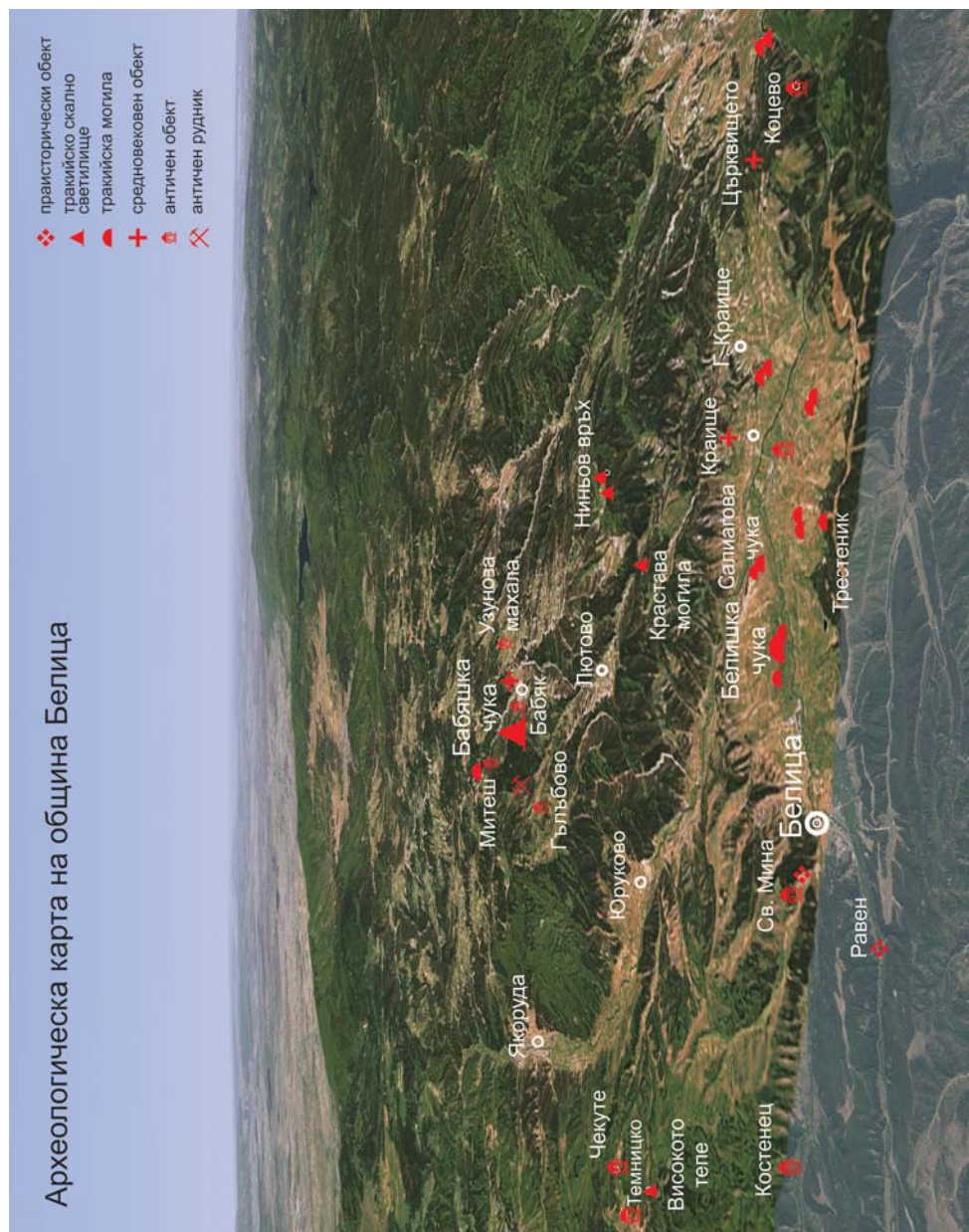
към НАИМ–БАН. След повече от 12-годишно прекъсване продължаването на проучванията стана възможно, благодарение на реализирането на проект за трансгранично сътрудничество на тема „Тракийските светилища от двете страни на българо-гръцката граница“ по програма ФАР с бенефициент община Белица. Чрез него бе осигурен ресурс за довършване на важни етапи на археологическото изследване на светилището при Бабяк, за финализирането на проучванията на могилата в м. Белишка чука, за възстановяването на дървения саркофаг и излагането му в музейните зали. Със средствата бяха реставрирани и документираны множество находки, беше обновена и обогатена археологическата експозиция в музея в община Белица.

През тези години на интензивни археологически проучвания, екипът получи подкрепата на хора и институции, без които резултатите от нашите изследвания нямаше да са същите. На различни етапи от нашата работа се включиха археолозите Румен Миков от Националния институт за паметниците на културата – София, Илия Кулов и Маргарита Андонова от Регионален Исторически музей – Благоевград, геофизикът Никола Тонков от НАИМ-БАН, докторанти и студенти от СУ „Св. Климент Охридски“, от Нов Български университет. Документирането на находките и опазването им за поколенията стана възможно благодарение на художниците Росица Йоргова и Милена Динева, на фотографите Красимир Георгиев, Везе и Ромео Парапунови, на реставраторите Ива Начева, Светослав Михайлов, Георги Костов, Георги Мавров и Петя Пенкова.

По време на проучванията през последните почти 20 години получавахме подкрепа от ръководството на община Белица, като благодарим на Валя Попова, Лазар Банков, Карамфил Дивизиев, Георги Бельов, Христо Дунгьов, Хасан Илан, Ибрахим Палев. Неоценима бе помощта, която получавахме от колегите, свързани с културното развитие на общината – Янка Генова, Ана Люткова, Миланка Богданова, които работеха с нас в началото на проучванията. Откриването на музейна експозиция в градския музей, проучванията и представянето на постигнатите резултати нямаше да бъдат осъществени без активната подкрепа на Мая Падарева – председател на читалище „Георги Тодоров“ в Белица, на Йордана Костадинова и Мария Георгиева и на целия колектив. Трябва да се изтъкне и помощта на жителите на Бабяк и околните селища, където основно бяха съсредоточени нашите усилия през всички тези години. На всички приятели и съратници от Белица и Бабяк благодарим от сърце.

А. Гоцев и М. Тонкова

Археологическа карта на община Белица

I.2. М.Тонкова. КЪМ АРХЕОЛОГИЧЕСКАТА КАРТА НА ОБЩИНА БЕЛИЦА (Резултати от теренните обхождания през 2007 г.)

Поглед към долината на р. Места и гр. Белица от с. Краище

Досега на територията на община Белица са регистрирани над 30 обекта от праисторическата, тракийската, римската епоха и средновековието. Те са разположени по удобни за заселване склонове и падини, била и върхове в Западните Родопи и Югоизточна Рила. Тясната долина на р. Места, разделяща двете планини е заливна, затова селищата и некрополите се намират по ниските периферни ридове на околните планини.

Досега е известен един обект от неолита в м. Равен до гр. Белица, който е сред най-важните свидетелства за ранното усвояване на планинските масиви в тази отдалечена епоха (V хил. пр. Хр.). Най-многобройни са данните за наличие на селищна система през тракийската епоха (XII – I в. пр. Хр.). От това време са четирите тракийски скални светилища – в м. Бабяшка чука и в м. Ниньов връх в землището на с. Бабяк, в м. Краставата могила между селата Краище и Лютово в Родопите и в

м. Високото тепе (Влаховец) северно от Белица в Рила. Сред тях с най-голямо и най-важно значение за тракийската общност е светилището в м. Бабяшка чука. То е и най-значителният обект на територията на общината, проучван чрез дългогодишни археологически разкопки. От времето на траките са могилените некрополи, разположени върху незаливните тераси на Белишка река и Места. Досега са проучени четири надгробни могили от VI и V в. пр. Хр. в м. Беличка чука и в м. Св. Богородица (Салиагова чука). В голямата могила в м. Беличка чука бе документирано сложно надгробно съоръжение с уникална находка - съхранен дървен саркофаг. В землището на Белица е открито монетно съкровище от II в. пр. Хр., следа от бурната история на земите, населявани от тракийското племе беси. Славата на бесите като рудари е потвърдена от останките от древни минни разработки до светилището в м. Бабяшка чука, както и западно от Узунова махала.

Тракийската култура от римската епоха (I-IV в.) и късната античност (V-VI в.) също е оставила значителни следи. Светилището при Бабяк е в разцвет. Антични селища с монументални постройки са съществували в м. Чекуте и Св. Мина в землището на Белица. Останки от базиликална сграда са видими и досега на терена в м. Спасова черква при с. Горно Краище, където е съществувало голямо укрепено селище. Следи от антични некрополи са открити в м. Костенец при Белица, в м. Слатина и Митеш при Бабяк, в м. Гогово при Узунова махала. Средновековната епоха е представена с находки от с. Бабяк и от с. Краище, където на голяма площ се откриват следи от селище с останки от градежи и некропол.

Повечето от тези обекти бяха регистрирани при теренното обхождане, проведено през 2007 г., като част от програмата за изпълнение на проекта за трансгранично сътрудничество по програма ФАР. Бяха използвани два метода на проучване. Методът на тоталното обхождане бе приложен единствено по долините на Горна Места и Белишка река, където има обработваеми ниви. Оказа се, че тези сравнително равни терени са заливни и логично там не бяха документираны обекти. Незаливните тераси, които преминават в предпланинските хълмове и възвишения са залесени и преки наблюдения не могат да бъдат направени. Затова, по сведения на местни жители, бяха посетени различни обекти в Западните Родопи и Източна Рила. Всички те обаче бяха разрушени от иманярски действия. Повечето от тях са планински светилища - синхронни, но по-малки от светилището при Бабяк, открити бяха и големи антични и средновековни обекта. Бяха констатирани огромни разрушения на културните пластове и обекти с булдозер. Методът се оказва патент на нелегалните разкопвачи в общината. Разрушенията са огромни, повечето от обектите на практика са унищожени както за научно изследване, така и за евентуалното им експониране и социализиране. Обектите бяха регистрирани с GPS, бяха изработени регистрационни картони за включването им в информационната

система „Археологическа карта на България“, мерки за опазването им бяха набелязани от нарочна комисия на Министерството на културата.

Бяха регистрирани 20 археологически обекта на територията на гр. Белица и селата Горно Краище, Краище, Узунова махала, Бабяк.

Могила в м. Трестеник над гара Белица

Бяха описани всички видими могили по високите склонове от двете страни на Белишка река. Некропол от VI-IV в. пр. Хр. е разположен върху две височини – Белишка чука и в м. „Св. Богородица“ (Салиагова чука), по левия бряг на реката. Три са могилите в м. Белишка чука, от които две са проучени в периода 1995 - 2007 г. В едната от тях бе открито комплексно гробно съоръжение, състоящо се от могила от пръст върху каменна могила, цистов гроб и запазен дървен саркофаг с поставени в него дарове. В каменната могила са открити паница и кана, изработени на колело. Те са характерни за периода V-IV в. пр. Хр. (срв. Тонкова 1995, 38-39 и статията в настоящия сборник). В м. „Св. Богородица“ (Салиагова чука) могилите са три, две от тях също са проучени през 1995 г. В едната са документирани концентрации от керамични фрагменти, както и отделни находки от метал, затрупани с каменен

кожух. Въз основа на съдовете, както и на фрагмента от спираловиден бронзов елемент (салталеон) от огърлица, могилата е датирана в VI-V в.пр.Хр. (срв. Гоцев 1995, 46 и статията в настоящия сборник). Върху висока незаливна тераса южно от Белишка река над гара Белица бяха регистрирани още четири могили в м. Трестеник. Една от тях е разрушена от изграден в центъра ѝ масивен водоем. Втората е с голям иманярски изкоп в средата. Другите две могили бяха открити върху високите тераси от двете страни на р. Места. Върху десния бряг бе документирана могила, свързана най-вероятно със стар път, който минава през естествено плато в дясно от сегашното шосе от Белица за Разлог.

Сред най-важните резултати от проучванията през 2007 г. бе регистрирането на група антични обекти в Рила, в района на намиращите се в съседство местности Темничко, Високото тепе и Чекуте, на около 6 км по права линия северно от гр. Белица.

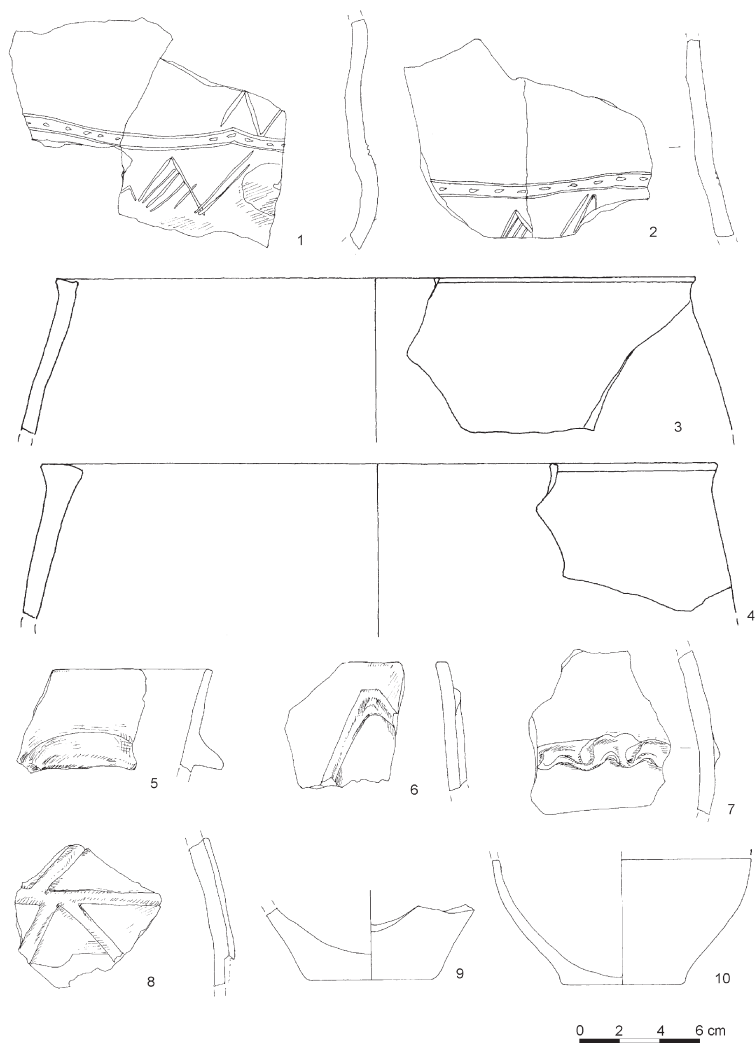
Местността Темничко е рид с незалесени била, някога обработвани ниви, сега поляни. Дължината на местността е около 1 км. В северната част има два издигнати на скални участъка, които наподобяват надгробни могили. Върху една от тях бе регистриран иманярски изкоп. В накопаната пръст бяха изровени единични фрагменти от съдове правени на ръка и на колело от късножелязната епоха. По поляните, в разровените от диви прасета места, бяха открити няколко нехарактерни фрагмента антична керамика. По сведения на местните хора, при обработката на земята там са откривани множество материали, следи от стари селища. По рида минава черен път, който води до хълм, отбелязан на картата като Високото тепе, а от местните хора наричан „Влаховец“.

Тракийското светилище на връх Високото тепе („Влаховец“), поглед от м. Темничко в Рила

Разрушения от иманярските действия на светилището

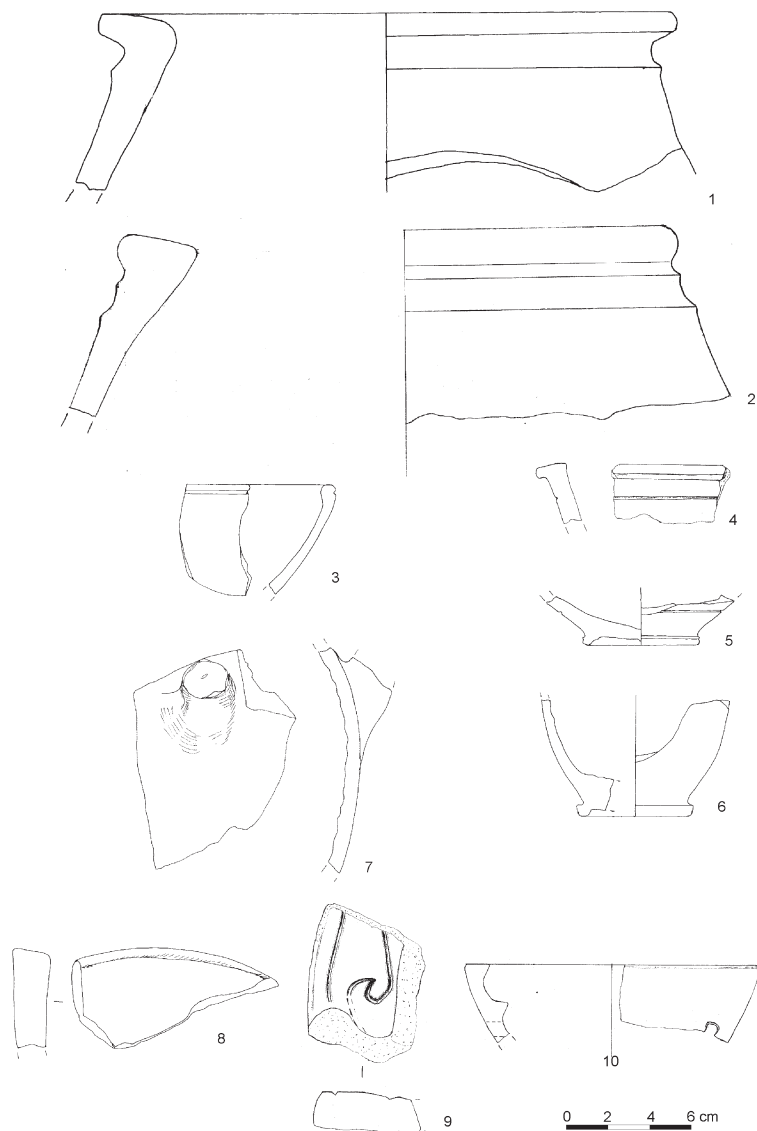

Табло I - Керамика от тракийското светилище на връх Високото тепе („Влаховец“)

Планински светилища. Сред най-важните резултати от теренните обхождания през 2007 г. е документирането на три планински светилища - по-малки, но синхронни и с директна визуална връзка към голямото тракийско светилище на връх Бабяшка чука при Бабяк в Западните Родопи, просъществувало през цялото I хил. пр. Хр. и римската епоха .

Едното от тях е обектът на връх Високото тепе („Влаховец“). Засега това е първият обект с подобна характеристика от I хил. пр. Хр. и римската епоха в Рила. Върхът е с надморска височина 1443 м и доминира над околния терен. Заравненото му било с площ от 1.5 дка има издължена бъбрековидна форма. Тук лежат останките от античен обект с характеристики на планинско светилище. Обектът се е разрушавал от иманярски набези в продължение на осем години. Ситуацията, която документирахме през 2001 г. бе следната: цялата площ бе прекопана от иманяри, изкопите с дълбочина от 1-1,50 м разкриваха характеристиката на културен пласт от черна „мазна“ пръст, наситена с огромно количество керамични фрагменти и находки. От южната страна личеше пояс от ломени камъни, предполагаеми останки от каменно струпване или оградна стена. В централната част, в един от иманярските изкопи бяха открити керемиди. При посещението ни през 2007 г. ситуацията беше променена от други вандалски действия. Цялата южна част на светилището е била заравнена до скала с булдозер, а пръстта нахвърлена по периферията. В този участък съществуването на ненарушени структури е малко вероятно. Такива могат да се очакват в северната част на светилището, където разрушенията са видимо по-повърхностни. В насипите и пръстта от иманярските изкопи има множество археологически материали: фрагменти от съдове, правени на ръка и на грънчарско колело, керемиди, различни находки, сред които пирамидална тежест за стан и прешлени за вретено. По сведения на местните жители там са откривани стъклени мъниста и множество монети. Въз основа на анализа на керамичните фрагменти е видно, че светилището е посещавано през I хил. пр. Хр. и най-вероятно и през римската епоха.

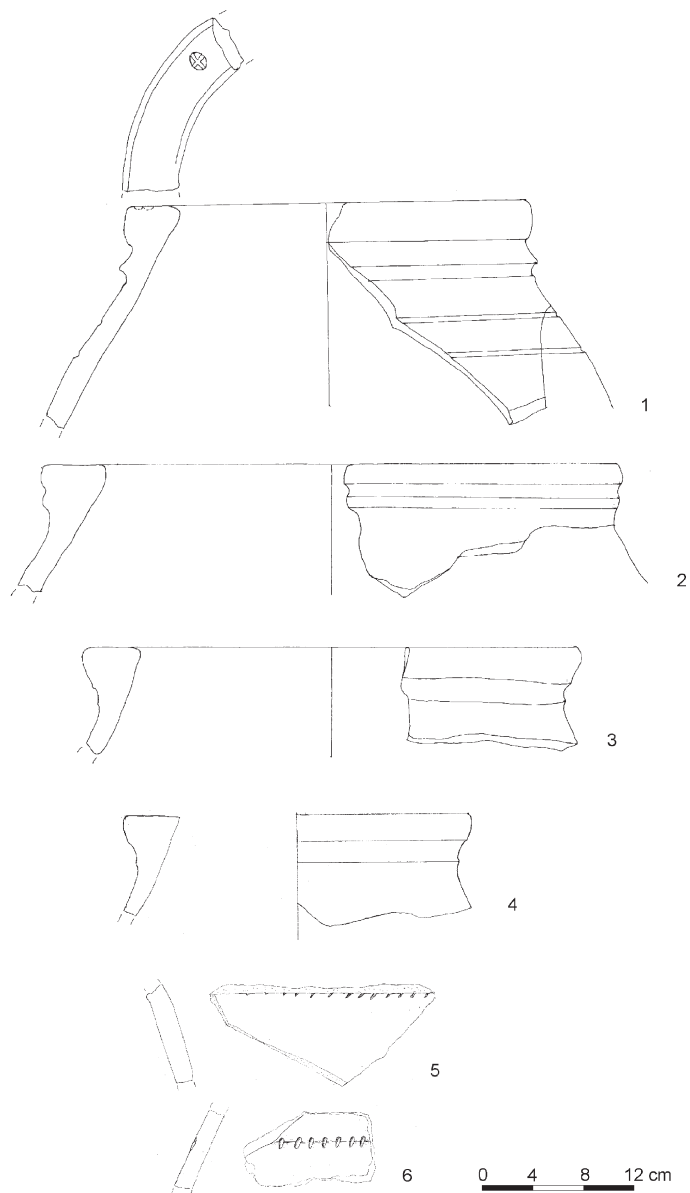
Свидетелство за най-ранното посещаване на светилището са фрагментите от кантаросовидни съдове с кафяв или сивочерен цвят, с излъскана повърхност, с врязана украса от „падащи“ триъгълници и пояс от ямички между две врязани успоредни линии (Табло I, 1,2). Този тип съдове, характерни за втората фаза на ранножелязната епоха, са сред най-често срещаните керамични форми на намиращото се в съседство светилище на връх Бабяшка чука при Бабяк (Gotzev 1995, fig. 4, 67; Домарадски и колектив 1999, Табло XXIII, 8,9,11 и статията на А.Гоцев и Е.Божинова в настоящия сборник). Най-многобройни са материалите от късножелязната епоха. Сред тях информативни са няколко фрагмента от трапезни съдове от глина с малко примеси и слюда и с повърхност в различни нюанси на сивия

Табло II - Керамика от тракийското светилище на връх Високото тепе („Влаховец“)

цвят: фрагмент от паница със завит навътре ръб на устието, заоблено и подчертано с жлеб венче, няколко пръстеновидни столчета, както и фрагмент от съд, най-вероятно кратеровиден, с голям обем и хоризонтални дръжки на най-издутата част на тялото (Табло II, 3,7). Съдове от този тип са характерни за светилището при Бабяк и други тракийски обекти и се отнасят към III-II в. пр. Хр. Този тип съдове, а също кани и леканета обикновено са украсени с врязани вълнообразни линии (Тонкова 2002, с. 57, Табло I,1). Фрагмент от подобен съд е открит и на обекта на Високото тепе. Най-многобройни (около 50 фрагмента) са фрагментите от съдове от по-грубо тесто, правени на ръка. Сред тях се открояват фрагментите от кошеровидни съдове с равно отрязано венче (Табло I, 3,4). Те са покрити с ангоба, имат излъскана повърхност и характерен черен цвят за външната страна и кафяв за вътрешната страна на съда. Съдове от този тип са типични за светилището при Бабяк и се откриват в пластове от късножелязната епоха. Фрагменти с характерна украса от пластични ленти с триъгълно сечение, гладки или с украса от ямички (Табло I, 5,8), също са от съдове от тази епоха. На обекта са открити и многобройни фрагменти от дисковидни капаци или подноси (Табло II,8) с кафяв до черен цвят и покрити с плътна ангоба повърхност. Идентични керамични дискове са отново една от най-често срещаните форми на светилището при Бабяк. Още една прилика с намиращото се наблизо известно тракийско светилище е фрагмент от капак с врязана украса от спирали (Табло II,9) в стила на култовата керамика от група „Цепина“ (за нея срв. Домарадски и колектив 1999, 24-26; Георгиева 2003). Фрагментът вероятно принадлежи на зооморфен капак от цилиндрично преносимо огнище, модел познат засега само от светилището при Бабяк (Тонкова 2002, с. 57-58, обр. 27, 28, Табло VI). С един фрагмент е представена и една друга керамична форма от късножелязната епоха, характерна за района на Западните Родопи и околните долини – купа-цедка с оребряване от вътрешната страна. Такива са открити на светилището при Бабяк, но и на много други обекти в Западните Родопи и долината на Места (Домарадски и колектив 1999; Попов 2002; Кисьов 2004, с. 18, Табло VIII, 1,2). Друг характерен за обекта тип съдове са фрагментите от питоси (Табло III), правени на колело с бежов, кафяв, кафявочервен цвят, някои от които с ангоба и украса от полегати елипсовидни ямички. Устийният ръб е с извита навън профилирана периферия. Повечето намират паралели в предримската епоха.

От особена важност бе откриването на фрагмент от устие на питос с по-различна структура на глината, със специфичен профил и ръбове от външната страна на съда, и украса от отпечатана розета върху венчето (Табло III,1). Питоси с такъв печат са известни от Севтополис, където те са характерен тип (Чичикова 1981, с. 57-58, обр. 32, 33). В случая обаче, розетата при питоса от Високото тепе има друга стилистика. Профилът на устието на съда също е различен и намира паралели сред питосите от римската епоха и по точно от III в. (срв. Кабакчиева 1986, 26-27, 92, № 443, Табло

Табло III - Керамика от тракийското светилище на връх Високото тепе („Влаховец“)

39). Точно такъв фрагмент е известен и от светилището при Бабяк от проучванията на сектор „Топ“. Това е още едно указание, за сходния ритъм в развитието на двете съседни тракийски светилища.

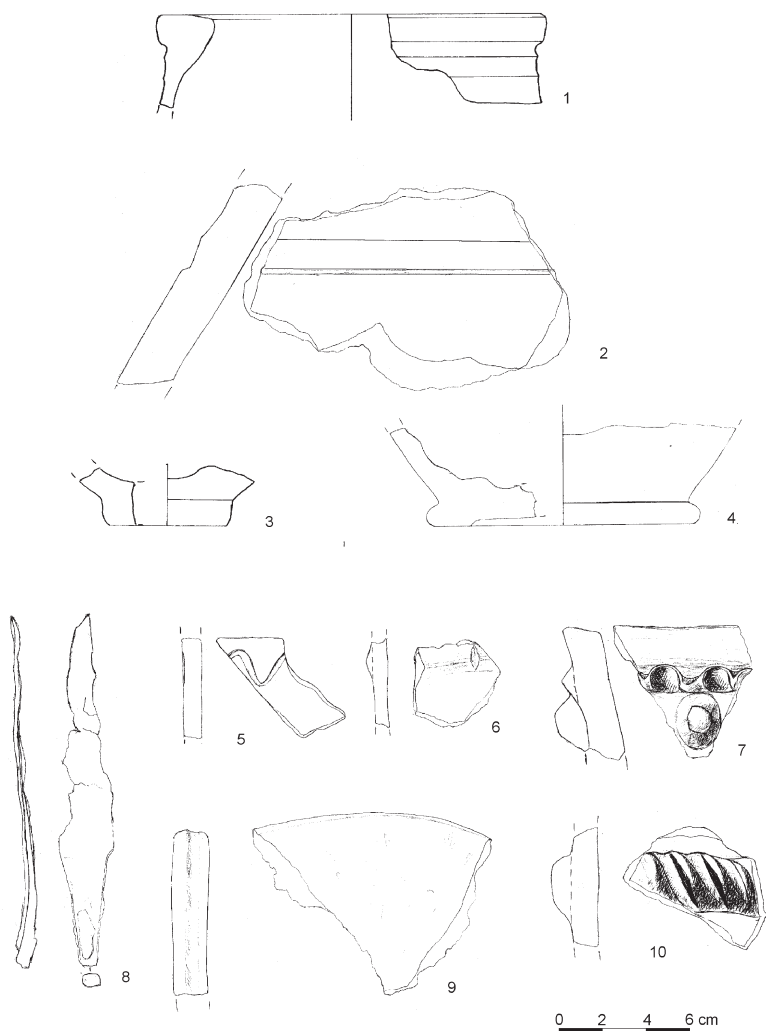
От иманярски изкоп в централната част на обекта бяха събрани множество фрагменти от керемиди: долните са плоски, от глина с примеси с червен цвят с извит нагоре и скосен ръб. Върху един от фрагментите има нанесена украса с пръсти. Горните керемиди са извити. Всички те принадлежат на покрив на сграда, която би могла да бъде както от късножелязната, така и от римската епоха. Втората възможност е по-вероятна, отново поради сходство на този археологически комплекс със светилището при Бабяк, където има данни за постройка с керемиди от римската епоха.

Като цяло керамичният комплекс от обекта на връх Високото тепе е сравним с този от светилището при Бабяк в Западните Родопи. Това се отнася и за малкото достигнали до нас находки (конусовидна тежест, украсен капак от преносимо огнище), както и за предполагаемия характер на разрушените структури – каменни струпвания, оградна стена, сграда от ломен камък с покрив от керемиди. Тези характеристики са общи за двата обекта, което предполага и обща функционална характеристика – култово място. Голямото сходство в керамиката, показва общност на населението, което обитава намиращите се в непосредствена близост планински участъци на Западните Родопи и Източна Рила през I хил. пр.Хр. и римската епоха, еднакъв бит и идентични ритуални практики.

Други два аналогични обекта бяха посетени в землището на с. Краище и Узунова махала в Западните Родопи. Единият се намира в м. Краставата могила, на 4 км североизточно от с. Краище. Обектът е разположен върху заравнено било с площ от 1 дка. Видими са многобройни следи от иманярски набези. По сведения на водача и тук културният пласт е бил разрушен с булдозер. В северната част на обекта има могила с каменноземлен насип с височина 3 м и диаметър 25 м. Тя е напълно разбита от иманярски изкопи, в насипа и има фрагменти керамика. Сред събраните материали са няколко характерни фрагмента от съдове от късножелязната епоха: някои от тях са с груба структура на глината, правени на

Тракийско светилище в м. Краставата могила при с. Краище

Табло IV - Керамика от тракийското светилище в м. Краставата могила при с. Краище

ръка, с типичната украса от релефни ленти с ямички или насечки (Табло IV, 6,7,10). Бяха открити и фрагменти от подноси или капаци (Табло IV, 9), характерни и за околните светилища при Бабяк и Високото тепе. Малък фрагмент от стена от съд, правен на грънчарско колело с украса от врязана вълнообразна линия (Табло IV, 9) също намира паралели в различни типове съдове от III-II в. пр. Хр. от тези две намиращи се в близост светилища. Срещат се и фрагменти от питоси (Табло IV, 1,2). На обекта бе открито желязно ножче (Табло IV, 8) от тип с паралели в светилището при Бабяк (Тонкова 2002, с. 59, Табло II,11). Бе открит и голям дъговидно извит хромелен камък с размери 68x37x10 см, отново идентичен с откривани на светилището при Бабяк. Както е известно тяхното присъствие на планинските светилища се свързва не толкова с обработката на зърно, колкото с рударски дейности – за стриване на руда (Домарадски и др. 1999, 31, 39; Тонкова 2002, 59). Материалите от обекта в м. Краставата могила са главно от късножелязната епоха. Тъй като теренът е обрасъл и материалите са събрани на случаен принцип не е ясно дали обектът, най-вероятно също планинско светилище, е бил посещаван през ранножелязната и през римската епоха, както е при светилището при Бабяк и това на връх Високото тепе в Рила.

Друг по-малък като площ обект със същата характеристика бе регистриран в м. Миньов връх, на 2 км западно от Узунова махала, между Краище и Бабяк. Той заема малко скално възвишение, върху което бяха открити керамични фрагменти от ранножелязната и късножелязната епоха. И двете светилища се намират в близост до светилището при Бабяк, с което имат пряка визуална връзка. Такава имат и с описаното светилище в м. Високото тепе (Влаховец) в Източна Рила. Четирите светилища са съществували едновременно и са имали възможност за директна комуникация. Най-значително сред тях по големина и значение е безспорно светилището при Бабяк.

Иманярски изкоп с останки от сграда от късноантичното селище в м. Чекуте, източно от м. Темнишко в Рила

Археологически материали от иманярски изкоп в м. Чекуте

Югозападно от обекта в м. Миньов връх бяха документирани два тунела, издълбани в скалата от иманяри. Предполага се, че е възможно те да са останки от стари рудни галерии. В резултат на проведеното теренно обхождане бяха документирани и два важни обекта с архитектура от късната античност. Останки от значителен обект с архитектура бяха разкрити от иманяри в м. „Чекуте“, отстоящ на 2 км непосредствено на изток от м. „Темничко“ в Рила, северно от Белица.

Бе регистрирано голямо антично селище, с видима площ – 100 на 60 метра, с останки от сгради от камък и кирпичи, покрити с керемиди. Каменните зидове са с две лица и са направени от ломен камък. В иманярския изкоп с размери 5 на 3 метра и дълбочина 1 метър се вижда горял пласт, множество керемиди и големи кирпичи с размери от 8x25 см. Може да се предположи наличието на голяма сграда и на множество други сгради в непосредствена близост. Всички те лежат под пласт от 30-40 см пръст и са непосредствено застрашени от иманярска дейност.

Останки от древни галерии (?) с инструменти на иманяри

Другият регистриран обект се намира в м. Спасова черква, южно от с. Горно Краище. На площ с размери 50 на 100 метра са видими следи от оградна стена с дължина 50 м и от сгради. На обекта има множество керемиди, тухли, ниска концентрация от керамични фрагменти и фрагменти от стъкло. В иманярския изкоп бе документиран зид с видима дължина 1.70 м и височина 0.70 м. Има данни, че зидът е запазен под насипа и в страни от изкопа. Камъните от зида са с грубо

Зид в иманярски изкоп в м. Спасова черква (Църквището) при с. Горно Краище

Комисия на НИПК- оглед на разрушенията в м. Спасова черква

оформени лица, със спойка от хоросан и счукана тухла. В централната част на обекта се забелязват големи иманярски изкопи, а в южната, според информатора, е работено с булдозер.

Разрушен късноримски некропол в м. Гогово до с. Бабяк

Керамика от разрушените гробове в м. Гогово

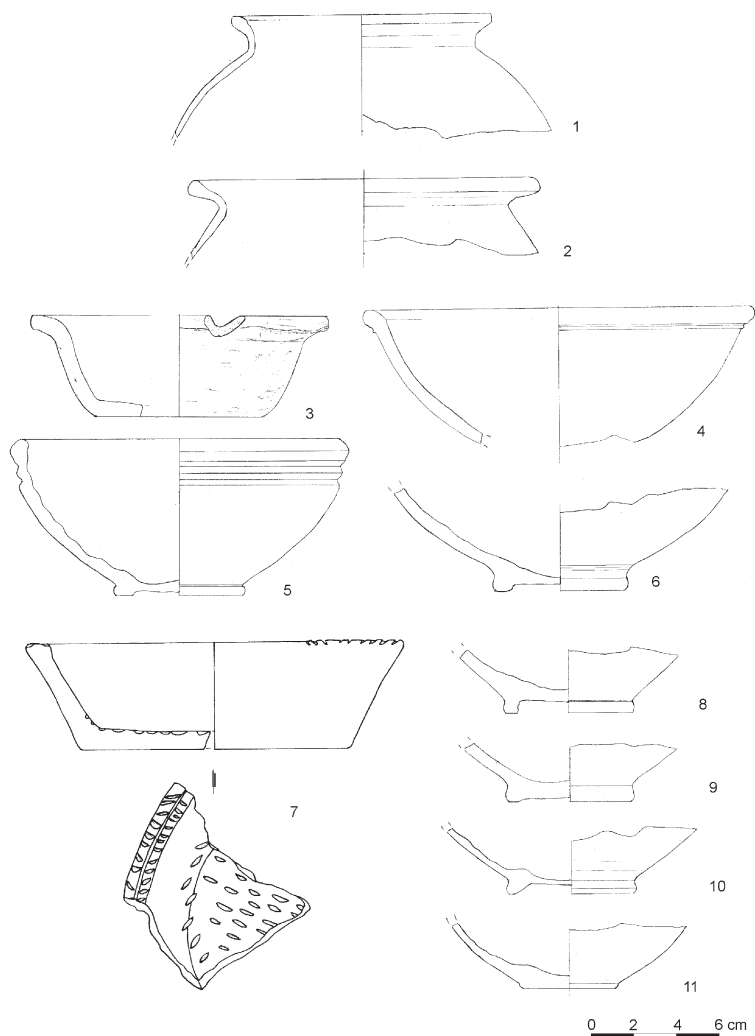
В м. „Гогово“ на 1 км източно от с. Бабяк, бяха документирани останки от разрушен от иманяри плосък некропол от късната античност с площ от около 1 дка. В изкопите се вижда, че отделни гробове са били оформени с керемиди. Няма следи от човешки кости, а множество въглени – вероятно от кремация. В изкопите от пръст бяха открити многобройни фрагменти от керамични съдове правени на колело и на ръка. Повечето съдове са със следи от вторично обгаряне. Два фрагмента от тънкостенни гърнета със сложен профил на устийния ръб (Табло, V 1, 2) от типа „римска обикновена червена керамика“ демонстрират типичните форми за периода II – IV в., но са по-характерни за късноримската епоха (Кабакчиева, 1986). Дълбоката конична паница със сивочерен цвят без столче (Табло, V, 3) представя форма с паралели във II, но и в края на III в. (тип IV по Кабакчиева 1983, с. 4, обр. 4, а,б). Дълбоките паници с полусферична форма (Табло, V 4,5) са от типа на сивата римска керамика с тъмносив лак и се отнасят към III в. (по Кабакчиева 1983, 1-2, обр. 1, а,б). Дъната (Табло V, 6-11) са от подобни съдове – паници с полусферична форма. Това говори за факта, че в некропола са следвани стандартни принципи на гробните дарове и съответно на поставяните в тях съдове. Оригинална форма и украса представя съд, правен на ръка с врязана украса от ямички върху устийния ръб и вътрешната страна на дъното (Табло V,7). По форма той копира сивите конични паници с равно дъно, които са много характерни за III – IV в. сл. Хр. Може да се резюмира, че некрополът предоставя данни за ясно определим керамичен комплекс. Става въпрос за керамика, която е изцяло местно производство и може да се датира в периода на края на Принципата (III в.) и през късноримската епоха (IV в.). Относно практикувания ритуал е трудно да се правят изводи. Наличието

на керемиди в някои от изкопите предполага извършване на трупополагане в градени гробове, съоръжения, типични за некрополите от тази епоха. Следите от клади подсказват практикуването и на друг ритуал – кремация, която би обяснила отсъствието на кости сред останките от разбити гробове. Не може да се изключи напълно и възможността за наличието на „празни“ гробове - без скелети и само с гробни дарове, също много често срещан погребален ритуал през късната античност в Западните Родопи (Дамянов 1990, 94-96; Домарадски и др. 1999, 14,15).

По пътя към платото над с. Краище, в дясно и в ляво от черния път над училището и джамията, бяха регистрирани останки от късноантично и средновековно селище и некропол. В ляво от черния път, в обработваемите ниви има отделни фрагменти от тънкостенни съдове на колело с ниска концентрация. Отделни фрагменти от керемиди и тухли предполагат наличието на сгради със стабилен градеж и покривна конструкция. В дясно от черния път до дерето има множество иманярски изкопи с човешки кости от разбити гробове. Няма археологически материали за определяне на датировката на разбития некропол, но вероятно е свързан с намиращата се непосредствено до него сграда (градеж от ломен камък с хоросан, разхвърляни тухли и керемиди), възможно базиликална сграда, която първо е разбита от черния път и допълнително от иманярските изкопи.

Обхожданията на територията на община Белица през 2007 г. дадоха няколко важни резултата. Те прибавиха нови, неизвестни досега данни за селищния живот в района на Западните Родопи, долината на Горна Места и Източна Рила през I хил. пр. Хр. и късноримската епоха. От двете страни на реката живее едно и също население, периодите на разцвет и упадък са еднакви за района на Западните Родопи и Източна Рила. Данните за първия голям разцвет на тракийската култура от двете страни на Горна Места са от втората фаза на ранножелязната епоха. През късножелязната епоха разцветът на общността е през последните три века на I хил. пр. Хр., когато в района има няколко планински светилища с многобройни дарове, свидетелство за разцвет и благоденствие. Това се отнася и за римската епоха, и особено за периода II-III в., според многобройните свидетелства за активно функциониране на светилищата. Късната античност, както и за други райони на Родопите, е също важен период в развитието на тези земи, белязан с многобройни некрополи и богати селища с архитектурни останки и представителни сгради. Проучванията ни добавиха информация и за селищния живот през Средновековието с документирането на селище и некропол от тази епоха при с. Краище.

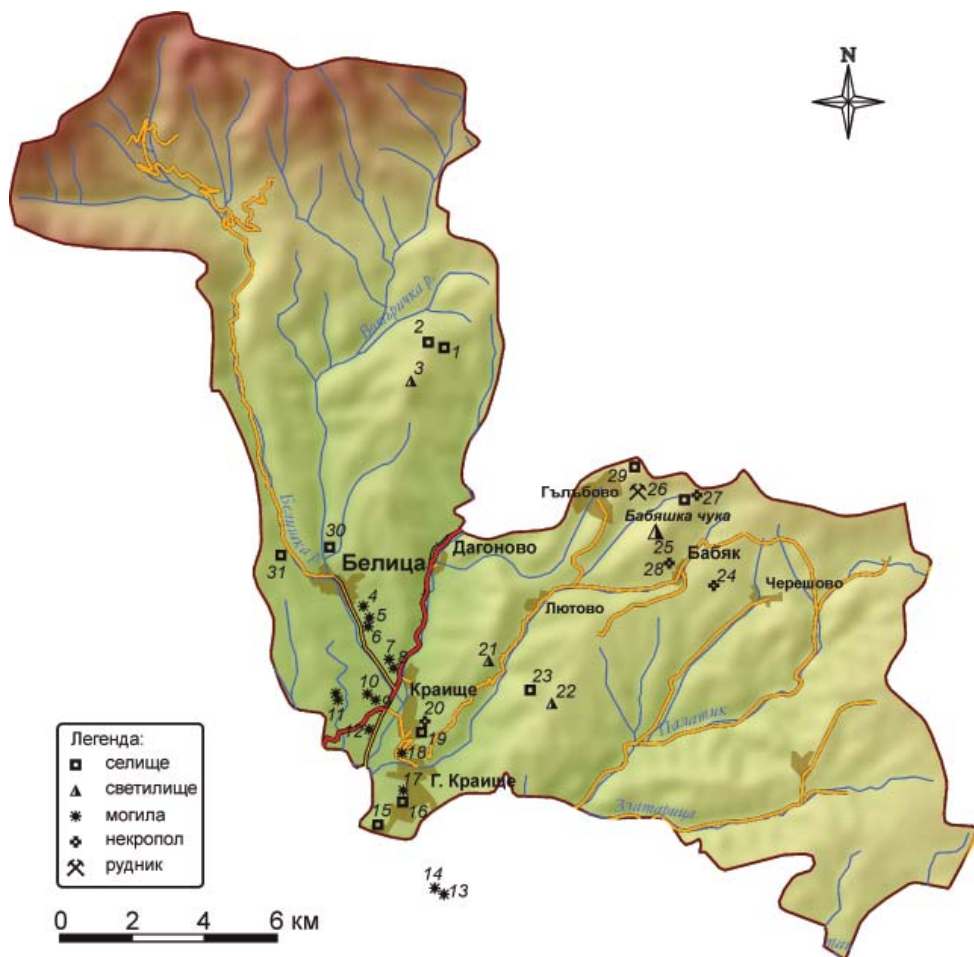

Табло V - Керамика от античен некропол в м. Гогово до с. Бабяк

Поглед от светилището при Бабяк към светилището в м.Високото тепе в Рила. Вдясно са входовете на минни галерии с останки от античен рудник

КАРТА НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ОБЕКТИ

Списък на археологическите обекти към картата

1. Античен обект в м. „Чекуте“, гр. Белица
2. Античен обект в м. „Темницко“, гр. Белица
3. Тракийско скално светилище на връх Високото тепе („Влаховец“), гр. Белица
- 4-6. Могилен некропол на хълма Белишка чука, гр. Белица
- 7-8. Могилен некропол на хълма „Св. Богородица (м. Салиагова чука), гр. Белица
- 9-11. Могилен некропол в м. „Трестеник“, гр. Белица
12. Могила западно от шосето за Разлог, гр. Белица
- 13-14. Могилен некропол в м. Банята, гр. Елешница

15. Античен обект в м. Коцево, с. Горно Краище.
16. Античен обект в м. „Спасова черква“, с. Горно Краище
17. Могила в м. „Спасова черква“, с. Горно Краище
18. Могила край пътя между селата Горно Краище и Краище
- 19, 20. Средновековно селище и некропол в с. Краище
21. Тракийско скално светилище в м. Краставата могила, с. Краище
22. Тракийско скално светилище в м. Миньов връх, Узунова махала
23. Тракийско селище (?)
24. Античен некропол в м. „Гогово“, с. Бабяк
25. Тракийско скално светилище на връх Бабяшка чука, с. Бабяк
26. Останки от античен рудник до връх Бабяшка чука, с. Бабяк.
27. Антично селище и некропол в м. Митеш, с. Бабяк
28. Античен некропол в м. Слатина, с. Бабяк
29. Антично селище в м. Медьов преслап, с. Гълъбово
30. Антично селище в м. Св. Мина, гр.Белица
31. Селище от неолита в м. Равен, гр. Белица

Литература:

Георгиева 2003: Р. Георгиева. *Керамиката от ранната желязна епоха в Югозападна България и феноменът „Цепина“*. Пирахмел/Pyraichme 2, Куманово, 2003, 159-187.

Гоцев 1995: А. Гоцев. *Археологически разкопки на две могили в м.„Св.Богородица“ в землището на гр.Белица*. – АОР за 1995 г. София, 1996, с. 46.

Домарадски и колектив 1999: М. Домарадски и колектив. *Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места*. - Разкопки и проучвания, XXVI, София, 1999.

Дамянов 1990: Н. Дамянов. *Погребалният обичай през късната античност в Западните Родопи*. - В: *Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма*. Смолян, 1990, 92- 100.

Кабакчиева 1983: Г. Кабакчиева. *Типология и хронология на глинени червенолакови паници от Тракия (I-IV в.)*. – в: *Археология* 1983, 4, 1-12.

Кабакчиева 1986: Г. Кабакчиева. *Керамика от вилата при Ивайловград, II-IV в.* – РП, 16, София, 1986.

Кисъв 2004: К. Кисъв. *Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил.пр.Хр.* София, 2004.

Марков, Гоцев, Янков, 2004: В. Марков, А. Гоцев, А. Янков. *Сакрално пространство в Древна Тракия. I. Проучване на тракийски култови центрове от I хил. пр.н.е. в Западни Родопи*. Благоевград, 2004, 7-46.

Попов 2002: Хр. Попов. *Цедки*. - В: А. Божкова, П. Делев (ред.) *Копривлен*, 1, София, 2002, 169-173.

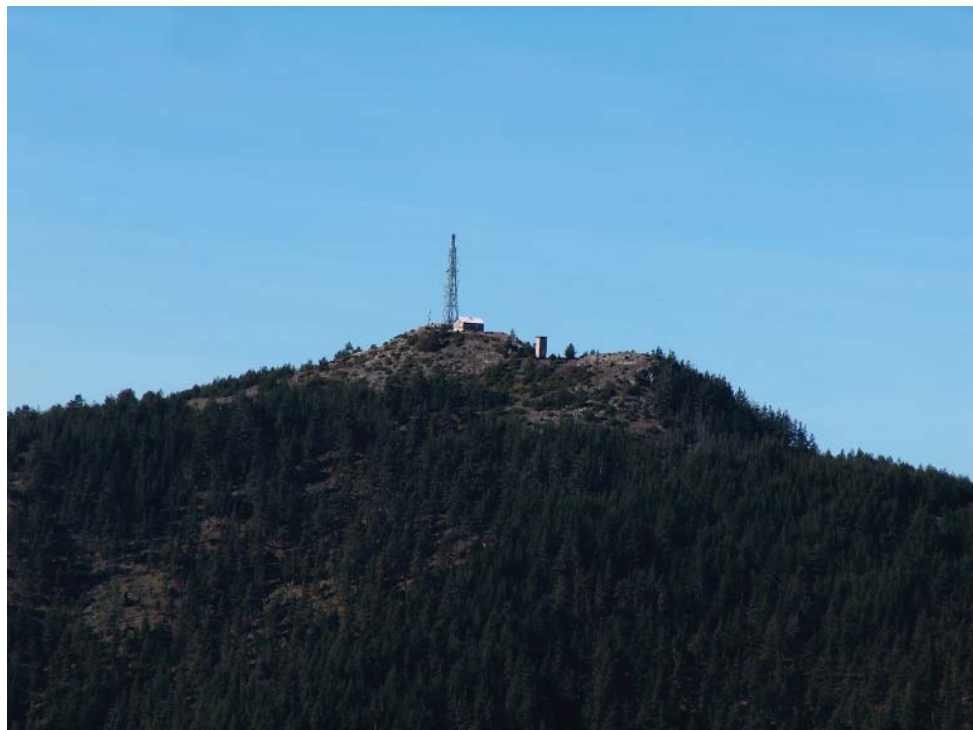
Тонкова 1996: М. Тонкова. *Археологически проучвания на тракийска надгробна могила в м. Беличка чука в землището на гр. Белица*. – АОР за 1995 г., София, 1996, 39-39.

Тонкова 2007: М. Тонкова. *Депа за дарове и дарове от късножелязната епоха от светилището при Бабяк, Западни Родопи*. – в: ГНАМ (Годишник на Националния Археологически музей), 2007, 51 – 85.

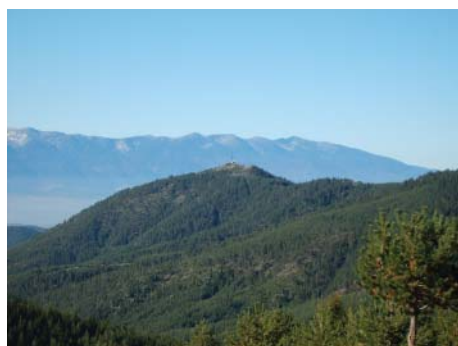
Gotzev 1994: A. Gotzev. *A new data about Thracian cult practices in the West Rhodopa mountain*. - In: P. Roman & M. Alexianu (ed.) *Relations Thraco-Illyro-Heleniques. Actes du XIVe Symposium National de Thracologie (a participation Internationale)*. Baile Herculane (14-19 septembre 1992), Bucarest, 1994, 266-274.

Gotzev 1995: A. Gotzev. *Early Iron Age pottery from the Thracian sanctuary near the village of Babyak (South West Bulgaria)*. - In: B. Simic (ed.) *“Trans Europam”*, Zurich, 1995, 235-244.

II. ПРОУЧВАНИЯ НА СВЕТИЛИЩЕТО ПРИ БАБЯК

Светилището при Бабяк - триделният връх Бабяшка чука, близък план, поглед от изток

Светилището на връх Бабяшка чука, поглед от североизток

Проучвателите на светилището при Бабяк: М. Домарадски, А. Гоцев, М. Тонкова и гости от екипа на Пистирос.

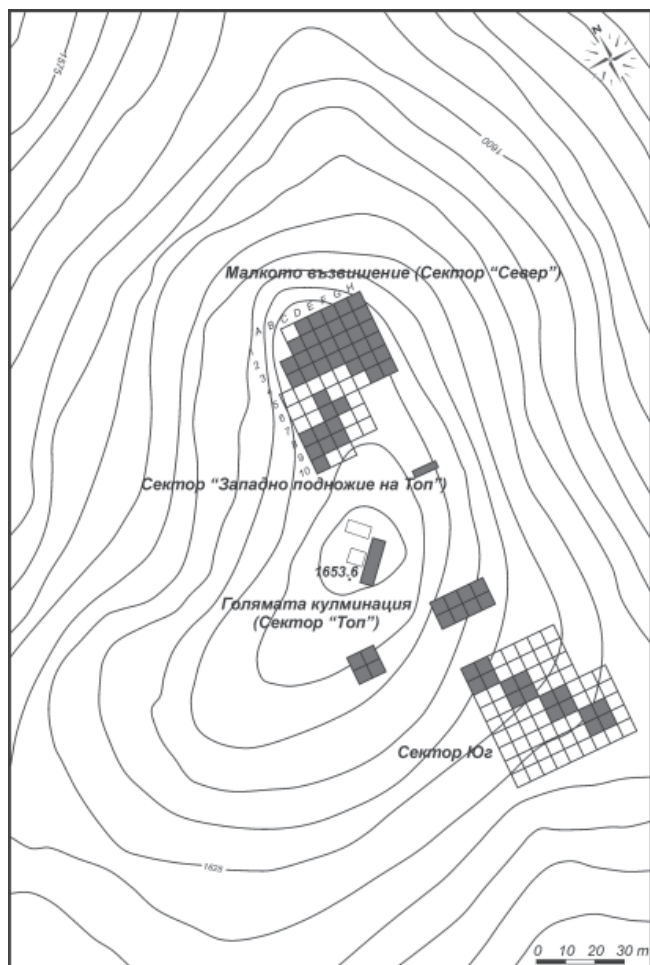

II.1. М.Тонкова. СВЕТИЛИЩЕТО ПРИ БАБЯК: ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА, ПРОУЧВАНИЯ НА МАЛКОТО ВЪЗВИШЕНИЕ (сектор „Север“)

През последните години изучаването на тракийските скални светилища напредна значително. В резултат на археологически разкопки, сондажни проучвания и теренни обхождания техният брой нарасна значително на археологическата карта на България. Култовият обект при Бабяк остава обаче и досега най-значителното високопланинско скално светилище, проучвано чрез археологически разкопки в България. Те продължиха десет сезона – през 1983, 1985-1990, 1994-1996, 2007 г. По време на проучванията бяха документирани материалните останки от ритуалите на траките, практикувани в продължение на близо 1500 г. и образуващи на места културни напластявания с дебелина над три метра.

Светилището при Бабяк е локализирано от Люба Огенова през 1957 г. Тя посещава връх Бабяшка чука преди строежа на телевизионната кула, който унищожава в последствие централната част на светилището. При огледа са регистрирани купчина фрагменти от оброчни плочки, струпани на върха, сред които са идентифицирани такива, посветени на Зевс и Хера (Огенова 1959, 88). Публикувани са две оброчни плочки от светилището - на Зевс и Хера (Рибарова 1972) и на тракийска богиня, интерпретирана като Бендида-Хера (Огенова 1959). Археологическото проучване на светилището, започнато през 1983 г. от Мечислав Домарадски, бе продължено по-късно до 1996 г. от Алексей Гоцев и Милена Тонкова. В отделни археологически кампании вземат участие Илия Кулов и Румен Миков.

М. Домарадски разглежда някои от най-важните проблеми на топографията, на общата стратиграфия на културните напластявания, на характеристиката на депата за дарове и в частност на редиците и струпванията от ломени камъни с находки от късножелязната епоха на светилището при Бабяк. Той коментира различните категории votivni предмети и хронологията на някои от тях в ред обобщителни статии (Domaradzki 1986; Домарадски 1990; Domaradzki 1994) и най-вече в обстойната публикация на резултатите от първите археологически кампании (Домарадски и колектив 1999, 64-73). Негов принос е и новата интерпретация на богато орнаментираната керамика в стил „Цепина“, характерна за светилището, която той отнася към началото на късножелязната епоха, наричайки я „тракийска култова керамика“ (Домарадски 1990, 39; Домарадски и колектив 1999, 25). Той подчерта ролята на светилището при Бабяк в системата на тракийските светилища като го свързва с бесите. А. Гоцев (Gotzev 1994, Gotzev 1995, Gotzev 2005) анализира ритуалните практики и даровете от първия археологически хоризонт на посещаване

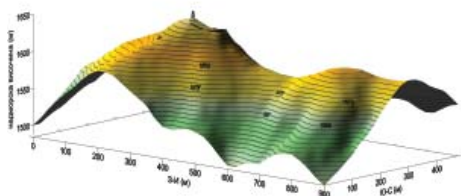
Топография на светилището

на светилището от ранножелязната епоха, отделни структури от късножелязната епоха, както и депата за дарове в контекста на култовите места от Западните Родопи. Резултатите от проучванията на светилището през втория хронологически период – късножелязната епоха, с анализ на обредните действия и депата за дарове, както и семантиката на даровете и природата на почитаните на светилището сили са анализирани от М. Тонкова (Tonkova 2005; Тонкова 2007).

Местоположение и геоморфологични дадености

Светилището при Бабяк се намира на връх с надморска височина от 1653 м,

който доминира околността и има неограничена видимост към цялата Разложка котловина до Предела, северните склонове на Пирин и източните на Рила, към далечни плата и върхове на Западните Родопи. Разположението му прави възможен предполагаем контакт (чрез огън и дим) с поселения, в частност със светилища, разположени върху видимите склонове и върхове на околните планини. Така например, съществува пряка визуална връзка с тракийското светилище в м. Столоватец при Разлог (Домарадски и колектив 1999, 16), както и със светилището, съвременно на това при Бабяк, в м. Високото тепе (Влаховец) северно от Белица¹.

Връх Бабяшка чука

Поглед от върха към с. Бабяк

Билото на връх Бабяшка чука има две кулминации - Голямата, която е най-висока и на която е разположена телевизионната кула (сектор „Топ“) и по-ниска, т. нар. Малко възвишение (сектор Север), разположено северно от нея. Те са свързани с малка седловина, където са най-значителните културни напластявания на светилището. Южно от Голямата кулминация се намира трето по-малко скално възвишение – т. нар. Сектор „Юг“. Археологическите останки покриват площ от повече от 12 ха. Светилището е посещавано през ранножелязната и през късножелязната епоха, през римската епоха и през късната античност (Домарадски и колектив 1999, 18, 64-65). В древността върхът е бил изцяло скалист. Показателно е, че най-ранните олтари (глинени замазки) и дарове (фрагменти от съдове) лежат върху самата скала. Съществуващият сега земен слой е свързан до голяма степен с човешка дейност, а културните напластявания, образувани от останките от жертвоприношенията, достигат на места до три метра.

Топография на структурите и стратиграфия на културните напластявания
Топографията на следите от посещаването на светилището се променя през различните периоди на съществуването му през I хил. пр. Хр. Най-изявени са

¹ Сrv. М.Тонкова. Към археологическата карта на община Белица, в настоящия сборник.

останките от два периода на разцвет на светилището - през втората фаза на ранножелязната епоха и през периода от втората половина на III, най-вече през II-I в. пр. Хр. Всички структури, които са открити досега - каменни редици и струпвания, ритуални ями, олтари от глина, са следи от основните ритуални дейности - поднасянето на дарове. Досега не са открити останки от постройки, поне що се отнася до предримската епоха. Ритуалните действия през ранножелязната епоха са съсредоточени на територията на Малкото възвишение. Вероятно е посещаван и най-изявеният връх – Голямата кулминация, където също бяха открити фрагменти от тази епоха. Според досегашните наблюдения, първите следи от каменното ограждане на Малкото възвишение също датират от това време. По-късно през тази епоха съоръжението е било изоставено и затрупано и светилището дълго време не е било каменно оградено.

Според нашите наблюдения, едва през късножелязната епоха, и то вероятно по-скоро в периода III-II в. пр. Хр., светилището е било оградено отново с лека каменна стена в централната и северната си част (двете кулминации). През късножелязната епоха се усвоява цялата площ на светилището – следите от поднасяне на дарове са най-значителни на територията на Малкото възвишение, но структури и многобройни находки от това време са открити и на Голямата кулминация, както и южно от нея. През римската епоха ритуалните действия са съсредоточени на Голямата кулминация, където има данни за съществуването и на храмова постройка със статуя на почитаната богиня – Хера или на местно божество. Следите от този период на посещаване на светилището в останалите сектори са спорадични.

Проучвания на „Малкото възвишение“ (Сектор „Север“)

На Малкото възвишение, разположено на север от Голямата кулминация с телевизионната кула, бяха проведени най-мощабни проучвания. По време на археологическите разкопки бе проучена площ над 1000 м². Бяха засегнати пластове от всички етапи

Малкото възвишение: поглед от телевизионната кула върху Голямата кулминация

на функциониране на светилището и резултатите са значителни. Възвишението включва голям скален участък в северната си част и седловина в южната, постепенно запълнена с културни напластявания до 3 м от човешка дейност. В този северен сектор на светилището бяха установени два основни културни пласта. Първият е от ранножелязната епоха, а вторият е представен най-вече с материали от III-I в.пр. Хр. В този участък на светилището се срещат спорадично и материали от римската епоха и късната античност. Документираната досега, оградена с лека стена (перибол) площ на светилището върху Малкото възвишение, е около 2.5 дка.

Каменно ограждане и депа за дарове (олтари) от ранножелязната епоха

Според досегашните проучвания, началото на посещаването на светилището се отнася към IX в. пр.Хр., като най-значителните останки от първия период на неговия разцвет са от втората фаза на ранножелязната епоха (Gotzev 1994, 267; Gotzev 1996, 242; Домарадски и колектив 1999, 72). Културните напластявания от това време достигат 1.50 м. и обхващат цялата периферия на Малкото възвишение. Към този период се отнасят първите олтари от глина (замазки) с различни форми и размери, с най-голяма концентрация в югозападния участък на Малкото възвишение. Откритият тук многослоен глинен олтар може да се счита за централен през тази епоха. В този сектор са документирани най-старите редици от големи грубо обработени каменни блокове, разположени по ръба на склона, считани за останки от най-ранните укрепващи или оградни стени на светилището (срв. Gotzev 1994, 267, 267-268 и статията на А.Гоцев за този сектор на светилището в настоящия сборник). Даровете през ранножелязната епоха са преди всичко фрагментирани керамични съдове, сред които значителен брой с украса, малко на брой прешлени за вретено и тежести за стан. Сред керамичните форми се открояват паници и кантаросовидни съдове с разнообразна украса от щамповани кръгчета и

Олтар от глина от ранножелязната епоха върху скалата

Каменно струпване от ранножелязната епоха и ями в югоизточната периферия - проучвания през 1996 г.

врязани триъгълници, насечки и плитки канелюри, малки плътни букели (срв. Gotzev 1996 и статията на А.Гоцев и Е. Божинова в настоящия сборник).

Направените от нас проучвания в други участъци на северозапад и на изток от Малкото възвишение показаха, че останки от тази епоха покриват цялата му периферия. На две места, в западната и в източната му периферия (квадрати В3, Н4-Н5), при изчерпване в дълбочина на напластяванията от ранножелязната

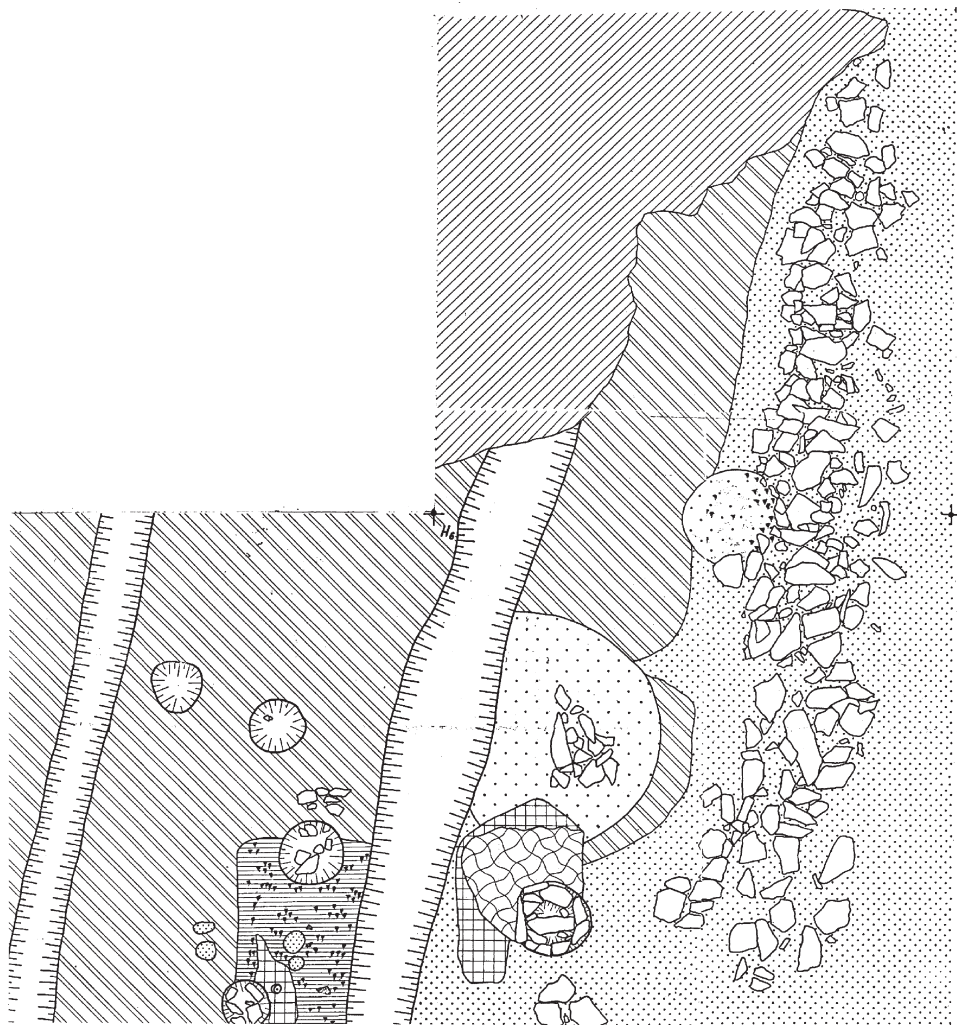

Каменното струпване от ранножелязната епоха в източната периферия - проучвания през 2008 г.

епоха, върху самата скала, бяха открити отново две долепени редици от големи каменни необработени блокове. Това обстоятелство увеличава аргументите за предположеното съществуване на ранно ограждане (т.е. още през ранножелязната епоха) на светилището. Важно е и друго наблюдение. В даден момент, или с течение на времето, ограждането е било разрушено и/или изоставено, за което свидетелства покриващият го на места до 1 м културен пласт от по-късни (но пак в рамките на ранножелязната епоха) фази на съществуване на светилището. Този факт, както и стратиграфската позиция на отделните комплекси (както в хоризонтален, така и във вертикален план) показва, че са съществували отделни фази в рамките на периода. Основните съоръжения, свързани с поднасянето на дарове са разположени в южната част на Малкото възвишение и вероятно са били функционално свързани.

Освен олтарите от глина, бяха открити и други позитивни и негативни структури. Това са каменно струпване, документирано в югоизточната му част и вкопано съоръжение с правоъгълна форма (яма или ров) в централната южна част. Струпването от ломени камъни, е с дължина 12 м и с ширина 1.50 м, с голяма концентрация на керамични фрагменти, животински кости, няколко прешлена за вретено. През 2007 г. бе изяснена неговата структура и размери - ширината му достигна 3 м. Откриването на това съоръжение е от голямо значение, тъй като представлява прототип на най-разпространения по-късно през късножелязната епоха вид олтар - каменните струпвания, означени с работното заглавие „депа за дарове“.

Друга структура от ранножелязната епоха, открита в южната част на Малкото възвишение, е от голямо значение за изясняване на характера на ритуалните действия. Тя представлява вкопано съоръжение с правоъгълна форма, ориентирано север - юг, е с ширина 0.90 м, проучена дължина 1.90 м и дълбочина 0.40 м. Не е

Малкото възвишение, ситуация в Н6, Г6, Н6: каменно струпване, замазка и правоъгълна яма от ранножелязната епоха и дъна на яма от късножелязната епоха

ясно дали става въпрос за голяма яма или ров, тъй като съоръжението за сега остава непроучено в южната си част. Пълнежът му е от черна "мазна" пръст и останки от горели греди, фрагменти керамика и поставена на повърхността изцяло запазена чашка от късната фаза на ранножелязната епоха. Това съоръжение е разрушено от дъната на разположените вдъгва ями от късножелязната епоха. Тази негативна структура предшества ямните комплекси, които я прерязват и се датират от късножелязната епоха.

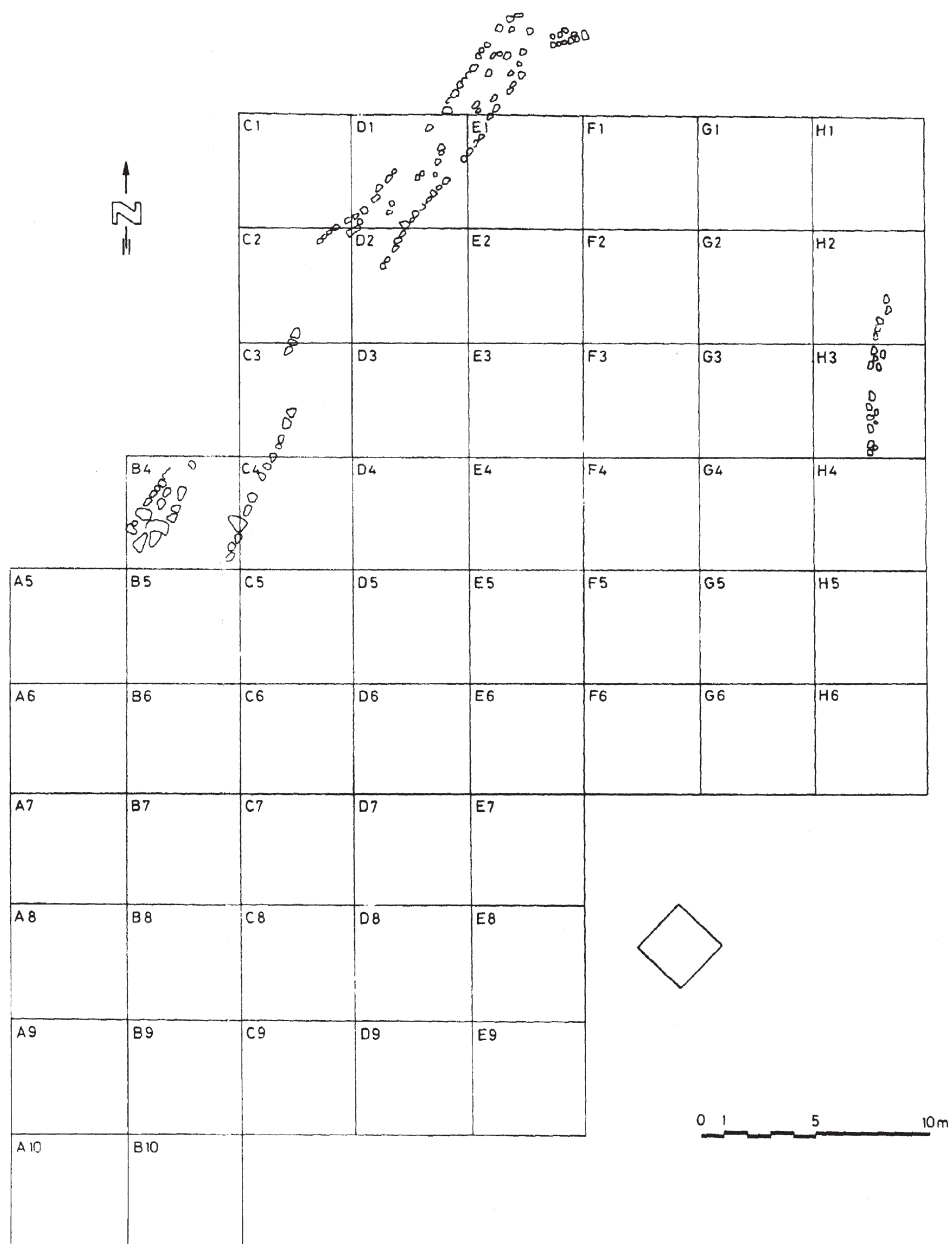

Правоъгълна яма с чашка от късножелязната епоха и дъна на ями от късножелязната епоха

В северната част на светилището, при проучването на културните напластявания от ранножелязната епоха бе документиран олтар от глина върху самата скала. Тази находка е от голямо значение, тъй като показва, че в началото целият връх е бил скалист и първите ритуални действия са извършени върху самата скала и са били свързани с почитането на скалата. Това наблюдение бе потвърдено многократно. Особено ясно това бе проследено и в западната периферия на светилището, където под двуметров културен пласт бяха открити керамични фрагменти и прешлен за вретено от ранножелязната епоха, поставени върху самата скала.

Стената и депата за дарове от късножелязната епоха

Вторият разцвет на светилището се отнася към късножелязната епоха, в различни етапи на която се усвоява цялото проучвано пространство на Малкото възвишение. В стратиграфско отношение има само един участък (югоизточната периферия) в който е документирано прекъсване с предишната епоха. Хиатусът тук представлява жълт песъклив пласт (нарочна трамбовка или естествен нанос), който разделя културните напластявания от двете епохи и помага за по-точни стратиграфски наблюдения. Тук ритуалните практики се възобновяват едва във втората половина на III в.пр.Хр., но традицията във видовете депа за дарове се запазва. Секторът с негативните комплекси остава същият - дъната на ямите от късножелязната епоха са разрушили споменатото правоъгълно съоръжение от предишния период. Даровете са поставяни отново в каменни струпвания, ями, около и върху глинени олтари, но също и в скалните процепи и ниши. През

Стената от късножелязната епоха по периферията на Малкото възвишение

късножелязната епоха светилището отново е оградено с лека стена, която е все още видима на места върху терена.

Стената

Трасето на тази късна стена е проследено върху Голямата кулминация и Малкото възвишение. Останките на стената са идентифицирани в ниската източна част на Голямата кулминация, от което може да се съди, че е ограждала и най-високата част на светилището, с площ от 0.7 ха (Домарадски и колектив, 1999, 17, 65). На север, трасето на стената е документирано в цялата периферия на Малкото възвишение, като в северозападната част е разкрито на протежение на повече от 30 м. Стената е изградена от ломени камъни с видимо навсякъде вътрешно лице. Външното ѝ лице, позволяващо да се установи дебелината и от 1.30 м, е видимо само в един малък участък. От стената са запазени от два до три реда камъни и само в един сектор от западната периферия - повече от три реда с височина 1.50 м. Стената не е фундирана. Тя стъпва върху пласт от ранножелязната епоха или на други места върху подравнени скалисти участъци. Когато среща голям скален къс тя прекъсва и започва отново от другата му страна. На места стената е разрушена. Така например тя липсва в определен участък от източната периферия на Малкото възвишение (в кв. Н4 - Н5), където е единственото достъпно място към него. Това обстоятелство прави невъзможно да се установи дали тук е имало вход, т.е. дали северният сектор на светилището е бил достъпен от изток, или е бил в някаква степен вътрешен, "затворен" за светилището. Времето на изграждане на стената може най-общо да се свърже с посещаването на светилището през късножелязната епоха, като не е изключено нейното изграждане да е свързано с времето на най-голям разцвет на светилището през тази епоха - втората половина на III - II в. пр. Хр.

Каменната стена от късножелязната епоха в западната периферия

Стената след експлориране на каменното струпане

Олтари:

Култовите практики и през този период са организирани отново около олтари и в депа за дарове, представляващи каменни струпвания в редици или редуващи се пластове формиращи площадки, скални ниши "запечатани" с подредени дребни камъчета, ритуални ями, различни по форма еднослойни замазки или многослойни олтари от глина. Както бе споменато следи от постройки не са открити. На терена е открит малък брой гвоздеи, както функционални, така и декоративни, чието присъствие в депата и около тях ще бъде изяснено.

Каменните струпвания са основните структури с находки от късножелязната епоха. Най-значителното от тях покрива цялата западна и североизточна периферия на Малкото възвишение по протежение на повече от 50 м. В югозападната периферия то е с ширина 6-8 м (срв. Gotzev 1994, 268 и статията в настоящия сборник), като изтънява на север до 3 м (участък, проучван от М. Домарадски: Домарадски и колектив 1999, 66). Още по на север и североизток, вече с дебелина между 1 и 2 м, то продължава да следва периферията на склона, запълвайки пространството между стената и скалния участък, заемащ централната северна част на възвишението. То е проследено и в източната периферия на Малкото възвишение. Струпването е образувано от ломени камъни с различни размери, най-вече малки и средни. Те са разположени в две, на места в повече нива, без да бъдат подреджани. Между тях са открити стотици фрагменти керамика, голямо количество различни предмети, животински кости. През 2007 г., в югоизточна посока по склона към Голямата кулминация (сектор „Топ“), започна проучването на нов участък на каменното струпване с материали от късножелязната епоха. Тук бяха открити множество фрагменти керамика, животински кости, прешлени за вретено, тежест за стан, железен нож, фрагмент от бронзова торква с щампована украса, фрагменти от подноси и съдове с украса в стил „Цепина“ и др.

Каменно струпване от късножелязната епоха между стената и скалата в западната периферия

Резултатът от проучванията в този участък е важен, тъй като потвърди направените и преди наблюдения, че една от основните структури за полагане на дарове, т.е. олтари на светилището, са каменните струпвания. Те са характерни както за втората фаза на ранножелязната епоха, когато е първият голям разцвет на светилището, така и през късножелязната епоха, когато е вторият разцвет на

светилището.

При проучването на отделни участъци на каменното струпване са направени различни наблюдения, позволяващи да се реконструират ритуалните практики. Въз основа на установена закономерност в разпределянето на находките в няколко пояса М. Домарадски предполага, че камъните са подреджани в последователни редици от запад на изток (Домарадски и колектив 1999, 66). Струпването в проучваната от нас ивица между стената и скалния участък е образувано по-скоро от аморфни хоризонтални пластове. Тук даровете са били грижливо поставяни (в други случаи вероятно хвърляни) върху скалата, респективно върху реда камъни от горния слой на струпването, за да бъдат на свой ред покрити с камъни. Наличието на тънък земен слой между редовете би могло да бъде обяснено с цикличния характер на тези практики. В пръстта, наситена с фрагменти керамика, е трудно да се определи позицията на отделните предмети, т.е. да се отделят единичните от колективните находки. Затова, от голямо значение са наблюденията относно наличието на повтораемост на групите или типовете предмети. Така например, в първия слой на струпването, непосредствено до стената, бе документирана група от дарове, повтаряща се пет пъти - поднос, купа, тежест за стан, прешлен за вретено и желязно оръдие на труда (сърп или нож). В струпването в западната периферия на възвишението са открити почти всички накити, докато в това от източната периферия - повечето оръжия. Съществуването на повтораемост на видовете дарове, както и на закономерности в групирането и в пространственото им разпределение, отразяващи конкретни ритуали, ни дава основание да възприемем каменното струпване като място на поднасяне на дарове, т.е. като олтар. Каменното струпване от късножелязната епоха е аналогично на описаното по-горе струпване от ранножелязната епоха. Това е свидетелство за наличието на континуитет в ритуалните практики през двете основни фази на съществуване на светилището, независимо от възможното затихване на дейността му в определени периоди от време.

Дарове в каменното струпване:
паничка, поднос и тежест за стан

Скални процепи и ниши. Описаният ритуал, свързан с каменното струпване, всъщност имитира поднасянето на дарове в процепите и скалните ниши, басейни и платформи, образувани при ерозионните процеси на варовиковите скали. Депа от този тип са проучени главно на скалистия участък в северната част на

Малкото възвишение. Тук културните напластявания са от 0.10 м до 1 м в дълбочина. Скалните образувания, често с правилна форма са интензивно използвани от човека. Те са запълнени с керамични фрагменти, с животински кости и други votivni предмети, след което са “запечатани” в по-широката горна част с пласт от дребни ломени или плочести камъни.

Каменна площадка от ломени камъни бе открита в югоизточната част на Малкото възвишение. Тя наподобява каменното струпване, но не е аморфна, а има правилна форма, близка в разрез до правоъгълник. Съставена е от няколко реда струпани ломени камъни с множество находки между тях. Може да се предположи, че редът на ритуалните действия е бил следният. Върху глинена замазка (олтар) са хвърлени (положени) различни дарове - фрагменти от предварително счупени съдове, прешлени за вретено и тежести за стан, астрагалоси, кремък, планински кристал, части от орнаментирани преносими огнища (т.н. “кончета”), ножове и др. Те са затрупани с редове от камъни, които се редуват с тънки пластове сравнително хомогенна пръст с находки. Последният, “запечатващ” ред е от най-големи камъни с размери до 30 см.

Процепи в скалите след изчерпване на културния пласт

Стена и каменна площадка от късножелязната епоха в югоизточната периферия

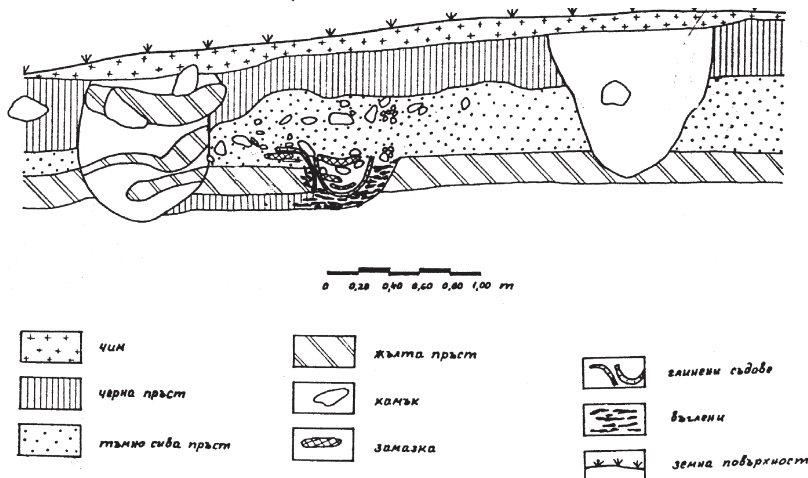
Култови ями. Участъкът с ямите се намира на юг и на югоизток от описаната каменна площадка. Те са с кошеровидна форма, със стесняващи се към дъното страни и кръгъл отвор. Досега са проучени осем ями. Те пресичат каменното струпване, глинен олтар и вкопаното съоръжение с правоъгълна форма от ранножелязната епоха, описани по-горе. Една от ямите е запълнена изцяло с

² Развитието на този ямен комплекс в южна посока не бе проследено поради преустановените проучвания. Ако се съди от разположението на част от ямите, логично е да се предположи, че те са били повече на брой, както и че са били разположени в кръг.

множество големи ломени камъни и пълнеж от малко пръст с въглени, малко на брой фрагменти керамика, животински кости. Стратиграфията на друга яма, проучена в южния профил на кв.Г6, представлява голям интерес с опозицията между кратеровиден съд, положен върху дъното си и друг съд, обърнат с дъното нагоре, както и с наличието на пласт въглени на дъното и фрагменти от глинени замазки при устието на ямата. Съдовете са положени направо върху горящата жаравна на дъното на ямата, за което съдим по червеникавите нюанси на ангобата на кратеровиден, който е с основен сребристо сив цвят. Съдът се отнася към II в.пр.Хр. На запад от тази яма, бяха документирани дъната на пет ями формиращи дъга. Някои от тях пресичат описаното по-горе вкопано съоръжение от ранножелязната епоха. Интересно е, че както през ранножелязната, така и през късножелязната епоха (III-II в.пр.Хр.), в един и същи участък на светилището са на лице аналогични вкопани съоръжения, имащи роля на места за поднасяне на дарове (олтари). И в двата случая са налице следи от горене (овъглени греди, жаравна), т.е става дума за ритуали с огън. Описаните аналогични археологически ситуации са показателни за наличието на приемственост в ритуала между двете фази на използване на светилището.

Правоъгълно вкопано съоръжение с чашка от ранножелязната епоха и дъна на ями от късножелязната епоха

Южен профил в квадрат Н6/Г6 с яма с въглени и съдове от късножелязната епоха

Анализът на находките, открити в тези структури, представляващи според нас олтари, т.е мястото, където са поднасяни даровете на поклонниците, показва, че ритуалните практики, довели до тяхното образуване се датират във втората половина на III в.пр.Хр. и най-вече във II-I в.пр.Хр. (срв. Tonkova 2005, Тонкова 2007 и статията на М.Тонкова за даровете от светилището в настоящия сборник). Това е времето на създаването на каменното струпване по периферията на Малкото възвишение, на каменната площадка в неговата югоизточна част, на запълването на скалните образувания, както и на извършването на обредите в подредените в кръг ями в неговата източна част. По това време вероятно е изградена и оградната стена по венеца на хълма, маркираща границите на светилището.

Литература:

Домарадски 1990: М. Домарадски. Тракийската култура през ранножелязната епоха в Югозападна България. - В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 29 - 45.

Домарадски и колектив 1999: М. Домарадски и колектив. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. - РП, кн. XXVI, София.

Огненова 1959: Л. Огненова. Някои аспекти на Бендидата върху паметници от Тракия. - ИАИ, XXII, 82-93.

Рибарова 1972: Ц. Рибарова. Оброчна плочка от светилището на връх Бабяк.- МПК, II, кн.2, 5- 6.

Тонкова 2007: М. Тонкова. Дена за дарове и дарове от късножелязната епоха от светилището при Бабяк, Западни Родопи. -В: Годишник на Археологическия институт с музей, III, 2007, 51-85

Domaradzki 1986: M. Domaradzki. Sanctuaires thraces du Ile-le millenaire av.n.e. - Acta Archaeologica Carpatica, XXV, 89-103.

Domaradzki 1994: M. Domaradzki. Les lieux de culte thraces (deuxième moitié du Ile-ler mill.av.J.-C. - Helis (Sofia), III, 69 - 108.

Gotzev 1994: A Gotzev. A new data about Thracian cult practices in the West Rhodopa mountain. - In: P. Roman & M. Alexianu (ed.) Relations Thraco-Illyro-Helleniques. Actes du XIVe Symposium National de Thracologie (a participation Internationale). Baile Herculane (14-19 septembre 1992), Bucarest, 266-274.

Gotzev 1995: A. Gotzev. Early Iron Age pottery from the Thracian sanctuary near the village of Babyak (South West Bulgaria). - In: B. Simic (ed.) "Trans Europam", Zurich, 235-244.

II.2. А. Гоцев. АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ В ЗАПАДНОТО ПОДНОЖИЕ НА ГОЛЯМАТА КУЛМИНАЦИЯ НА ТРАКИЙСКОТО СВЕТИЛИЩЕ ПРИ с. БАБЯК

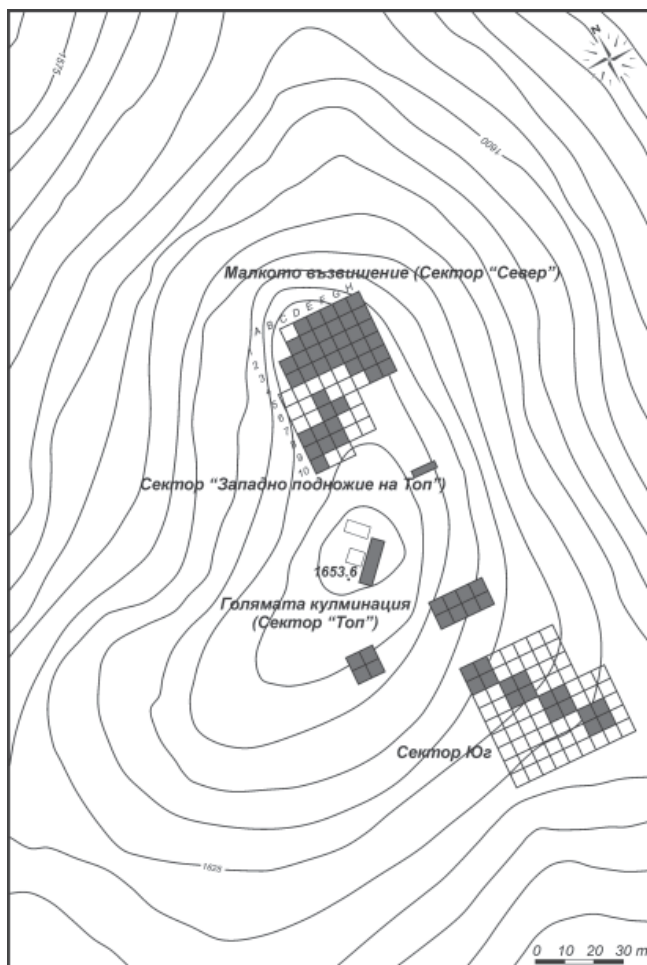
Основната цел на настоящата работа е да се представят в общи линии и резултатите от проучването в един от секторите на тракийското светилище при с. Бабяк. При това представянето не изисква цялостно и пълно характеризиране на археологическите материали и ситуации. Те са разгледани, за да изградят един своеобразен модел за анализиране и интерпретация на тракийските “свети места” в тази част на Древна Тракия. Продължителните проучвания на обекта, както и богатството от археологически материали и структури са добра предпоставка за изпълнението на подобна задача.

В средата на 80-те години само няколко култови обекта бяха проучени и то предимно чрез сондажни археологически разкопки /Црънча, Левуново/. Специфичните проблеми, които поставят култовите центрове, все още не бяха ясно дефинирани пред археолога. Пред същите трудности бе изправен и екипът, който проучваше обекта при Бабяк. Всяка година археологическите разкопки на светилището бяха провеждани на участъци от неговата територия, които по предварителна оценка са изпълнявали една или друга функция в рамките на общото функциониране на култовия център. Постепенно, в процеса на работата се изясняваха една или друга страна от характеристиките на тракийските ритуални практики, сменяха се някои предварителни хипотези, уточняваха се отделни особености в планировката и в усвояването на свещеното пространство. Все още нямаме изградена цялостна картина на онези аспекти на тракийското религиозно мислене, които са отразени адекватно в конкретните археологически ситуации. По-важно е постигнатите резултати да бъдат представени по години. По същество през всяка кампания целите пред проучвателите бяха различни, постигнатите резултати отразяваха отделни аспекти от ритуалните практики на светилището.

В настоящото изложение се обръща внимание само на проучванията в западно-то подножие на най-високата част от върха. Това е част от т.нар. Северен сектор, без да се включва Малката кулминация на север от върха с кулата. Проблемите, които тези разкопки поставиха, отразяват само част от ритуалните аспекти, застъпени на светилището при с. Бабяк.

Проучвания през 1983 г.

Резултатите от първоначалното сондажно проучване на обекта при с. Бабяк вече са публикувани и затова само ще бъдат подчертани някои от основните им аспекти. Установено бе, че равната площадка от западната страна на хълма,

Топография на святилището

между двете кулминации /най-високата част на върха и малкото възвишение на север/ е било място за депониране на дарове. Разкрити бяха два пласта, със свои характерни особености, които се отнасят към късно желязната и ранножелязната епоха. Установено бе наличието на различни конструкции и контексти - каменно струпване, ровове и свързани с тях ями, които са свързани с депонирането на археологически материали през различните периоди от функциониране на святилището. Направена бе характеристика на находките, а също и на керамичния комплекс, открит при разкопките, като се показват и някои особености на тяхното отлагане в културните пластове (Домарадски et.al.1999, 64-73). Значението на тези

първоначални проучвания може да се търси в няколко посоки. На първо място бе установена ролята на светилището при с. Бабяк с оглед археологическото проучване на тракийските ритуални практики. Предстоеше да се изясни значението на разкритите съоръжения и конструкции, тяхната уникалност или обща валидност в системата на тракийското религиозно мислене през I хил.пр.н.е. Като важен аспект в бъдещите проучвания на подобни паметници се постави и въпросът за усвояването и организацията на свещеното пространство. Вида, хронологията и разположението на разкритите находки обогатяват представите ни за характера на ритуалните действия, осъществени на „светото място“ и техните възможности за определяне на характеристиките на съответното светилище сред подобните паметници от тази част на Древна Тракия.

С оглед по-точното документиране на археологическите ситуации на целия обект бе заложена план-квадратна мрежа със страна от 5 м., ориентирана по посоките на света. По този начин се оказва, че сондажните проучвания на М. Домарадски от 1983 г. съвпадат приблизително с кв. В/6 и В/7. Проучванията през 1985 г. бяха съсредоточени южно и източно от направения през 1988 г. от М. Домарадски сондаж върху заравнената площадка, между двете кулминации на върха Бабяшка чука. Основната цел на проучванията в тази част на светилището беше да се установи големината и характерът на културните напластявания тук в пространството между стръмния склон на запад и в подножието на скалистото възвишение с кулата на изток.

Каменно струпване от късножелязната епоха

Освен това бе важно да се провери дали продължават в южна посока конструкциите и съоръженията, разкрити по време на предишната кампания. По този начин изцяло бе проучен участък от обекта с форма на правоъгълник с размери 15 на 10 м., ориентиран изток-запад, разположен върху площадка в близост до ръба на склона.

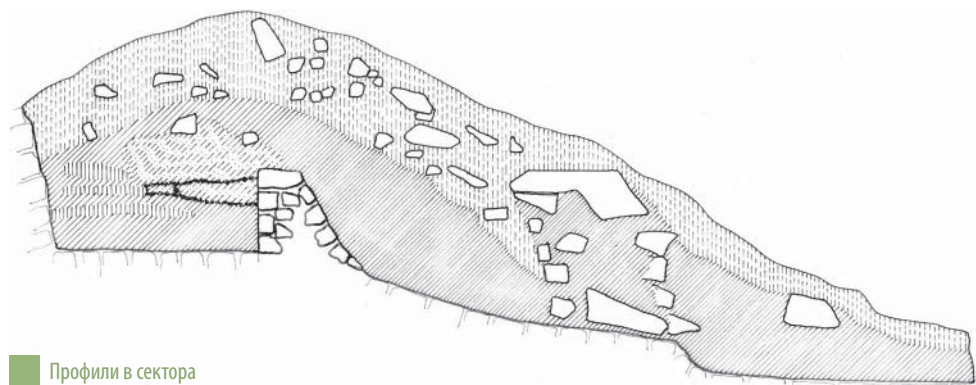
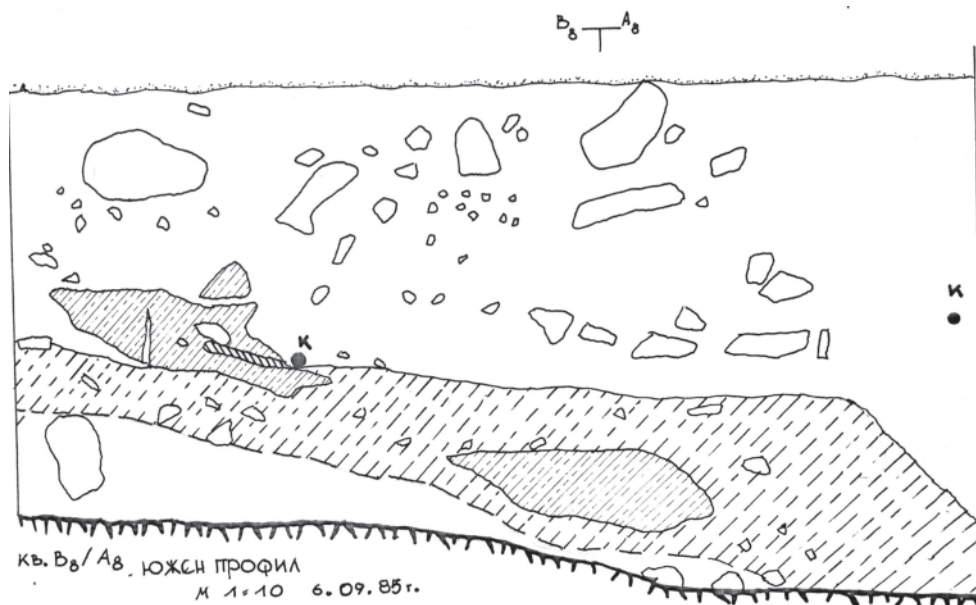
По своят цвят и структура културните напластявания в тази част на обекта се делят на два пласта. Горен, който се проследява на дълбочина до 0.80-0.90 м. от повърхността и се състои от сиво-черна, мазна пръст, примесена с много различни по големина камъни, керамични фрагменти. Долният пласт се състои от сиво-кафеникава, ронлива пръст, примесена с по-малко количество камъни. Културен пласт бе разкрит единствено в южната част на проучваната площ, на разстояние 7-8 м. от ръба на склона. Най-голяма дълбочина на културния пласт бе регистрирана в югозападната част на сондажите, където материковата скала се появи на дълбочина от около 1.80-1.90 м. от повърхността.

В източна посока културният пласт изтънява.

При проучването на кв. В/8 и С/8 и част от кв. А/8 в южна посока се установи, че разкритото през 1983 г. каменно струпване продължава и в рамките на новите квадрати. Състои се от няколко реда средни и едри, необработени и неподредени камъни. В дълбочина се проследява до 0.80 м., с ширина около 4-5 м. Може да се свърже с горния културен пласт, който бе разкрит през предишните години на светилището. (Домарадски et.al. 1999, 66). В горните пластове на каменното струпване, в южната част на проучваната площ, бе разкрито петно от по-твърда, тъмна вероятно горяла пръст, с размери 0.80 x 0.40 м., ориентирано С-Ю. В пространството между каменното струпване на запад и скалите на изток, в рамките на проучваната площ бяха открити други, по-малки и изолирани струпвания от камъни с различна големина.

На границата между кв. С/7 и С/8, в дъното на горния пласт /дълб. 0.60 м./ бе разкрито петно от замазка. Структурата му е нехомогенна, със светлокафяв цвят и неоформена повърхност. Размери на замазката 0.70 на 0.40 м., ориентирана С-Ю. Най-голямата ѝ дебелина е 0.08-0.10 м. Под нея се разкри тънък културен пласт, който по цвят и структура на пръстта не са различава от този, който лежи над замазката. В

Профили в сектора

пространството под каменното струпване бяха открити 3 петна от глинени замазки. Първата бе разположена на около 4.50 м. на изток от ръба на склона, на дълбочина 0.80 м. Размерите ѝ са 1.32 на 0.90 м., ориентирана в посока С-Ю. От горната ѝ страна повърхността е огладена, равна, с различен цвят - от светло червеникав до тъмнокафяв. Най-голямата ѝ дебелина е 0.25 м. В тялото ѝ бяха открити керамични фрагменти, дребни камъчета, а също така и късове преотложена замазка с равна, добре огладена повърхност, обърната надолу или в страни.

Другата разкрита замазка бе разкрита на около 1.50 м. на запад от предишната на дълбочина 1.40 м. Повърхността ѝ е добре огладена, равна, в тъмнокафяв цвят. Размерите ѝ са 1.10 на 0.58 м., с най-голяма дебелина от 0.20 м., ориентирана е И-З. В пласта непосредствено под нея се откриха керамични фрагменти и малко количество дребни въгленчета.

Последната замазка бе локализирана на север от предишните две, на около 2 м. от ръба на площадката, на дълбочина 1.70 м. Ориентирана е С-Ю, с размери 0.90 на 0.40 м. Дебелината ѝ е по-малка - около 0.11-0.13 м. Цветът на глината е кафяв, повърхността е неогладена, структурата ѝ е нехомогенна. В тялото ѝ бяха открити керамични фрагменти, а в пласта под нея се откри незначително количество керамични фрагменти.

От направените проучвания в тази част на обекта се установи, че културните напластявания са пострадали в значителна степен от прокарването на кабели при изграждането на кулата върху възвишението. Поради тази причина не могат да се потвърдят категорично направените през предишната кампания наблюдения относно особеностите на разполагане на находките и респективно натрупването на камъните от конструкцията в горния културен пласт (Домарадски et .al. 1999, 66). По своите характеристики, откритите предмети в тази част от светилището / кв. А/8, В/8 и С/8/ не се различават съществено от тези намерени тук през 1983 г. Най-многобройни са предметите от глина. Сред тях преобладават прешлените за вретено с конусовидна, двойно конусовидна или цилиндрична форма. Един от тях е подобен на макара. Тежестите за тъкачен стан също се срещат сред находките - те са конусовидни или с форма на пресечена пирамида, някои са украсени с връзани линии или с отпечатък от пръст. Сред металните предмети преобладават тези изработени от желязо - гривни, игли, сърпове, криви ножчета, различни видове скоби, халки. По-редки са бронзовите предмети - обеца, фибули, гривни. Сред откритите находки се срещат предмети, изработени от камък - профилирана тежест, части от хромелни камъни и брусове, предмети от кост и рог. Около 90% от находките бяха разкрити в горния пласт, в който бе разкрито и каменното струпване /в него бяха намерени общо около 1/3 от всички находки/. В долните пластове, при разкритите замазки, бяха открити само няколко прешлена за вретено. Интерес представлява и един фрагмент от преносимо огнище-олтар с богата украса, който също спада към долния културен пласт.

По отношение разпределението на находките по пластове бяха потвърдени в общи линии направените вече наблюдения. Най-многобройни са те в пластове между II и IV или на дълбочина до 0.80 м. (Домарадски et .al. 1999, 72-73). При разглеждане хоризонталното разпределение на находките от тези механични

пластове могат да се направят някои заключения. Материалите са разположени в няколко полоси, които са с различна широчина, ориентирани са приблизително в посока североизток-югозапад и се редуват с участъци, в които няма находки. Подобно разпределение на археологическите материали може да е в следствие и от нарушенията в културния пласт при съвременните строителни работи на върха. При разкопките в квадратите А/8, В/8 и С/8 беше открито голямо количество керамика /повече от 4000 фрагмента/. Прави впечатление нейната фрагментарност и невъзможността да се възстановят цели форми. Срещат се както фрагменти от съдове, правени с помощта на гърнчарско колело, така и по-многобройни фрагменти от съдове, правени на ръка.

Проучванията през 1986 г. имаха за цел да се провери ситуацията в южна посока от извършените през предишните кампании археологически разкопки в Северния сектор на светилището. Задачата ни беше да се установи дали има участъци от територията на светилището, които не са пострадали при строителните дейности, свързани с изграждането на телевизионната кула на върха. Заложени бяха 4 квадрата с обща площ около 90 кв.м. По общата план-квадратна мрежа на обекта това бяха квадрати с обозначения А/9, В/9, С/9 и А/10. Проучването се осъществяваше чрез отнемане на тънки механични пластове. Друга цел на проучванията през 1986 г. бе да се провери ситуацията в самото подножие на възвишението и да се види характерът на културните напластявания и да се проследи връзката между археологическите материали и евентуалните конструкции в близост до скалите. При археологическите разкопки беше достигната дълбочина от 0.60 - 0.80 м. или работата бе съсредоточена върху изследването на най-горния културен пласт, който бе регистриран през предишните кампании.

Установи се, че съвременните строителни работи в значителна степен са компрометирали археологическите ситуации и тук. Опитите да се изолират /по предварителни данни/ зоните, където са минали кабелите и тези, които може би са с ненарушен пласт и да се направят коректни изводи се оказаха неуспешни. Сред разкритите при проучвания конструкции най-важно е каменното струпване, което бе регистрирано през предишните години и което продължава и в южна посока без съществено да променя своите характеристики. В рамките на проучваната площ се

Продължение на каменното струпване в южна посока

проследи ясно тенденцията пръстта между и под камъните да е по-светла, ронлива, докато тази в източна посока е твърде тъмна, мазна.

Разполагането на археологическите материали се свързва, както с тази каменна конструкция в западната част на проучваната площ, така и с естествените /?/ ниши в подножието на скалистия хълм на изток, които също са имали своята роля при депонирането на дарове и остатъци от култовите практики на светилището.

Скални ниши в източната част на сектора

Проучванията през 1986 г. не допринесоха почти нищо по отношение на поставения от предишните разкопки проблем за спецификите на разположението на даровете в и около каменното струпване, а също така и относно въпроса за неговото натрупване. Оказа се, че освен изкопите за кабели, в тази част на обекта е имало яма за гасене на вар /локализирана при проучването в кв. В/9/, която още повече усложнява опитите да се разберат особеностите на ритуалните действия на светилището. Керамичния комплекс, събран при разкопките през тази година, не се отклонява съществено от характеристиките, които бяха установени при предишните кампании относно горния културен пласт. Включва съдове, които могат да се разделят на 3 групи - керамика работена на ръка, керамика на грънчарско колело и керамика от т.нар. тип "Цепина" (Домарадски et.al. 1999, 70-73). Бяха открити 2 почти изцяло запазени съда - практика, която може да се разглежда по-скоро като изключение от правилото за тази част на светилището. В повечето случаи откритата керамика е силно фрагментирана и което е още по-вероятно - практиката е била да се депонират не цели съдове /които евентуално да се счупят на място/, а части от тях. Подобна практика е засвидетелствана и на други подобни обекти от Западни Родопи (Кисьов 1991, 65).

Следствие обилните валежи и ерозията, в подножието на най-високото възвишение на върха, от изток бе разкрита част от стена. Куртината се проследяваше на повърхността на около 15-20 м. С цел да се проследи трасето и да се изяснят някои характеристики на това съоръжение бе почистен един участък с дължина 25 м. Теренът в тази част на обекта е с голям наклон и това обстоятелство допълнително затрудни проучванията. Стената е изградена от средно големи, ломени камъни, без свързващ материал - т.н. "суха зидария". Разкрито беше само външното ѝ лице /ориентирано на изток/, което е оформено от по-едри камъни в сравнение с пълнежа

на стената. Конструкцията е различно съхранена в някои места личат 4-5 реда камъни. Не може да се определи първоначалната ѝ височина, защото поради значителната денивелация в този участък от светилището, падналите камъни не остават на място.

Стената вероятно е обграждала цялата кулминация /най-високата част на обекта/, но не може да се проследи изцяло. При по-късните проучвания, извършени от М. Тонкова същата стена бе проследена и в други участъци от светилището - в най-северната му част, около малката кулминация. Тогава бе установена и хронологията ѝ - голяма част от територията на обекта е била обградена със стена през късножелязната епоха.

Стена в западното подножие на Голямата кулминация

Северно от върха, почти по средата на склона на масива, в чийто южен край е светилището бе разкрит интересен обект. При голямото земетресение през 1977 г., върху стръмния склон на планинския масив се образува яма, която е доказателство за наличие на кухо пространство под съвременното ниво на терена. Първоначалната хипотеза бе, че тук е имало пещера. Опитите да се проникне в нея предприети през 1985 г. бяха неуспешни. По мнението на специалисти от мина "Елешница" обаче се касае за стара минна галерия, чийто потон е бил разрушен при взривни работи, свързани с геоложки проучвания. С цел да се изясни характера, големината и хронологията на това изкуствено образуване, беше направен опит да се проникне в него. На стръмния склон личеше малка, полукръгла площадка 20 на 8-10 м. подобна на т.н. "табани", които се образуват при изхвърляне на изкопаната от мината земна маса. Не може да се каже точно къде е бил входът към галерията. Малко по-високо от тази площадка, по склона личеше хлътване в терена. Беше прокарана траншея с дължина около 10 м., широчина 2 м. и височина 5 м., която целеше да се влезе в галерията от страни като се пресече склона.

Стена в западното подножие на Голямата кулминация

След завършването ѝ продължи работата по изваждане на срутните камъни от потона на съоръжението. Бе достигната дълбочина 3 м. от пода на траншеята, но поради опасност от срутване и липса на подходяща екипировка, работата бе преустановена. При прокараване на траншеята, на различни места бяха открити няколко безлични керамични фрагмента на дълбочина от 0.50 до 1.50 м. Вероятно част от тях се отнасят общо към I хил.

Вход към антична галерия

пр.н.е. Това е времето, от когато тук е протичала човешка дейност, чийто характер и мащаби предстои да бъдат уточнени. Набелязаната като работна хипотеза за осъществената връзка между светилището на връх Бабяшка чука и минна галерия, експлоатирана през Античността, е твърде примамлива. Още повече, че се касае именно за тази част от Западни Родопи, която е известна с добив на природни богатства и по-специално метали още от древността (Домарадски et.al.1999, 66; Георгиев 1987).

Археологическите разкопки през 1988 г. бяха осъществени в същите квадрати, както тези през 1986 г. Основната цел на проучванията в тази част на обекта бе да се достигне до материкова скала и да се установи дълбочината на културните напластявания, както и да се разкрият различните съоръжения и конструкции в дълбочина.

Постигнатите резултати през тази кампания могат да се търсят в няколко посоки. Довършено беше снемането на горния културен пласт, който се отнася към късножелязната епоха и се свързва главно с регистрираното през предишните години каменно струпване в близост до ръба на склона. От разкритите през настоящата кампания съоръжения следва да се обърне внимание на т.н. глинени замазки. Под този термин се обединяват всички конструкции от по-светло-кафеникава пръст /глина/, независимо от твърде широкия спектър от характерни особености, големина и вероятно специфичните им функции при ритуалните действия.

Те са разположени между стръмния, скалист склон на голямата кулминация на изток и ръба на склона /под каменното струпване/ на запад. Свързват се с долния културен пласт, също така са засвидетелствани на светилището при проучванията през предишните години. Дебелината на този пласт е различна, поради изявената

денивелация на места тя е започва от 0.90 м. до над 2 м. По отношение на замазките следва да се спомене, че част от тях са пострадали от модерните строителни дейности на обекта. Това обстоятелство пречи да се възстанови с точност тяхната първоначална форма и размерите им, а също така и евентуалните връзки между отделните съоръжения. Различават се няколко вида замазки. Някои от тях са с малка дебелина /2 - 3 см./ без оформено тяло и с неясна форма. Разкриват се като кафеникави петна , примесени с тъмно-сивкава пръст и малки въгленчета. Размерите им са незначителни и варират от 10-15 до 30-40 см.

Откриват се на различна дълбочина в културните напластявания, често лежат само на няколко сантиметра от материковата скала. При вторият вид замазки се наблюдава последователно редуване на пластове от различна по цвят и структура пръст. Между тъмно-сивата, мазна пръст, която по своите характеристики се доближава до основните културни напластявания в тази част на обекта, се откриват тънки пластове от по-светло-кафеникава пръст подобна на глина. Често при тези конструкции се откриват дребни, силно размити въгленчета и пепел. Горната повърхност на тези замазки е неравна, често е леко заоблена. Имат аморфно очертано, издължено-овална форма с площ повече от 1 м². В третия случай глинени замазки са с повече или по-малко правилна, овална форма с диаметър 0.60 - 0.70 м. Най-голямата дебелина на тялото им е в

Глинени замазки в проучвания сектор. Обща ситуация

Глинени замазки в проучвания сектор. Обща ситуация

Глинена замазка

централната част и достига до 0.15 м, а към периферията постепенно изтънява. В основата им е разположен пласт от средно големи и дребни камъни, а в тялото им има включени керамични фрагменти и късове въглени.

На много места в културния пласт се откриват и преотложени късове замазки. Те обикновено са изолирани петна от светлокафява глина, често са с една огладена и равна повърхност, която е обърната на страни или надолу. При част от този тип замазки се откриват вертикално пробити дупки в глината и в пръстта под нея. Диаметърът им варира от 0.5 до 2 см. Интересно е да се отбележи, че при всички замазки, в културния пласт непосредствено над тях, се откриват дребни, изолирани и често размити въгленчета, дребни камъни, по-рядко изолирани кости и късове отухлена замазка.

За уточняване хронологията на културните пластове допринася откритата по време на проучванията керамика. Само при снемането на най-горните механични пластове бяха открити фрагменти от съдове работени на гърнчарско колело. В дълбочина цялата открита керамика е правена на ръка. Следва да се отбележи, че заедно с керамиката на колело, в дълбочина не се откриват фрагменти от съдове, принадлежащи към т.н. керамика тип "Цепина", което е допълнително доказателство за разполагането на тази керамична група в рамките на късножелязната епоха (Домарадски 1990, 39-40).

В най-долната част на културните

Глинена замазка

Глинена замазка с оформено тяло - разрез

Горна повърхност на глинена замазка

напластявания бе открит фрагмент от съд украсен с мотива “концентрични кръгчета свързани с врязани тангенти”. По този начин може да се приеме, че археологическите материали тук се отнасят към ранножелязната епоха (Gotzev 1995, 104-106). Находките в долната част на културните напластявания в тази част на светилището намаляват като бройка и са представители само на определени типове - преобладават прешлените за вретено, по-малко са тежестите за стан и фрагментите от хромелни камъни.

Могила 1

През 1988 г. бяха проведени археологически разкопки на могилата, разположена на север на около 150-200 м. на север от върха (Домарадски et.al. 1999, 65, обект 1). Могилата е с диаметър 10-12 м., с височина около 1 м., разлата. Проучена беше по сектори като се оставиха ребра с широчина 1 м., ориентирани по посоките на света. Могилният насип се състоеше от сиво-кафеникава пръст, примесена с изолирани камъни с различни размери. При снемането му бяха открити изолирани керамични фрагменти, къс от хромелен камък. В насипа не бяха открити археологически структури и контексти.

В северозападния сектор на могилата, близо до центъра ѝ се разкри керамично струпване. Керамичните фрагменти са твърде безлични, но могат да се отнесат към края на ранножелязната епоха и началото на късножелязната епоха VII-VI в.пр. Хр. Причините за натрупване на тази могила са неясни. Няма достатъчно основания да се приеме за погребално съоръжение, но без съмнение тази изкуствено натрупана могила е свързана по определен начин с ритуалната дейност, осъществявана на светилището през I хил.пр.н.е.

По билото на планинския масив, където е разположено светилището, в северна посока се наблюдават и други, подобни на изкуствени могили, малки възвишения с неправилна форма и височина от 1-2 до 6-7 м. На една от тези могили бе разкрит стар иманярски изкоп и керамични фрагменти от съдове работени на ръка. Сред тях не бяха открити характерни фрагменти, но има основания откритата керамика да се отнесе общо към първото хилядолетие пр.н.е. и дори още по-точна към късножелязната епоха. Основания за такава датировка ни дават фрагментите

Проучвания на могилата в подножието на светилището

от големи съдове със слабо разчленен профил, право устие с хоризонтално срязано навътре венче. Повърхността е излъскана, с тъмносив от вън и светлокафяв от вътрешната страна цвят. Керамични фрагменти от съдове с подобни характеристики се откриват често при разкопките на светилището и се отнасят към най-горния културен пласт от втората половина на I хил.пр.н.е. При разрушаване на могила от иманяри в близост до с. Бабяк е открита глинена чаша и керамични фрагменти от дебелостенни груби съдове. Могилата е разположена в самото подножие на върха Бабяшка чука, югоизточно от светилището. Няма данни за наличие на погребения под могиления насип. Откритата чаша е от ранножелязната епоха.

Археологическите разкопки през 1989 г. в Северния сектор на светилището бяха съсредоточени в пространството на запад от проучената през предишната година площ. Характерно за тях беше ограниченото време за разкопки и твърде недостатъчното финансово обезпечаване на екипа. Целта беше да се установи характера на културните напластявания и тяхната специфика, особеностите на натрупването им в близост до ръба на стръмния склон тук, в най-западната част на светилището.

Разширението в западна посока на квадрати А/9, А/10 и бяха обозначени съответно като сондаж А/в северна посока/ и сондаж Б - в южна, между тях бе оставен профил за по-точно отчитане на археологическите ситуации предвид голямата денивелация в тази част на обекта. Културните напластявания тук не са хомогенни и по всяка вероятност са образувани, както от постепенното натрупвания при ритуалните действия, така и следствие от свличане на археологически материали по стръмния склон в посока от изток на запад. Проследено бе продължението на каменното струпване и се установи, че в западна посока, камъните, които го изграждат не достигат до ръба на склона. В сондаж А бе разкрита редица от няколко едри камъка, със сравнително малка дължина (около 4-5 м.), ориентирана север-юг. При поглед от запад, това съоръжение наподобява зид, който не продължава в дълбочина. Широчината му варира от 1.50 до 2 м., В източна посока не може да се проследи другото лице на тази "стена".

Находките през тази археологическа кампания са малко и са само прешлени за вретено, тежести за стан и фрагменти от глинени подноси. Интерес представлява един глинен предмет подобен на малка масичка, с овална горна част и късо, дебело краче от долната страна. Повечето проучватели категорично определят този тип предмети като свързани с ритуалните практики на тракийските племена през I хил.пр.н.е. Запазен е във фрагментарен вид. Разположението на археологическите материали подкрепя направените наблюдения относно разкритите каменни конструкции в културния пласт. В непосредствена близост до ръба на склона като

се слиза в дълбочина и се разширява проучваната площ се откриват незначително количество керамични фрагменти или находки. Пръстта в тази част на обекта също е с различни характеристики - по-светла кафеникава и ронлива. Може да се приеме, че до ръба на стръмния склон на запад имаме вторично свлечена от възвишението на изток почва.

Проучванията през 1990 г. по същество бяха естествено продължение на започналите през миналата година археологически разкопки в сондажи А и Б, тъй като в тази част на светилището все още не бяхме достигнали до материкова скала. Трябваше да се допроучат и ако е възможно да се определи хронологията и функцията на зарегистрирани каменни съоръжения подобни на стени.

По-важните резултати постигнати по време на тази кампания са следните.

Въпреки, че бе достигната дълбочина от 3.80 м. спрямо повърхността в рамките на двата сондажа /по-точно в западната им половина/ не бе изчерпан изцяло културният пласт до материкова скала. Установено бе, че първоначално чисто скалистото възвишение, преди натрупването на културните пластове като следствие от човешката активност на обекта, е имало стръмни, стъпаловидно издигащи се склонове. Височината на тези "стъпала" понякога е значителна.

Предприемани са опити да се предотврати свличането на земната маса в западна посока посредством каменни конструкции, подобни на трите скални блока, които образуват редица, ориентирана север-юг и бяха документираны още миналата година. В профилите личи също така, че под най-горния пласт, който съдържа средни и дребни камъни, има пласт с различна дебелина, където камъните се срещат много рядко. Най-ясно този пласт от тъмносива пръст се проследява в източна посока, а на запад към ръба на склона той се губи.

При разкопките през 1990 г. в сондаж Б се разкри западното лице на стена, което в дълбочина се проследяват 2-3 реда.

Стената е изградена от средно големи, необработени камъни, между които има кал. Съоръжението е с оформен банкет. Поради малките размери на проучваната площ не беше възможно да се установи дебелината на стената, както и някои особености по нейното изграждане.. На този етап не може да се каже нещо конкретно и за дължината ѝ, защото в южна посока не са правени проучвания, а в северна посока /в сондаж А/ това съоръжение не продължава, или е разрушено поради силния наклон. Откритите в пласта в непосредствена близост до стената археологически материали /основно керамични фрагменти/ се отнасят към ранножелязната епоха. И от двете страни на стената в източна и западна посока,

бяха разкрити глинени замазки. Източната е разположена на нивото на най-горния запазен ред камъни от стената, със площ около 2 кв.м., с равна горна повърхност, която на места е и добре огладена. Ядрото ѝ е с дебелина около 0.15 м., подлагана е на термична обработка.

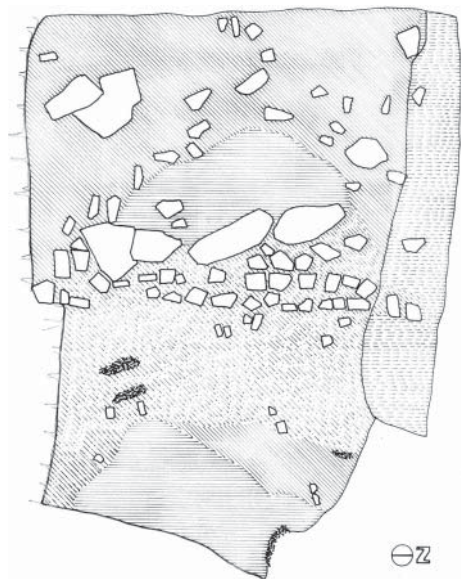
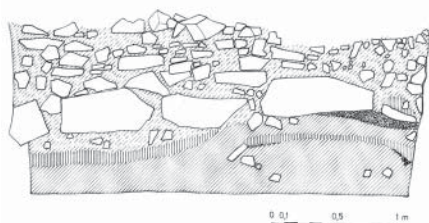

Схема на стената и глинени замазки от двете ѝ страни

Стената в близост до западния склон, поглед от запад

Стената и западната глинена замазка - поглед от горе

Стената с банкета от запад

Стената с банкета от запад, детайл

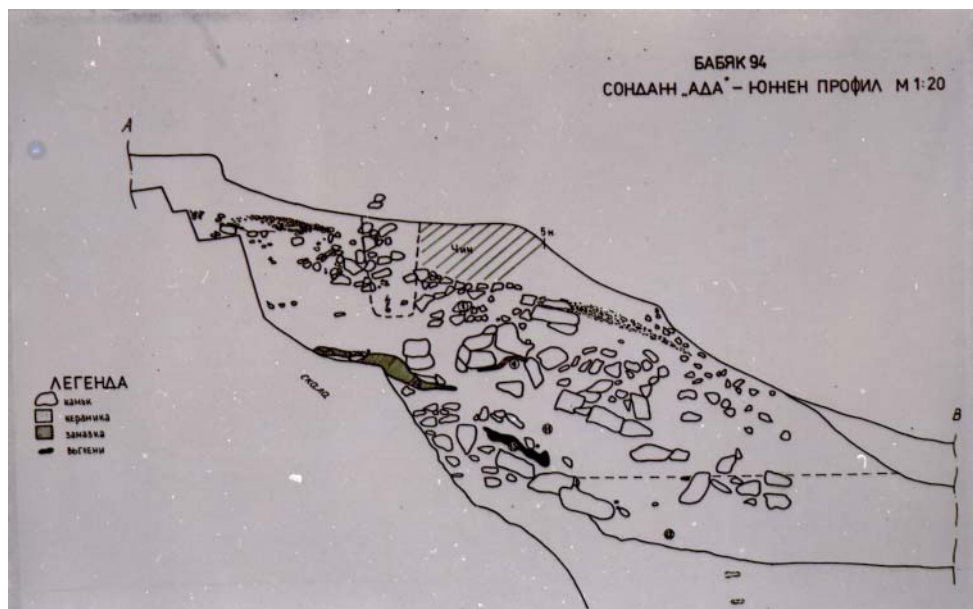
Западната замазка лежи по-ниско от нивото на банкета на стената и вероятно продължава под изградената стена в източна посока. Състои се от тънък пласт /0.03-0.004 м./ глина с хетерогенна структура и без оформено ядро. Друга подобна на описаната замазка бе разкрита в южна посока и относително по-ниско. Разделя ги пласт от тъмносива пръст. Ситуацията в тази част на обекта показва категорично, че глинени замазки са конструкции, част от които са изградени преди да бъде построена стената т.е. те са по-ранни. Определянето на абсолютната им хронология обаче е силно затруднено поради спецификата на терена неговата изразена денивиляция и липсата на достатъчно прецизни хронологически репери.

Резултати от проучването в сондаж Ада през 1994 г.

Проучванията през предишните години позволиха да се отговори на някои основни въпроси относно функционирането на светилището през I хил. пр.н.е. Събрана беше информация за характера на културните напластявания, за съоръженията, археологическите материали, които са представени на светилището. Стана ясно, че в Северния сектор през I хил.пр.н.е. са били извършвани ритуални действия и са били депонирани остатъците от провежданите на светилището култовите практики. Проучена бе /макар, че на места не можах да се изчерпат до край културните напластявания/ една площ с размери около 250 кв.м. Важно, е че тя е разположена в равнинната част, между двете кулминации и може да се приеме, че това е зона от свещеното пространство, натоварена със точно определена функция /или функции/ при осъществяването на неговата дейност в периода от I хил.пр.н.е.

Назряла бе необходимостта да се провери ситуацията в южна посока и да се види, дали и там археологическите ситуации са сходни с вече проучената зона. Интересно бе да се види как променената морфология на терена се е отразила върху културните напластявания и съоръженията в тях. Да се установи дали има връзка между вече известните ни структури и особености на север /върху заравнената площадка под голямата кулминация/ и несравнимо по-стръмните склонове на възвишението на юг. Всичко това изискваше да се заложи един своеобразен контролен сондаж, на около 30 м. южно от досега изследваната в Северния сектор територия, в подножието на скалистото възвишение. Сондажът с широчина 1 м., и първоначална дължина 5 м., ориентиран изток-запад бе обозначен като сондаж "Ада". Целите, които се преследваха с неговото залагане бяха няколко. Първо да се види дали характера на културните напластявания в него съответства на изградената, следствие предишните проучвания на север, картина. Второ - да се улови връзката между ситуациите в двата сектора, обозначени като Северен /проучващ се от 1983 г./ и Западен, при проучването на който бяха регистрирани ситуации и археологически материали от втората половина на I хил.пр.н.е.

Предварителните данни за характера на керамичния комплекс, открит на светилището, а също и някои общи характеристики на керамиката от тази част на Тракия през I хил.пр.н.е., вече са публикувани (Домарадски et.al. 1999, 19-27, 70-73). При последвалите археологически разкопки в Бабяк беше открито огромно количество керамика и то предимно във фрагментарен вид. От особено значение сега е нейната пълна обработка, която ще допринесе не само за уточняване хронологията на отделни контексти и ситуации, но и за разпределението на керамиката в отделните функционални зони на светилището. При сондажните проучвания на Ада, за щастие имаме една ситуация, при която са относително малки модерните нарушения в културния пласт и в този смисъл е интересно да се разгледа керамиката от този сондаж и особеностите на нейното депониране по пластове. Установено бе, че и в тази част на светилището характера на културния пласт не се различава съществено от данните, с които разполагаме от предишните проучвания. И тук бе документирано каменното струпване, което се локализира в горните нива на сондажа. Поради по-голямата денивелация на терена в тази част на обекта западната част на тази конструкция относително по-ниско от източната. Обяснението на този факт е съвличането на земна маса - най-вероятно от голямата кулминация с телевизионната кула. Потвърждение на това наблюдение са археологическите материали, които се откриват в близост до повърхността и то предимно в западната половина на сондаж Ада.

Профили на контролния сондаж

Финална ситуация в контролния сондаж

Част от глинена замазка с аморфно тяло

Непосредствено под каменното струпване бяха разкрити петна от замазки с различна форма и размери. Пръстта в долните пластове не променя своите характеристики - тъмна, мазна.

На около 5 м. от източната страна на сондажа бе разкрита редица от няколко едри и средни камъни, която пресича проучваната площ в посока северозапад - югоизток. Редицата е запазена на височина до 2-3 реда от камъни, но без да оформя вътрешно или външно лице. Предназначението ѝ най-вероятно е било да предотврати свличането на земната маса по посока на денивелацията на терена. В пространството, оформено между стръмния скалист склон на изток и редицата от камъни на запад, бяха открити керамични фрагменти, късове замазка и петно от въглени със значителна дебелина, което личи ясно в южния профил на сондажа. И тук откритите предмети се разполагат в горния културен пласт - между камъните от струпването и в цепнатините на материковата скала. Като репертоар находките повтарят вече познатите от светилището дарове и предмети - желязно ножче, бронзова гривна, хромелни камъни, тежести за стан и прешлени. Интерес представлява къс от желязен меч с надлъжно ребро, който лежеше непосредствено над глинената замазка с издължена форма, на около 4 м. от североизточния ъгъл на сондажа и на дълбочина от 1 м.

Литература:

Георгиев 1987: Г. Георгиев, *Полезните изкопаеми от времето на траките*. Издателство на БАН, София 1987

Домарадски 1990: М. Домарадски, *Тракийска култура през късножелязната епоха в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма*. Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма, Смолян 1990, 29-44

Домарадски et.al. 1999: М. Домарадски и колектив, *Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места*. Разкопки и проучвания, кн. XXVI, София 1999

Домарадски 2002: М. Домарадски, *Тракийски култови места /втората половина на II - I хилядолетие пр. Хр.* *Studia Archaeologica Supplementum II*. Сборник изследвания в чет на професор Атанас Милчев. София 2002, 57-85

Кисъв 1990: К. Кисъв, *Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско*. – В: *Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма*, Смолян 1990, 64-69

Gotzev 1992: A. Gotzev 1992, *New Data about thracian cult practices at the West to Rhodopa Mountain in the I Millennium B.C.* /in /ed. P. Roman & M. Alexianu. *Relations Thraco-Illyro-Helleniques. Actes du XIVe Symposium national de Thracologie /a participation internationale/*. Baile Herculane /14-19 septembre 1992/. Bucarest 1994, 266-274.

Gotzev 1995: A. Gotzev 1995, *Early Iron Age Pottery from the Sanctuary near the village of Babyak /Southwest Bulgaria/*. /in/ *Trans Europam. Beitrage zur Bronze- und Eisenzeit zwischen Atlantic und Altai*. *Festschrift fur M. Primas*. edd. by B. Schmidt-Sikimic and P. Della Casa, Dr. Rudolf Habelt GMBH Bonn 1995, 235-244

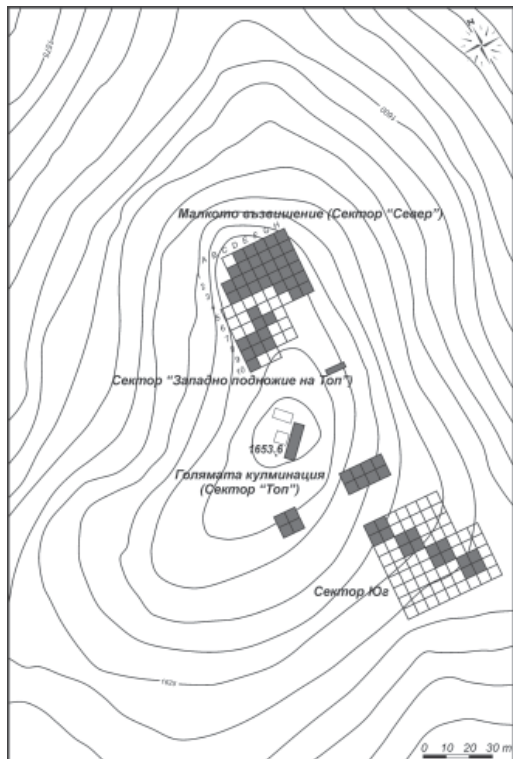
II.3. М.Тонкова, А. Гоцев. СВЕТИЛИЩЕТО ПРИ БАБЯК: ПРОУЧВАНИЯ В СЕКТОР „ТОП“ И СЕКТОР „ЮГ“

Поглед към Голямата кулминация (Сектор „Топ“) от Малкото възвишение от север

Сектор „Топ“

За разлика от проучванията на Малкото възвишение, продължили през всички археологически сезони, в тези два сектора на светилището теренната работа бе ограничена по площ и време. Проучванията бяха съобразени със съществуващата тук телевизионната кула, за чиято територия се спазва охранителен режим. Освен това, навсякъде около нея има съвременни вкопани съоръжения, обстоятелство криещо определен риск при извършването на разкопките. Все пак, научният интерес към тази най-издигната част на триделния връх, наречена от нас „Голямата кулминация“ или сектор „Топ“, бе голям и затова тук бяха предприети ограничени сондажни проучвания. Обнародваните оброчни плочки на Хера и Зевс (Рибарова 1972) и на друга извънредно интересна местна тракийска богиня на плодородието (Огненова 1959), открити при строежа на кулата, бяха достатъчно указание за посещаването на светилището през римската епоха. Бе логично да се предположи,

Топография на светилището

че на тази негова най-изявена част са били изградени най-важните и представителни съоръжения през тази епоха. Можеше да се очаква, че тя е била основна ритуална зона и в предшестващите етапи на неговото съществуване.

При проучванията през 1995 г. бе установено, че въпреки строежа на телевизионната кула на отделни места културните напластявания не са нарушени. В направения тогава сондаж бяха проучени само горните пластове до 0.60 м от повърхността, които се свързват с римската епоха. Откритите археологически материали – фрагменти от статуи от мрамор – (от торсо на статуя на богиня и крак на статуя или релеф на вероятно мъжко божество с човешки

Фрагмент на статуя на богиня

ръст), част от грубо обработена каменна колона, както и струпвания от керемиди, показват, че тук вероятно е имало сграда с култово предназначение – храм. Разкритите колективни находки от метални сечива и глинени тежести за стан обогатиха представите ни за ритуалните действия на светилището през римската епоха и потвърдиха наличието на приемственост в обредните практики с тези от късножелязната епоха. От гледна точка на времето на посещаване на светилището през римската епоха от особен интерес бе откритата в иманярски изкоп бронзова фибула. Тя се отнася към едноделните силнопрофилирани фибули с един пръстен на лъка и плътен четириъгълен иглодържател, които се датират от средата на I в. до средата на II в. според класификацията на Е. Генчева (Генчева 2004, 27-28, 30-31, 146, Табл. V, 7-12, тип 9в). По нататъшното уточняване на датата на фибулата е от изключителна важност с оглед предполагаемото прекъсване на живота на светилището през I в.

Фрагмент от крак на статуя с човешки ръст

Фибула

Проучванията продължиха през 2008 г. след прекъсвания от 12 години, през които тази част на светилището е подлагана на непрекъснати иманярски намеси. Бе направена траншея в посока север/юг с дължина 20 м и ширина 3 м, непосредствено на изток от площадката с телевизионната кула, в същия участък, където в предишните кампании бяха открити споменатите по-горе фигурални паметници. Оказа се, че на този етап културните напластявания вече са компрометирани от иманярски дейности до 0.80 м. В купчините пръст бе открито голямо количество керамични фрагменти и находки, както и множество керемиди от деструкции, потвърждаващи предишните наблюдения за наличието на постройка. Те дадоха нова информация за посещаването на тази част на светилището както в римската, така и в предримската епоха. Най-ясни остават следите от римската епоха, когато тази част на светилището е основната ритуална зона. Бе открит денар на император Комод (177-192 г.), фрагменти от накити, глинени съдове и лампи. Едната от тях е с характерна украса от три реда релефни зърна, позната от лампа със закръглен

Сондаж в сектор "Топ", проучвания през 2008 г.

фитилник и волути на плещите, характерен тип за периода от средата на I до началото на III в. (срв. Кузманов 1992, 20, №77). Светилището е посещавано активно и през късноримската епоха, според откритите в пръстта от горните слоеве на сондажа четири бронзови монети от IV в. на императорите Константин Велики, Констанций, Валенс и Грациан¹ и др.

От късножелязната епоха най-многобройни отново са находките от III и II-I в.пр.Хр, когато светилището е в разцвет. Сред тях са тетробол на Хистиея, на о. Евбея, от II в.пр.Хр., и фрагменти от съдове с украса в стил „Цепина“.

Момент от документирането на структурите.

¹ Монетите са определени от Иля Прокопов, на когото благодарим.

Важно постижение бе откриването на няколко фрагмента от съдове, характерни за ранножелязната епоха. Тези находки допълниха данните за топографията на обредните действия на светилището и показаха, че Голямата кулминация е посещавана през всички епохи на неговото съществуване. От голямо значение е откриването и на още една находки - на хромелен камък, сред камъните по източния склон на върха. Присъствието им в каменните струпвания от късножелязната епоха на светилището се свързват както с традиционното им използване в обработката на зърното, така и в рударството – за стриване на рудни конкреции (Домарадски и колектив 1999, 31, 39; Тонкова 2007, 59).

Тетробол на Хистия, о. Евбея, II в. пр. Хр.

Денар на имп. Комод - лице (177 - 192 г.)

Денар на имп. Комод - гръб (177 - 192 г.)

Фрагмент от римска лампа

Фрагмент от римска лампа

Монета на император Грациан (367-383 г.)

Южните склонове на Голямата кулминация са стръмни и обсипани с ломени камъни, вероятно останки от разрушаването на скалата на върха по време на строежа на телевизионната кула. Възможно е обаче, голяма част от тях да принадлежат на разрушени олтари от типа на каменните струпвания, както и на перибола – оградната стена на светилището от късножелязната епоха, която е обхващала и този най-висок връх на светилището. Останки от нея бяха все още видими на повърхността по североизточния склон на Голямата кулминация в началото на нашите проучвания през 1985 г.

Сектор “Юг”

На юг от Голямата кулминация се намира полегат склон с малко скалисто върхче, наречено от нас „Върхчето с гръмоотвода“. Навсякъде на терена имаше

фрагменти керамика, в този сектор по-късно по време на разкопките бяха открити и голямо количество монети. Проучванията в южния сектор на светилището продължиха няколко сезона в периода от 1985 до 1990 г. и по-късно в периода 1995-1996 г. Първоначалната цел на археологическите разкопки бе да се установи дали тук няма изкуствени изсичания в основната скала, които евентуално биха оформили този на пръв поглед естествен подход към най-високата кулминация на светилището. В най-ниската част на склона не бяха разкрити конструкции или съоръжения, запазени на място. Причината е, че тук теренът се обработва и до сега и по този начин тънкият културен пласт е силно нарушен.

В по-високите части на този сектор, непосредствено под Голямата кулминация ситуацията се променя. Тук бе разкрито каменно съоръжение, което се състои от две успоредни редици от ломени камъни, без спойка. Редиците са ориентирани североизток-югозапад и се проследяват в дължина на 12 м. В източния край на конструкцията бе открита запазена на място основа на глинено огнище с диаметър 1 м. Още по-близо до върха бяха локализирани своеобразни площадки от груби камъни с неясни граници и размери поради модерни изкопни работи в тази част на обекта. В близост до тези каменни конструкции, вкопан в материка бе открит почти изцяло запазен питос (липсва само устието), запълнен с тъмна, хомогенна пръст.

Сред находките от тази част на светилището преобладават керамичните фрагменти. Освен тях са открити монети, една бронзова екзагия, прешлени за вретено и др. Интерес представлява и една колективна находка от глинени тежести за стан, а също така и късовете от мраморни оброчни плочки или статуетки.

Питос от късножелязната епоха от Сектор "Юг" в експозицията на музея в гр. Белица

Фрагмент от съд от ранножелязната епоха

Фрагмент от хромел

Поглед към скалното връхче с олтара

Преобладаващата част от археологическите материали се отнасят към римската епоха, но има и находки, които се свързват с късножелязната епоха.

През 1995 г. бяха предприети ограничени проучвания на запад от този участък в северното подножие на малкото скално възвишение. Бе проучена площ от 175 м². В подножие на малък, издаден на повърхността скален къс бе документиран глинен олтар с цилиндрична форма и перваз (Тонкова 2007, 55-56). Той е елемент от по-голямо съоръжение от две успоредни каменни редици. Целият комплекс се отнася към периода III-II в.пр.Хр. Олтарът е двуслоен - с две конструктивни нива. Има кръгла форма с диаметър 1.10 м, цилиндрично тяло с височина 0.30 м и перваз. Повърхността на замазката от първото горно ниво е добре огладена, опалена и има кафяв цвят. Върху нея бе открит слой от преотложени первази със скосен ръб. Замазката е с дебелина 3 см, положена е върху подложка от чакъл с дебелина 5 см. При отнемане на този слой се оказва, че в дълбочина следва друго ниво от глинена замазка със същата кръгла форма и размери. Тя също бе изградена върху подложка от дребни камъчета с размери 6-8 см. Под тях имаше дренаж от по-едри камъни с размери, достигащи 15-20 см, разположени върху самия терен. При направата на втората, по-късна замазка, цялото съоръжение е било обмазано отвън с жълтеникава глина и е получило цилиндрично тяло. Съществуването на два периода в изграждането на олтара е свидетелство за устойчивостта на ритуалните действия на едно и също място в дълъг период от време. От голямо значение е и фактът, че в подложката на олтара бе открита животинска кост, която при направения от д-р Лазар Нинов

Фрагменти от оброчни плочки

Кръгъл олтар с перваз: първо ниво

Кръгъл олтар: второ ниво

анализ се оказа, че принадлежи на кон (срв. статията на Л.Нинов в настоящия сборник). Като се има предвид, че кости от това изключително ценно животно, поставяно в йерархията на траките веднага след човека, се срещат като изключение сред жертвените животни на светилището, присъствието му в основата на изградения олтар е многозначително.

Фрагмент от гръцка чаша с релефна украса

Олтарът е свързан с редици от ломени камъни, развиващи се в южна посока. В района на олтара бяха открити множество находки от II - I в.пр. Хр., сред които и фрагменти от съдове от група "Цепина". Най-важен за датирането на този контекст са фрагменти от гръцка чаша с релефна украса от палмети от II в. пр. Хр., открита в непосредствена близост до олтара (срв. Тонкова 2007 и статията за даровите от светилището в настоящия сборник).

Литература:

Генчева 2004: Е. Генчева. Римските фибули от България от края на I в.пр.н.е до края на VI в. на н.е. В.Търново, 2004 г.

Домарадски и колектив 1999: М. Домарадски и колектив. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. - РП, кн. XXVI, София.

Кузманов 1992: Г. Кузманов. Антични лампи. Колекция на Националния Археологически музей, София, 1992.

Огенова 1959: Л. Огенова. Някои аспекти на Бендида върху паметници от Тракия. - ИАИ, XXII, 82-93.

Рибарова 1972: Ц. Рибарова. Оброчна плочка от светилището на връх Бабяк.- МПК, II, кн.2, 5-6.

Тонкова 2007: М. Тонкова. Депа за дарове и дарове от късножелязната епоха от светилището при Бабяк, Западни Родопи. - В: Годишник на Археологическия институт с музей, III, 2007, 51-85.

Оброчна плочка на богиня от светилището при с. Бабяк (от колекцията на Национален археологически музей, гр. София)

II.4. А. Гоцев, Е. Божинова. КЕРАМИЧНИЯТ КОМПЛЕКС ОТ РАННОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА ОТ ТРАКИЙСКОТО СВЕТИЛИЩЕ ПРИ С. БАБЯК

Едно от най-дълго проучваните светилища в Западни Родопи и изобщо за територията на България, е археологическият обект при с. Бабяк, община Белица. Като резултат от проведените 10 активни археологически сезона са разкрити много и разнообразни археологически ситуации и материали, които допринасят за по-пълното и точно възстановяване на тракийските ритуални практики през I хил.пр.н.е. Сред находките, по своето изключително количество и разнообразие, се откроява откритата на обекта керамика от този период. Значението на този керамичен комплекс се определя от няколко фактора. На първо място това е документираната археологическа стратиграфия на културните напластявания на светилището – факт, който допринася за обективното проследяване на еволюцията на керамичния комплекс на обекта. Това светилище е един от малкото обекти от този период в района на Западни Родопи, които се проучват чрез редовни археологически разкопки в един продължителен период. През последните години има регистрирано голямо количество тракийски паметници от I хил.пр.н.е. в този регион, но уточняването на тяхната хронология (предимно на базата на откриваните по повърхността керамични фрагменти) е затруднено поради липсата на цялостна система за подреждането на тракийската керамика от периода.

Целта на настоящата работа е да представи основните групи керамика, разкрити по време на разкопките на светилището при с. Бабяк. Да се направи опит за разделянето на отделните категории глинени съдове. Следва да се потърси и мястото на декоративните схеми, които се срещат през ранножелязната епоха (РЖЕ), взаимовръзките между украса и форми и тяхното хронологическо детерминиране. В по-широк аспект могат да се поставят въпросите за характерните особености на керамичните комплекси от светилището в сравнение с тези от други подобни обекти, с керамиката от селищни обекти и некрополи в Западните Родопи и прилежащите територии, дотолкова, доколкото наличната изворова база позволява.

Една от най-сложните задачи при опитите да се възстановят и разберат тракийските култови практики при археологически разкопки на светилища е обобщаването, интерпретацията и представянето на откритата при проучванията керамика. Причините за този факт са няколко. На първо място, като правило на обектите от I хил.пр.н.е. в Тракия свързани с култа, керамиката се открива в изключително фрагментиран вид. Депонирането на цели съдове (или съдове счупени на място) се явява по-скоро изключение, отколкото правило на тракийските скални светилища. Масовата практика на светилището е да се оставят подобрани

фрагменти от глинени съдове. Анализът на керамичния комплекс е затруднен и от полифункционалността на керамиката при осъществяването на ритуалите на свещеното място. Част от керамиката вероятно е била използвана в качеството си на дар, част от съдовете са имали своето място при жертвоприношенията в ролята на своеобразен инструментариум. И естествено в качеството си на такива се превръщат в сакрум - предмет, който принадлежи на боговете и следва да се съхранява на свещеното място (Домарадски 2002, 72-73). На последно място част от керамиката, откривана на обекта, може да е свързана чисто и просто с транспортирането и съхранението на течности и храни, без да взема директно участие в ритуалите.

Тези характеристики на керамичния комплекс сравнително от скоро привличат вниманието на проучвателите и е естествено, познанията ни да са ограничени т.е. трудно е на този етап да разделим керамиката съгласно споменатите по горе аспекти на нейната употреба на светилището. Нещо повече, далеч не е сигурно, че в този период в самия керамичен комплекс технологично са отразени тези различни функции, с които той е натоварен. Обичайната практика при изследване керамичния комплекс открит на светилищата е да се характеризира в технологично отношение открития материал, да се уточнят водещите форми и тяхната украса. От този анализ следват изводи за хронологията и еволюцията на представените на обекта съдове. Такъв е случаят с откритите керамични фрагменти и 2 цели съда при сондажното проучване на светилището при Бабяк през 1983 г., който вече е публикуван (Домарадски et.al. 1999, 69-73).

Отделени са и някои керамични фрагменти с по-особени характеристики, които са стратиграфски локализирани и съответно хронологически уточнени. Сред тях на първо място е керамиката тип "Цепина", керамичните фрагменти с талк в глината, вторично горелите късове от съдове, тези покрити с графит, или с подобно на катран вещество и пр. Може би не всички, но поне част от тези особености се свързват с керамика, откривана и на други култови центрове в Западни Родопи, на които няма толкова прецизни данни относно тяхната хронология. Установено бе, че най-горния културен пласт е пострадал в значително по-голяма степен при модерните строителни работи, от колкото се смяташе в началото. Като най-общи изводи по отношение на този пласт и неговата керамика може да се каже следното.

- Керамиката от горния пласт е от съдове работени на ръка и с помощта на грънчарско колело.
- По отношение на формите и технологичните особености на глинени съдове работени на грънчарско колело не се установяват съществени различия, спрямо ситуацията от първоначалните сондажни проучвания на обекта (Домарадски et.al. 1999, 70-71).

- Прави впечатление почти пълната липса на импортни съдове и по-специално такива покрити с фирнис или лак. В предварителната публикация се съдържат данни за подобен тип керамика, но при по-късните проучвания не бяха открити фрагменти, които да се свържат с тази категория, твърде популярни в Тракия, съдове. Това безспорно е твърде многозначителен факт и отразява определени традиции по отношение депонирането на керамика на светилището.

- Всички керамични фрагменти, които могат да се свържат с т.н. група "Цепина" се откриха в най-горния пласт в рамките на проучената площ на обекта. Проблемите на тази керамична група са обект на не един анализ и по отношение на нея се възприема идеята, че се касае за специфична група тракийска култова керамика (Домарадски 1990, 38-40; Домарадски et.al. 1999, 24-26). Освен всички възможни аспекти, които следва да се анализират по отношение на тази керамична група откривана на светилища в Западни Родопи, в случая от значение е категорично потвърдената ѝ принадлежност към късножелязната епоха.

Регистрираният през първоначалната кампания долен, или първи пласт, който се свързва с ранножелязната епоха има някои особености. На първо място това е неговата дебелина - на места в рамките на проучваната площ тя надвишава 2 м. Естественият въпрос, който възниква при такава ситуация е каква е продължителността на формиране на толкова мощни културни наслаги, кога е началото на човешка активност тук и през кои етапи преминава тя. Отговор може да се получи при разглеждане основните характеристики на керамичния комплекс открит по време на проучванията. Още повече, че останалите археологически материали от този пласт са в незначителни количества и не са чувствителни в хронологическо отношение. Следва само още веднъж да се напомни, че се касае за пласт, който се различава от горния, както по цвят и структура на почвата, така и по различните съоръжения свързани с ритуални действия, които се откриха в него (Gotzev 1994, 267-268). Обективните трудности, свързани с опитите да се възстановят формите, а отчасти и орнаменталните мотиви, се дължат на факта, че тук са депонирани основно части, а не цели съдове работени само на ръка. Въпреки значителната дебелина на културните напластявания, като се има предвид характера на обекта, не може да се приеме априори, че имаме естествено натрупване на материали от последователни пластове. С други думи не може да се проследи "естествената еволюция" на керамичния комплекс при съпоставяне на материали от различни пластове.

Трите основни групи, на които е прието да се дели керамиката в праисторията - фина /трапезна/, груба /кухненска/ и тара, са представени и тук. Обособяването им се осъществява главно на основата на дебелината на стените, състава на глината и обработката на повърхността; в по-малка степен чрез формата или украсата.

По отношение обработката на повърхността на съдовете само от ранножелязната епоха на светилището може да се обособят главно 4 основни групи. При определянето им се следи основната тенденция, която е доминирала при производството им с изричната уговорка обаче, че често е трудно еднозначно да се определи един фрагмент към коя точно група се отнася. Причините, довели до точно такова третиране на повърхността биха могли да се търсят в различни посоки. При това се създава впечатление, че не винаги утилитарността по отношение на съда е била водещата тенденция.

- Първата група включва съдове с равна, излъскана в различна степен повърхност. Глината обикновено е груба, с различни примеси /изключение правят до известна степен съвсем малките форми/. Цветът варира в твърде широк диапазон, но все пак преобладават тъмно-сивите тонове.

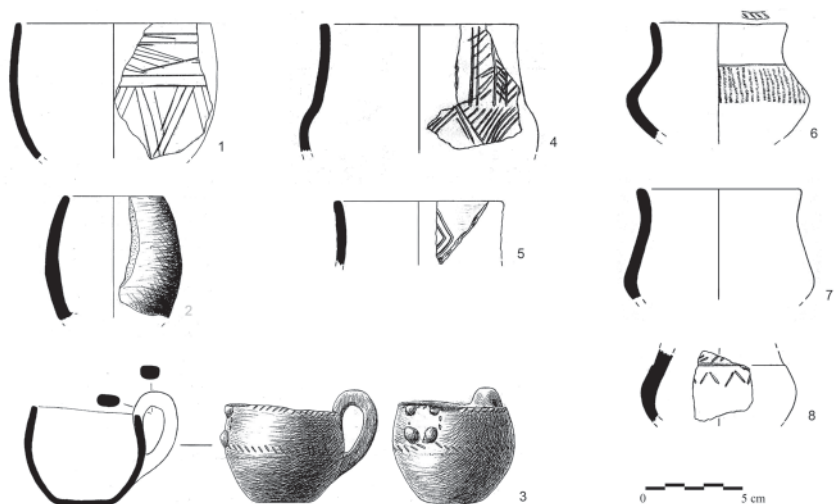
- Към втората група се включват керамични фрагменти с неравна, но излъскана повърхност. Глината при тази твърде интересна категория съдове също е много груба подобна на предишната, но тук не се наблюдава тенденция да се изравни повърхността. Създава се впечатление, че недобре обработената повърхност, с камъчета, които са оставени на повърхността е била третирана с по-тълната глина, която вторично е излъскана /или поне са положени видими усилия в тази посока/.

- Третата група съдове са с огладена и равна повърхност, често леко грапава. Това е и най-многобройната керамика от обекта и до голяма степен тя се припокрива с грубата или кухненската керамика.

- Към четвъртата група спадат предимно фрагменти от дебелостенни съдове с много груба, не огладена и неравна повърхност.

ЧАШИ и КАНИ

Обикновено при наличието на фрагментиран керамичен материалот съответния обект е оправдано тези 2 категории съдове да се разглеждат заедно поради обективната невъзможност да се разделят по един категоричен начин. Към тази керамична група се включват глинени съдове с неголеми размери, затворена форма и снабдени с една вертикална дръжка. Като основен критерий за подразделянето на чашите по типове е възприета тяхната форма схваната като общ профил и като съотношение на отделните детайли. Украсата в повечето случаи е комбинирана. При прехода между тялото и шията е набодена в хоризонтална лента около съда. Врязаната украса, която образува различни геометрични мотиви, е върху горната част на тялото. В някои случаи има бадемовиден, вертикален израстък, разположен върху срещуположната страна на съда спрямо дръжката, върху най-широката част на тялото. Канелюрите се срещат върху шията на чашите, където са разположени хоризонтално, или върху вертикалната дръжка. От фрагменти от съдове с подобен профил но по-големи размери (кантаросовидни и амфоровидни съдове) е позната

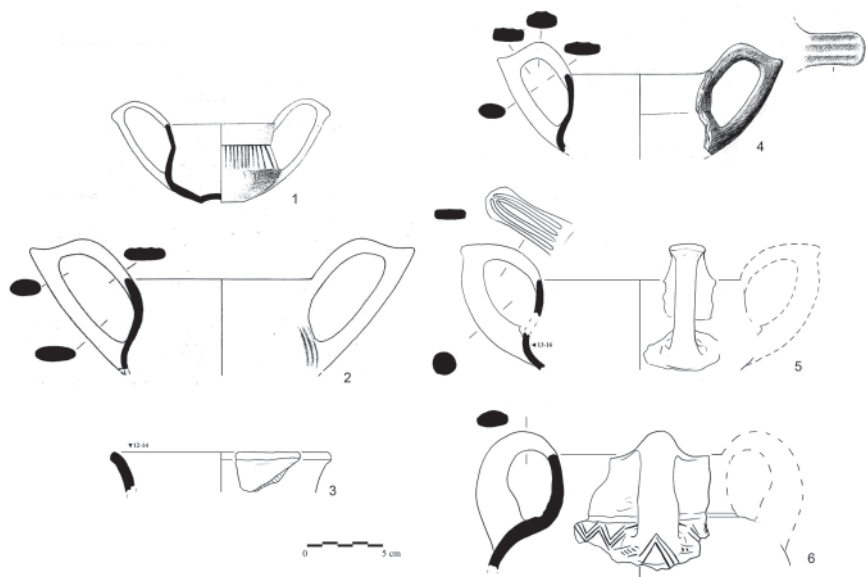
Табло I - Чаши

аналогична композиция на украсата – лента от набодена насечки или врязани коси линии подчертават по-малко или повече подчертания преход между тялото и шията, често ограничена от хоризонтална една или две успоредни линии; върху горната част на тялото са поставени врязани вписани триъгълници. Част от тези фрагменти е вероятно да принадлежат на категорията на чашите.

КАНТАРОСОВИДНИ СЪДОВЕ

Представени са от разлати съдове за пиене, с 2 високо издигащи се над устието симетрични дръжки. Отличават се от чашите по съотношението височина / широчина, което тук достига до 1/1,5, за разлика от чашите, където същото съотношение е почти 1/1, както и по наличието на втора дръжка. Като цяло обаче близката профилировка и идентичните технология и начин на украса на тези две категории ги правят трудно отличими една от друга при работа с фрагментарен материал. Някои от фрагментите предполагат съществуването на съдове с тази форма, но значително по-големи размери, което предопределя друга тяхна функция – вероятно за сервиране на течности. Украса е

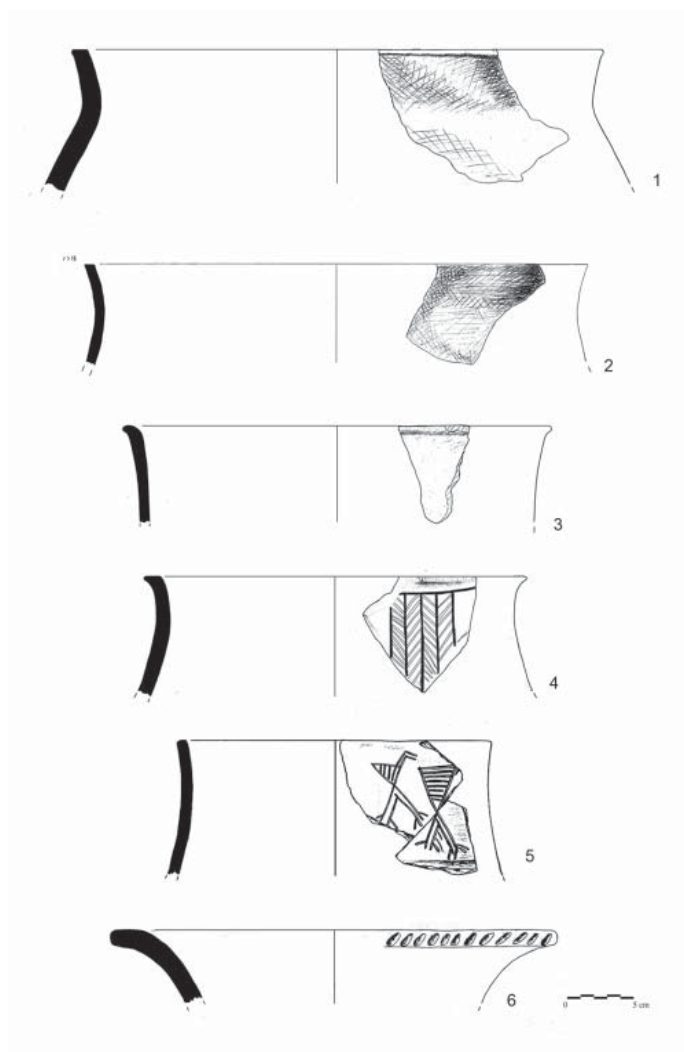

Табло II - Кантароси

поставяна консервативно върху три части на съда – горната част на дръжките, прехода между шия и тяло и върху горната част на тялото. Вертикални канелюри са поставяни върху горната видима част на дръжката и достига до ръба на израстъка. Преходът между шията и тялото е подчертан от хоризонтална лента от един или два реда коси врязани насечки или коси набойдания, ограничени отгоре или отгоре и отдолу от врязана линия/линии. Горната част на тялото е зеата от различни варианти на вписани или заштриховани триъгълници, изпълнени чрез набойдане, вертикални канелюри или от вертикални плитки жлеbove, напoмнящи канелюри.

АМФОРОВИДНИ СЪДОВЕ

Категорията е представена от големи затворени съдове от групата на фината керамика за сервиране и разливане на течности, като може да се предположат и други функции – за съхранение и/или транспорт на течни и твърди храни. Фрагментарността на материала от Бабяк не позволява възстановяването на формата на тези съдове, нито изграждането на детайлна типология. Познати цели съдове от тази категория от други обекти дават представа за тяхната обща форма – сферично или овоидно тяло с максимален диаметър в горната му част, конична шия и изтеглено навън устие; върху горната част на тялото и/или шията са поставяни вертикални 1 до 2 дръжки; често тези съдове са снабдени с издадени роговидни израстъци – букели, от която особеност идва и най-популярното им наименование

Табло III - Амфоровидни съдове (1-5) и поставка за съд (6)

– букел амфори. Макар и изключително фрагментарен, сред материала могат да се разграничат най-общо два типа:

Непосредствено под прехода шия-тяло започва украсата върху горната част на тялото, която като правило е съставена от различни мотиви на висящи врязани триъгълници, които са вписани, защриховани, запълнени с мотива „елха“ или

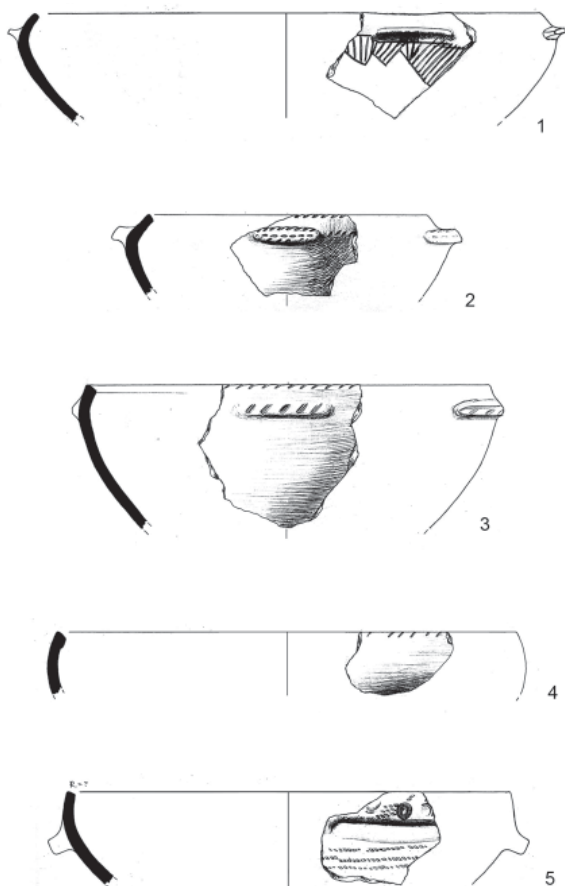
стените им са оформени от няколко успоредни линии. Украсата от хоризонтална лента върху прехода шия-тяло ограничава мотивът на триъгълниците отгоре. Върху един единствен фрагмент, който може общо да се отнесе към категорията на амфоровидните съдове, мотивът от триъгълниците е ограничен от хоризонтална връзана линия, над и под която са поставени да реда от набождания. Различни мотиви от щамповани концентрични кръгове свързани с двойни връзани тангенти или свободно стоящи са познати от фрагменти от тела на съдове, които общо могат да бъдат отнесени към категорията на амфоровидните съдове.

ПАНИЦИ

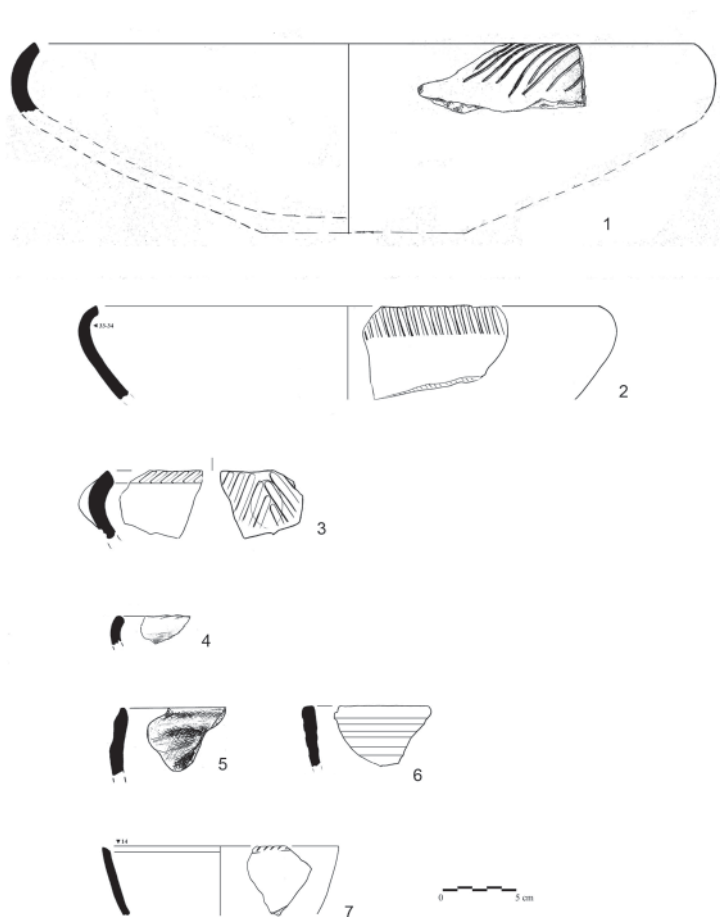
Поради фрагментарния характер на материала и липсата на цели съдове от тази категория рядко е възможно да се отделят категорично групите на паниците от купите, критерият за което се базира на съотношението максимален диаметър/обща височина на съда. Поради тази причина отделянето тук на тези две категории е условно. Сред паниците от Бабяк липсва разнообразие по отношение на формата им. Поради консервативността в развитието е трудно категорично някои от тях да се датират в рамките на епохата. Най-често срещаните са паниците с конично тяло и извито навътре устие. За разлика от този твърде популярен тип съдове от ранножелязната епоха, които са с украса от канелюри по устието, при паниците от Бабяк тя се среща твърде рядко.

КУПИ

Категорията е представена от един цял съд, който е с големи размери, разлат и висок

Табло IX - Паници

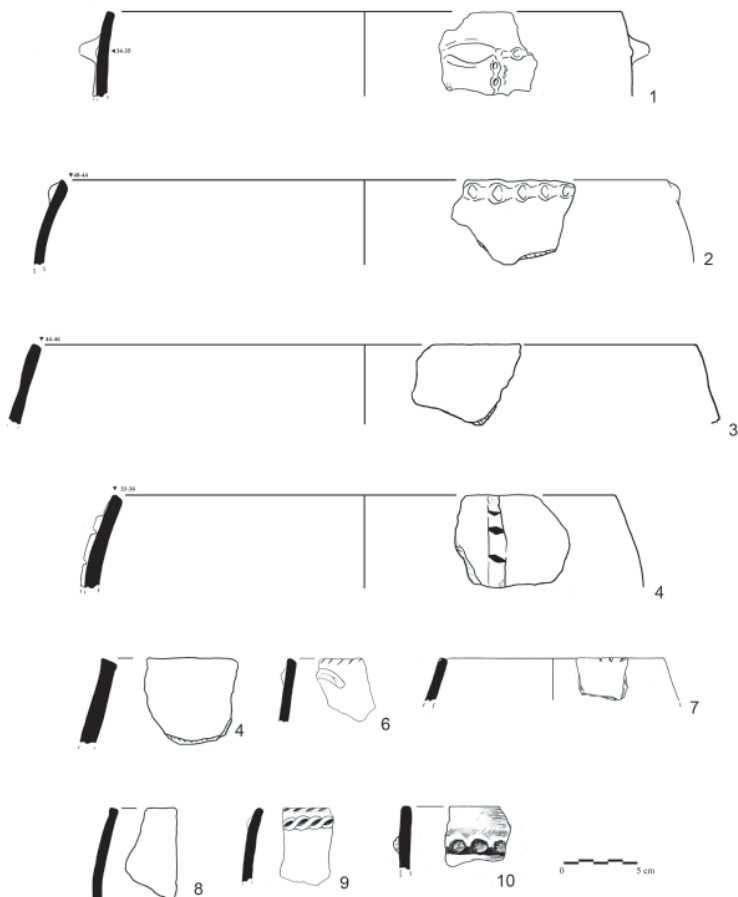

Табло X - Паници

и точно отговаря на представата за функцията на този тип съдове – за сервиране и разсипване на храна. Тялото му е биконично, с висока долна и къса горна част, поставено върху малко столче. Шията е къса, цилиндрична, плавно преминаваща от тялото в удебелено устие. Устието е равно отрязано, с изтеглен навън устиен ръб. Подобно на паниците е снабден с хоризонтална езичеста дръжка.

ГЪРНЕТА

Тази категория е представена с най-много на брой фрагменти и почти напълно изчерпва групата на грубата, кухненска керамика. Терминът „гърнета“ се приема като название за съдове за приготвяне на храна. Допускат се и други функции – за

Табло XII - Гърнета

съхранение на храни (особено за съдове с големи размери), а вероятно в някои случаи са използвани и за трапезни съдове. Макар и с голям диапазон в размерите на тези съдове (срещат се малки съдове с размерите на чаши и големи, предполагащи функцията им на хранилища, които заместват оскъдно представените на обекта питоси) общите им формални характеристики (най-общо слабо профилирания профил на съда), технологични белези (почти всички попадат в групата на грубата керамика, повърхността им като правило е само огладена) и композиция на украсата (консервативна, състояща се от няколко основни мотива – хоризонтални и вертикални ленти от един или няколко успоредни реда набождания или пластична лента, разчленена с пръст или с коси нарязи) ги обединяват в една категория.

Няма данни за наличието на дръжки, но на база паралели могат да се предположат две вертикални дръжки, поставети при максималния диаметър или в горната част на тялото. Към този тип принадлежи съд с големи размери, съдейки от дебелината на стената му (Домарадски et al. 1999 Табло XXII: 11; XXII: 8-10).

ДЕКОРАЦИЯ

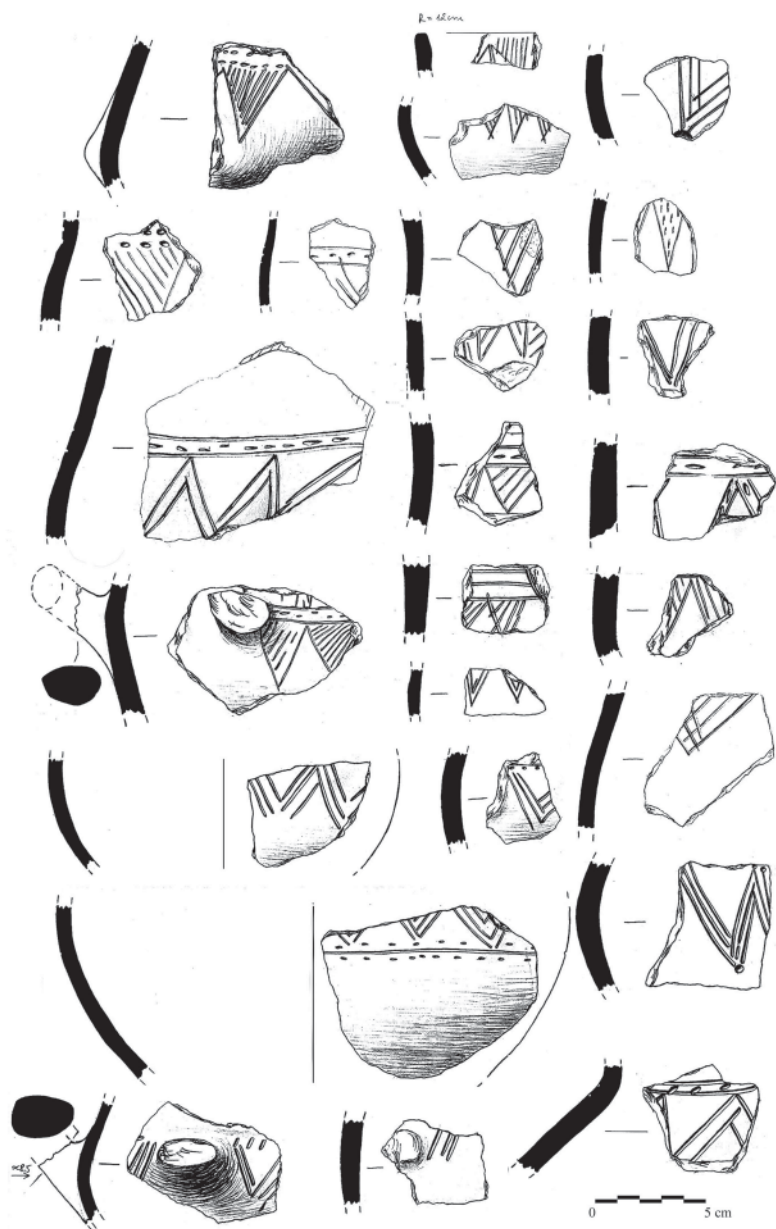
Украсата на керамиката от Бабяк тук се разглежда с оглед възможностите на отделните мотиви, техники на украса и комбинации да спомогнат за уточняване на хронологическите позиции на керамичния комплекс. Основен критерий за обособяване на основните групи е техниката на нанасяне на украсата. В рамките на всяка група украсата е анализирана, следвайки принципа на трите основни нива - елемент, мотив и композиция. Най-ниското ниво е елемент. Съчетанията на няколко единични или многократно повтарящи се елементи образуват различните мотиви, а всички мотиви от украсата на един съд представляват композицията на неговата декорация. Предвид фрагментарността на материала е обяснимо най-детайлното анализиране на декорацията на ниво елемент. и най-обобщено – на ниво композиция.

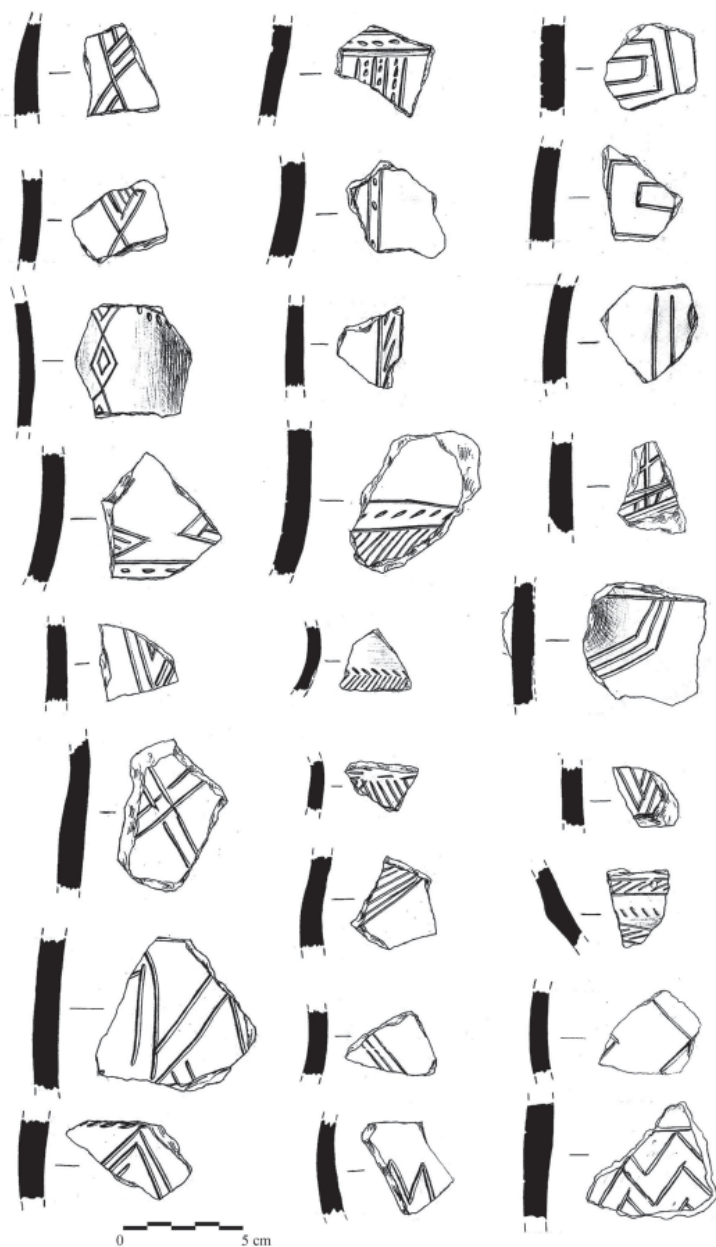
Декоративният и формативният анализ на керамичния комплекс от Бабяк разкрива една каноничност в избора на определена композиция (включваща и техниката на нанасяне на отделните елементи) за всяка отделна категория, а в някои случаи – и за конкретните типове. Като цяло може да се посочи един ограничен репертоар от елементи и мотиви, което е особеност като цяло за региона на Западните Родопи и горната част от долините на Места и Струма през Ранножелязната епоха.

Врязана украса

Най-често срещаната украса на светилището е врязаната, която се представя с двете си основни разновидности, характерни за Западни Родопи. Едните са тънки врязани линии, които образуват геометрични фигури и мотиви и представляват най-висок процент от украсата на керамиката от Бабяк. Втората разновидност, относително ограничено представена, са по-широки и по-плитки жлебовете, които по форма и местоположение на съда наподобяват канелюри (Домарадски 1986, 19-22, фиг. 11).

Тази техника е използвана за изпълнението на мотив, представляващ поле, запълнено от коси или вертикални гъсто разположени линии върху тялото на кантаросовидни и амфоровидни съдове или върху устието на паниците. В тези случаи жлебовете заместват традиционната украса от канелюри върху тези съдове и в този смисъл биха могли да се нарекат „псевдо-канелюри“.

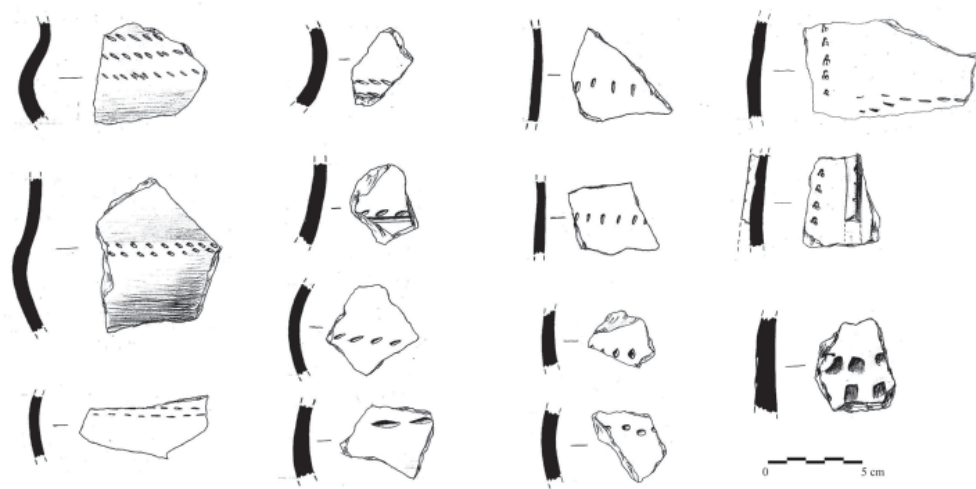

Друга група от мотиви, изпълнени чрез плитки жлеbove, се състоят от хаотични линии, които вероятно са част от широка композиция, която не може да бъде възстановена поради фрагментарния характер на материала.

Набодена украса

Следващата по масовост или по честота на поява върху съдовете е набодената украса. Основният мотив при нея е хоризонталният или вертикален пояс от един до три успоредни реда от различни по форма набодени орнаменти, разположени върху устието, при прехода между шията и тялото или върху най-издутата част на тялото. Макар преимуществено използвани за украсата на съдове от групата на кухненската керамика, набодените мотиви участват при някои от най-богатите композиции от категориите на амфоровидните и кантаросовидните съдове. Тук хоризонтални редове от набождания са понякога поставяни при прехода между шия и тяло.

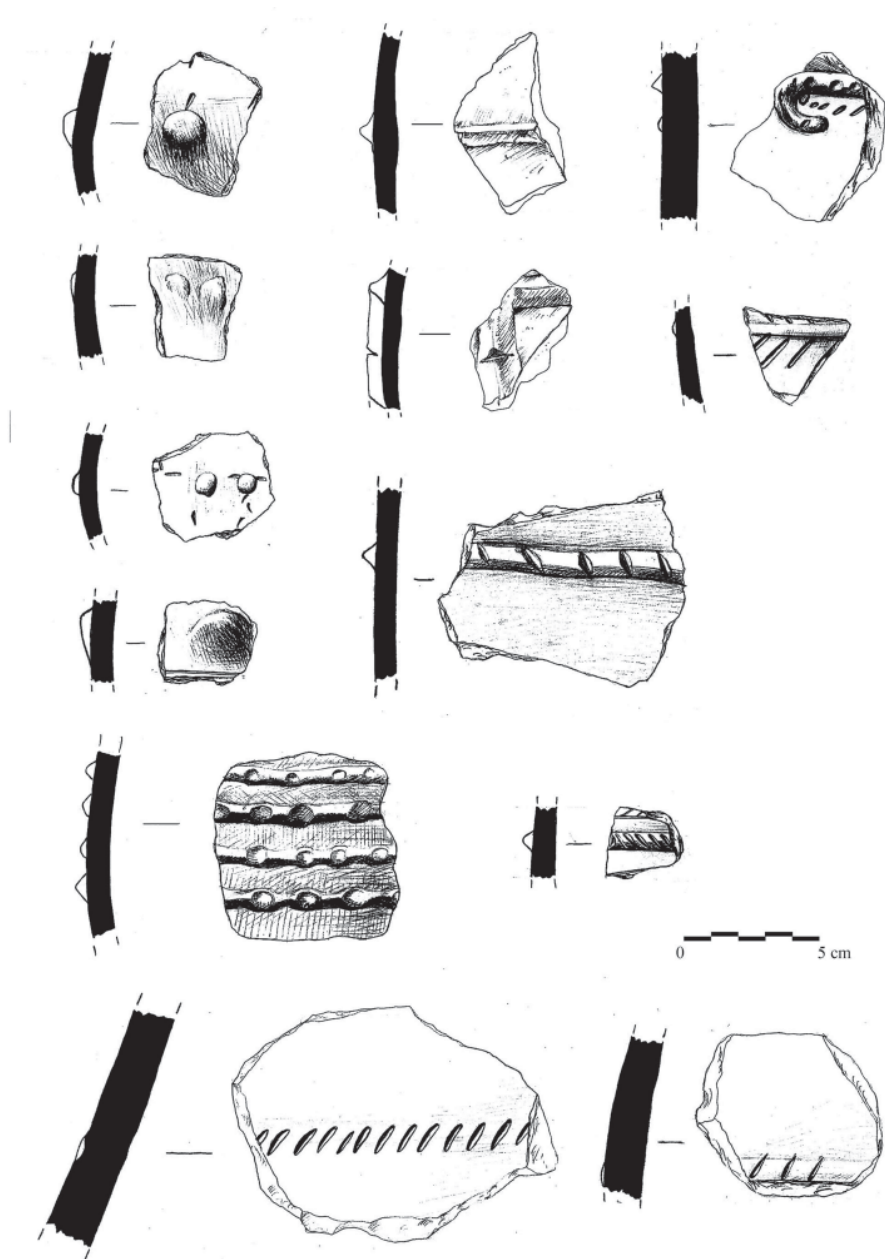

Украса - набодена

Пластична украса

В сравнение с други обекти от ранножелязната епоха, пластичната украса от светилището при Бабяк е по-малко застъпена. Интерес представляват две нейни разновидности - релефни пояси с триъгълно сечение, без насечки или връзвания, разположени в хоризонтални пояси или под наклон върху тялото на съда.....

Другата релефна украса са много ниските и широки пояси върху дебелостенни съдове /питоси/, с набодена или врязана украса върху тях

Украса - пластична

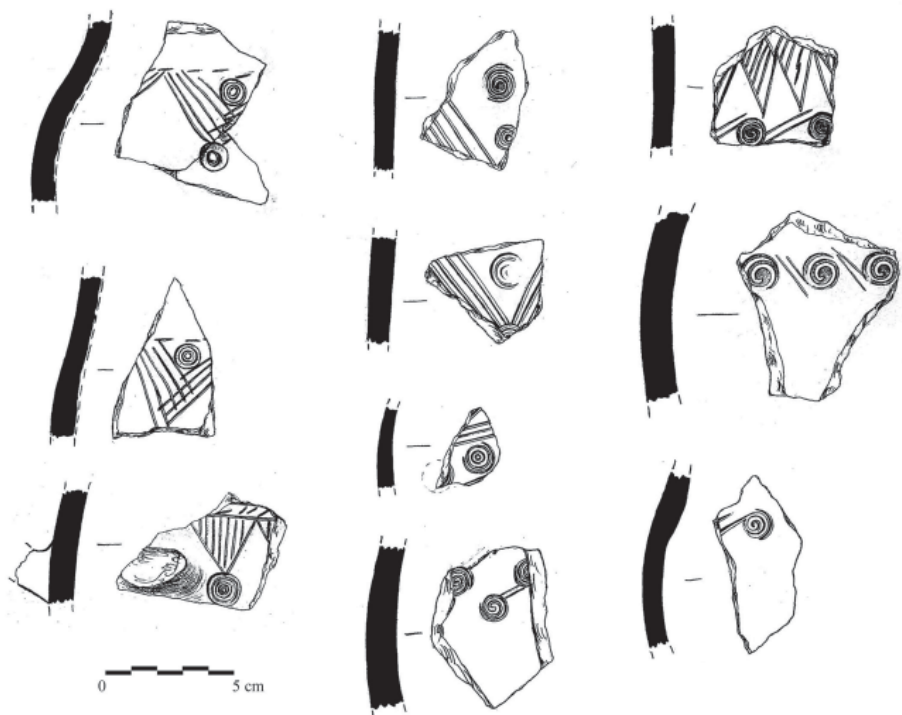
Канелюри

Канелюрата като декоративен мотив има съвсем малко разпространение при керамичния комплекс от светилището при Бабяк. Мотивите са:

- коси канелюри върху устийния ръб на паниците със завито навътре устие;
- вертикални канелюри върху тялото на кантаросовидни/амфоровидни съдове;
- вертикални канелюри върху горната част и коси или хоризонтални върху долната част на ветрилообразните дръжки на кантаросовидни съдове и/или кани;
- хоризонтални канелюри върху шията на амфоровиден съд.

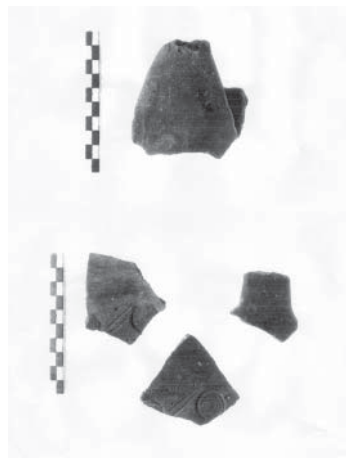
Щампелована украса

Съвсем епизодична е появата на щемпелованата украса върху керамиката от обекта. Представена е от два елемента - концентрични кръгчета и в някои случаи - псевдошнур.

Концентрични кръгове

Разграничават се два варианта – концентрични кръгове (от два до четири вписани един в друг окръжности) и центрирани концентрични кръгове (няколко вписани окръжности около маркирана централна точка). Последният е изключително рядък. Най-популярният мотив е хоризонтален ред от самостоятелни кръгове или свързани посредством врязани двойни тангенти. Този орнаментален мотив се свързва от повечето проучватели със самото начало на ранножелязната епоха (Morintz 1987, 48-59). Археологическата ситуация при проучването на този обект позволява, или да се допусне неговата по-продължителна употреба и през втората половина на епохата, или за неговото по-късно проникване и употреба в района на Западни Родопи.

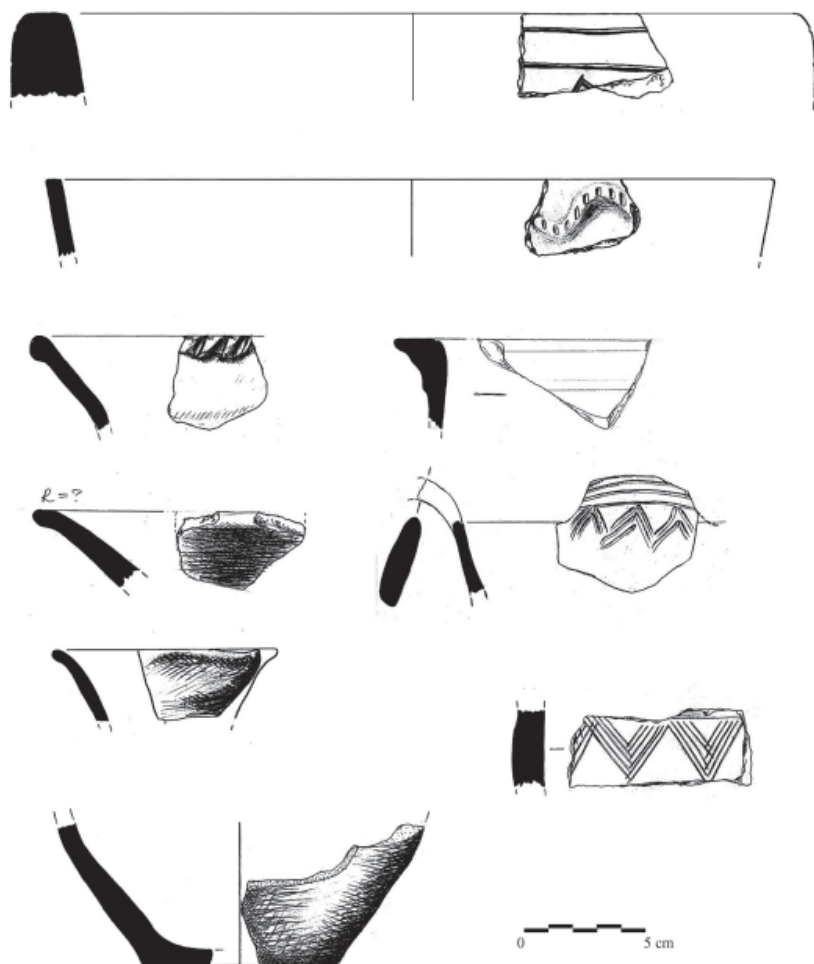

В няколко случая концентрични кръгове са съставна част на мотивът от висящи вписани заштриховани триъгълници, като са поставяни като завършваща част на върха на триъгълника долу и/или в оставено празно поле във вътрешността на вписани триъгълници. В един случай кръговете са поставени косо и свързани по двойки с по два врязани тангента, като вероятно тези двойки образуват хоризонтален пояс. Псевдошнур е използван при украсата на една паница, като е използван за изпълнението на тройни тангенти между концентрични кръгове и успоредни хоризонтални линии.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По отношение хронологията на керамиката от ранножелязната епоха, открита на светилището, може да се каже следното. Горната хронологическа граница на пласта от ранножелязната епоха е уточнен благодарение на откритите съдове с точни паралели в Централна Европа, които са непосредствено под каменното струпване от късножелязната епоха (Домарадски et.al. 1999, 72-73).

По въпроса за долната хронологическа граница сегашната ситуация изисква известна предпазливост при правенето на изводи. Обективната причина за това е фактът, че не на всички места се достига до материкова скала. Паралелите между някои елементи от Бабяк и керамиката от проучената селищна могила при Кастанас се отнасят към пластове, датирани 10-9 век пр.н.е. и най-вече тези, които се отнасят към 8-4 век пр.н.е. (Hochstetter 1982, 109-114, Abb. 2). Това е времето приблизително

свързано с края на Протогеометричния и Геометричния период. В абсолютни дати на този етап от проучванията в тази част на светилището началото на керамичния комплекс се поставя в 10-9 век.пр.н.е. Определяне мястото на керамичния комплекс от Бабяк сред подобните, известни от Югозападна Тракия, е твърде сложен проблем. Несъмнено е наличието на общи елементи сред керамиката от района. Въпреки очакванията, обаче за интензивни контакти в южна посока, където има проучени подобни обекти, след направения в литературата обстоен анализ се оказва, че очакваните паралелни характеристики са в незначително количество. Причината за това се обяснява с разновременността на обектите (Domaradski 1986,97-100, Домарадски 1986, 12-13, фиг. 11).

Малко по-различна е ситуацията по отношение керамиката от обектите при Копривлен, която е от същия период. В този случай има известни сходства – предимно в декоративната схема и от части при някои форми чаши и кантароси (Копривлен I, 126-129, Фиг. 95, 1; 96, 2-3). Могат да се посочат и други паралели, които обаче се явяват общи за по-обширни територии и не могат да допринесат много за изясняване генезиса на керамичния комплекс от Западни Родопи. Изрично посочените елементи от Копривлен, които го свързват през ранножелязната епоха с Егейското крайбрежие, липсват при керамиката от Бабяк (Копривлен I, 127).

Сходна е и ситуацията при сравнение на материалите от Бабяк с находките от ранножелязната епоха от обекти в Беломорска Тракия и остров Тасос (Koukouli-Christanthaki 1982, 135-137, Abb 10).

Проследяването на контактите, отразени в керамичния комплекс, с обекти на север, по долината на Горна Струма и Горна Места, се затруднява от ограничения репертоар на щемпеловани елементи от Бабяк. Именно този елемент е водещата характеристика на керамиката от тези ареали, особено за края на първата и през втората половина на ранножелязната епоха (Gotzev 1993, 106-110). В тази връзка следва да се спомене и липсата на класическите за този период букел-амфори, които са твърде характерни за Източната част на Балканския полуостров. В същото време има форми съдове, които при керамиката от Бабяк са с украса, макар и семпла, а в други територии нямат декорация.

Всичко това създава впечатление, че в ранните етапи от функциониране на светилището при Бабяк, керамиката в него е била до известна степен изолирана от северни и южни влияния в своето развитие. Причините довели до този факт могат да се търсят в много посоки. Липсата на достатъчно обекти, проучени чрез редовни археологически разкопки в непосредствена близост, не позволява на този етап да се формулира работна хипотеза.

1. Интересна е ситуацията свързана с още една, твърде характерна форма, която някои проучватели определят като основно по отношение характеристиката на т.н. “халщатизация” на земите в източната част на Балканския полуостров (Morintz 1987, 68-71). Това са букел-амфорите – с биконично-асиметрично тяло, конична шия с подчертан преход, фуниевидно устие, букели и вертикална дръжка в най-широката част на тялото. Еволюцията на този тип съдове е добре проследена в споменатите по-горе територии (Gotzev 1994, 110-123). При проучванията в Бабяк, обаче до сега класически букели, които се свързват категорично с тези съдове не са открити. Много вероятно тук те да се заменят друг вид съдове с подобни характеристики, които имат подобна форма, сходно разположение на дръжката и

местоположението на украсата. Различават се основно по вида на украсата си, която на светилището много рядко е щемпелована, а в повечето случаи представлява комбинация между врязани широки линии и набодена украса. Букелите са заменени от малки издатъци, с различна форма, разположени симетрично спрямо дръжката. Еволюцията на този тип съдове и изобщо тенденцията в развитието на керамиката през втората половина на ранножелязната епоха за земите в днешна Югоизточна България е в посока на усложняване и обогатяване на декоративните мотиви. Подобна е и ситуацията с керамичния комплекс от Бабяк, където повечето орнаментираните фрагменти от този тип съдове се откриват в горните нива на пласта от ранножелязната епоха.

При цялостното разглеждане на орнаменталните мотиви върху керамиката, открита в пластове с дебелина повече от 1.5 м. прави впечатление ясно доловимата тенденция към усложняване на декоративната схема. Ако в по-долните нива керамичната украса се състои предимно от прави линии и ъгли, постепенно се наблюдава преход към по-сложни фигури - застриховани или не, орнаментални пояси, които обикалят цялото тяло и пр. Друго важно наблюдение е, че в горната част на културните напластявания, по-често се срещат комбинации от различни техники на орнаментиране - предимно врязана и набодена, врязана и щемпелована, канелюри и релефна. Тази ситуация не противоречи на общите тенденции в развитието на керамичния комплекс и в други райони на Древна Тракия (Gotzev 1993, 120-123). Остава открит въпросът дали би могло да се приеме наличието на два хронологически хоризонта в развитието на керамичния комплекс на светилището при Бабяк.

Водещите форми на светилището при Бабяк са същите, които определят характерните за целия Долнодунавски басейн елементи на керамичния комплекс от ранножелязната епоха. И при този обект се откриват различни типове чаши - с прост, неразчленен профил или с оформено тяло, почертана шия и право устие. Каните, доколкото могат да бъдат определени сред фрагментирания материал, са с висока шия с малък диаметър и сферично тяло. Прави впечатление липсата на кани от този период с косо срязано устие тип *cut away*, които са характерни за финала на бронзовата епоха и самото начало на ранножелязната епоха в тази част на Тракия (Hochshteter 1984, 48-53, Abb. 12; Koukouli-Christanthaki 1982, 135, Abb. 10.1-2). Друга форма глинени съдове, които се свързват с тази епоха са паниците и купите с плавно извито навътре устие, украсено с коси канелюри. Прави впечатление обаче, че на обекта при Бабяк тези съдове са сравнително рядко срещани и по-голямата част от откритите фрагменти от подобни съдове са от горните нива на пласта от ранножелязната епоха.

Този кратък преглед на керамиката от ранножелязната епоха от светилището при с. Бабяк е ограничен. На първо място е привлечен материал само от отделни зони на обекта, за който вече има данни, че хоризонталната му стратиграфия е твърде динамична. Практически, не на всички места в рамките на проучваната площ е достигнато до материк и до цялостно изчерпване на културните напластявания. В този смисъл направения преглед на керамичния комплекс не е завършен и следва да се обогати и коригира при бъдещите проучвания на светилището при с. Бабяк.

Литература:

Вълчева 2002: Д. Вълчева, Ямно светилище. Копиран в том 1 Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999 г. IV. 3, София 2002, 102-123

Георгиева 2003: Р. Георгиева, Керамиката от ранната желязна епоха в Югозападна България и феноменът „Цепина“. Пирахме/Pyraichme 2, 2003, Куманово, 159-187

Гоцев, Тонкова 1989: А. Гоцев и М. Тонкова, Разкопки на тракийското светилище в м. Бабяшка могила, с. Бабяк, община Белица. АОР през 1988 г., Кърджали 1989, 39-40

Домарадски 1986: М. Домарадски, Раннотракийска керамика от култов обект в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг. Археология, XXVIII, кн. 2, 1986, 10-24

Домарадски 1990: М. Домарадски, Тракийска култура през късножелязната епоха в Родопите и горните поречия на на Марица, Места и Струма. Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма, Смолян 1990, 29-44

Домарадски et.al. 1999: М. Домарадски и колектив, Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. Разкопки и проучвания, кн. XXVI, София 1999

Домарадски 2002: М. Домарадски, Тракийски култови места /втората половина на II - I хилядолетие пр. Хр. Studia Archaeologica Supplementum II. Сборник изследвания в чет на професор Атанас Милчев. София 2002, 57-85

Кисъв 1990: К. Кисъв, Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско. – В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма, Смолян 1990, 64-69; Domaradzki M. Sanctuaires thraces, 92-100

Кисъв 1998: К. Кисъв, Археологически свидетелства свързани с тракийските култови места и практики в Средните и Западните Родопи в периода края на II - I хил. пр. Хр. - Rhodopica 1998, год. I, кн. 1, Смолян, 21-26

Стоянов 1997: Т. Стоянов, Могилен некропол от ранножелязната епоха. Сборяново I, София 1997

Тонкова, Гоцев 1995, 31: М. Тонкова и А. Гоцев, Резултати от археологическите

проучвания на тракийското светилище при с. Бабяк. Археологически открития и разкопки през 1994 г., Смолян 1995, 54-56

Domaradzki 1986: M. Domaradzki, *Sanctuaires Thraces du IIe - Ier millenaire av.n.e. /8/ Acta archaeologica Carpathica, XXV, 89-104*

Domaradzki 1994: M. Domaradzki, *Les lieux de culte thraces (deuxieme moitie du IIe - Ier mil. av. J.-C.). – Helis, III, Sofia, 1994, 69-108.*

Gotzev 1992: A. Gotzev, *New Data about thracian cult practices at the West to Rhodopa Mountain in the I Millennium B.C. /in /ed. P. Roman & M. Alexianu. Relations Thraco-Illyro-Helleniques. Actes du XIe Symposium national de Thracologie /a participation internationale/. Baile Herculane /14-19 septembre 1992/. Bucarest 1994, 266-274.*

Gotzev 1995: A. Gotzev, *Early Iron Age Pottery from the Sanctuary near the village of Babyak /Southwest Bulgaria/. /in/ Trans Europam. Beitrage zur Bronze- und Eisenzeit zwischen Atlantic und Altai. Festschrift fur M. Primas. edd. by B. Schmidt-Sikimic and P. Della Casa, Dr. Rudolf Habelt GMBH Bonn 1995, 235-244*

Gotzev 2003: A. Gotzev, *Investigations of Thracian Cult Place in Dolna Veselitz Localy, Semchinovo village. in BCH 127. 2003 /in print/*

Hansel 1976: B.Hansel, *Beitrage zur regionalen und chronologischen Gliederung der alteren Hallstattzeit an der Unteren Donau. 1-2 - Beitrage zur ur- und fruchgeschichtlicher Archaologie des Mittelmeer Kulturraumes XXVII, Bonn 1976*

II.5. М.Тонкова. ДАРОВЕТЕ ОТ КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА ОТ СВЕТИЛИЩЕТО ПРИ БАБЯК, ЗАПАДНИ РОДОПИ

През късножелязната епоха (V–I в. пр. Хр.) се наблюдава смяна във вида и количеството на даровете, поднасяни на светилището. Най-масови стават съдовете от глина, правени на ръка и на грънчарско колело, главно с местен характер (срв. статиите на Д. Василева и В. Ханджийска в настоящия сборник). Сред тях има и такива с богата украса в стила на тракийската култова керамика. Малко на брой са фрагментите от вносни гръцки чаши с релефна украса. Като правило керамичният материал е силно фрагментиран, като се допуска, че натрошаването на съдовете е ставало както извън светилището, така и по време на извършване на ритуалните действия. Налице са примери на откриване на различни части от един и същ съд, на значително разстояние един от друг в каменното струпване. Освен фрагментирани съдове, са открити и извънредно голям брой разнообразни предмети от глина, метал, камък, стъкло и кост. Появяват се и монети, представени чрез тетраболи на Хистея и римски републикански денари. Находките от тази епоха са над 1000. Повечето от тях са открити в каменното струпване в западната, северната и източната периферия на Малкото възвишение, както и в една от ямите и каменната площадка в югоизточния участък на проучената площ. За отбелязване е, че почти всички накити – обеци, торкви и гривни, принадлежащи на унифицирани типове, са открити в струпването в западната периферия на Малкото възвишение, докато повечето от оръжията – втулки и върхове за копия, махайри, произлизат от източната му част. Следователно

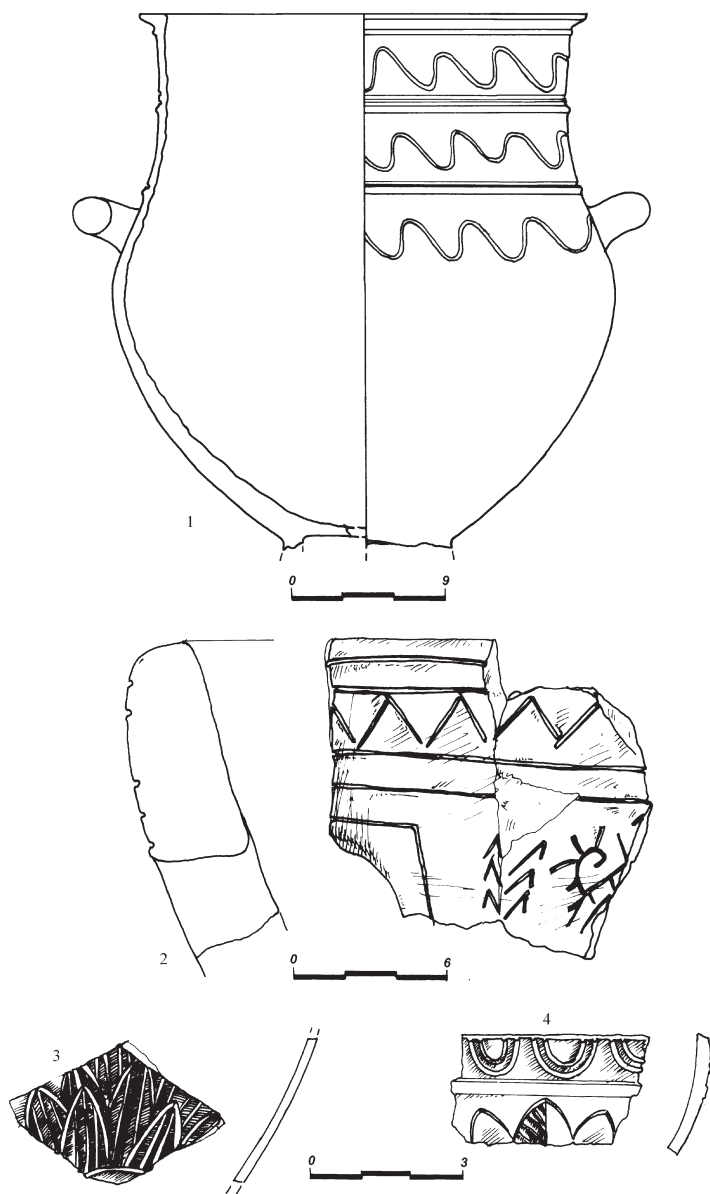
Кратеровиден съд

Панички правени "на колело" и "на ръка"

Римски републикански монети

Табло I - 1. кратеровиден съд; 2. фрагмент от преносим олтар; 3—4. фрагменти от купи с релефна украса.

даровете са разпределени в депата според някакви признаци. Дали това зависи от пола на дарителя или предназначението на дара, или става въпрос за разлика във времето на формиране на депата, която за сега остава неуловима, това са въпроси, на които търсим отговор.

Хронология на предметите и структурите

Анализът на находките, открити в депата за дарове показва, че ритуалните практики довели до образуването на каменното струпване по периферията на Малкото възвишение и запълването на скалните образувания, както и в каменната площадка и ямите в неговата източна част, се датират след средата на III в. пр. Хр. и най-вече във II-I в. пр. Хр. Това се отнася и за комплекса свързан с кръглия олтар в южното подножие на Голямата кулминация. Датировката на каменното струпване в западната периферия на Малкото възвишение се базира на откритите там накити и на няколко монети. Бронзовите торкви и гривни с щампована украса (табло III, 1, 2) са характерни за комплекси от Средна Места и Западните Родопи (Домарадски и колектив 1999, 29; Tonkova 2002, 195–197). Фрагментът от бронзова верижка със спирално увит

тел (табло IV, 3) също е от този период (срв. Tonkova 2002, 199–200). В каменното струпване в западната периферия на Малкото възвишение са открити всички луновидни обеци (табло IV, 1), които принадлежат на тип познат досега само с образци от светилището от Бабяк. Малкото на брой бронзови и желязни фибули "тракийски тип" (табло IV, 18–19), открити на светилището, също демонстрират особености в стила и в техниката на направа, характерни за периода III–II в. пр. Хр. от същия район. Това се отнася и за желязна фибула с фиксирано към лъка краче, която представлява разновидност на характерните за периода след средата на III в. пр. Хр. билатерални фибули със "среднолатенска схема" (срв. Tonkova 2002, 204). Тетроболът на Хистея може да се отнесе към първата половина на II в. пр. Хр., според времето на разпространение на този тип монети в района (Домарадски и колектив 1999, 33). В същия участък на светилището – в струпването в западната периферия (в кв. С4), са открити и няколко

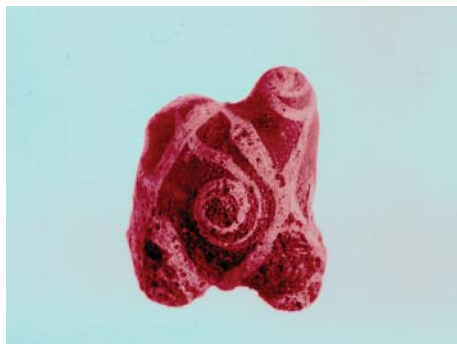

Фибула "тракийски тип"

Среднолатенски тип фибула

республикански монети от II и от I в. пр. Хр. От този участък (кв. Д1) са и няколко стъклени мъниста със син цвят (табло IV,12,13). Мънистата от синьо стъкло “с очички” принадлежат на два типа, чиято поява се отнася съответно към II и края на I в. пр. Хр. (срв. Алексеева 1975, 67–68, табл. 15:46, 52). Към периода II–I в. пр. Хр. могат да се отнесат и сърпове, както и откритите в кв. Д2 рударски инструменти – желязна брадва и кирко–брадва (табло II, 8, 12) (за аналогични инструменти срв. Glodariu, Iaroslavschi 1979, fig. 31–32, 53).

Стъклено мънисто с “очички”

Според анализа на даровете, и каменното струпване в източната периферия на Малкото възвишение е от същото време. Тук са открити най-много криви желязни ножове (табло V, 5,7), които представят типове от II – I в. пр. Хр. (срв. тип II по Торбов 2001, 7). В този сектор са открити пети, втулки и върхове за копия, както и един боен нож (табло V, 1–3, 6) от същата епоха (срв. Атанасов 1995, № 24; Glodariu, Iaroslavschi, 1979, fig.49, 70, 29–30, 72,9). Тук (в кв. G1) е

Върх на копие

открит и медальон със сумарно предадено изображение на човешка глава във фас, гравирано върху кръг от стена на съд с червен лак (табло IV, 2). Медальонът може да се възприеме като имитация на популярни златни медальони разпространени през III–II в. пр. Хр. Такива са образците от Апология Понтийска (Младенова 1953, 293), от Пелина в Тесалия и др. (Miller 1979, 34, tabl. 15a).

Каменното струпване и каменната площадка в южната част на Малкото възвишение, както и комплексът с кръглият олтар от южната страна на Голямата кулминация са датирани чрез фрагменти от гръцки купи с релефна украса (табло I,3,4), чието разпространение извън Атика се отнася към II–I в. пр. Хр. (Rotroff 1982, 9–13; Drougou 1991, 30). На свой ред, ямата с двата противопоставени съда от този сектор се датира въз основа на кратеровидния съд със сив цвят и сребриста ангоба, с полусферично тяло и фиксирани ниско върху него две хоризонтални дръжки (табло I,1). Съдът намира най-общи паралели в образци от гробни комплекси от

района на Казанлък от втората половина на III–II в. пр. Хр. (срв. Китов 1994, 74; Китов 1996, 18). С подобна форма е и съд от могила IX от некропола при Кабиле (Гетов 1991, 176, обр. 66, 67), открит с материали от II в. пр. Хр. Тектониката на съда е аналогична и на тази на съд с украса в стил “Цепина” от II в. пр. Хр. от некропола при с. Стойките в Централните Родопи (Кисъов 1989, 16, обр. 10). С изключение на фрагментите от гръцки вази с релефна украса от палмети и розети, мънистата от синьо стъкло и монетите, всички други находки са с местен произход, което прави трудно прецизирането на датировките от този период.

Нож с украса

Медальон от глина с човешко изображение

Категории дарове:

Вотивните предмети обикновено се разглеждат в две групи – предмети, създадени за култа, и предмети с утилитарно предназначение, чието култово значение е вторично (Domaradzki 1984, 85–86).

Репертоарът от дарове от светилището при Бабяк, включващ целия предметен свят на човека, е сравним единствено с големите гръцки светилища, в които разнообразието от вотивни предмети е впечатляващо. Наистина, изкушението да се подходи към семантиката на даровете от това голямо родопско светилище, на базата на по-добре проучените и подкрепени с писмени свидетелства ритуали в съвременните му гръцки светилища е голямо. Светилището при Бабяк е тракийско светилище, видимо посещавано само от траки. Независимо от това, сравнението с гръцките светилища е оправдано както поради съществуването на определена универсалност във функционирането на дара, така и поради факта, че в случая става въпрос за вярвания и ритуали с общ егейски произход и за тяхното проявление в Родопите, т.е. в контактната зона за двете култури. Още повече, че става въпрос за време, когато Тракия е част от гръцкото койне, т.е. принадлежи към земите, повлияни от гръцката култура.

Все пак, в търсенето на семантична натовареност на дара, е необходимо да се отбележи и съществуващият скептицизъм на изследователите за това доколко изобщо е възможно да се установи връзката “дар-божество”. При анализа на даровете от гръцките светилища, винаги се споменава, че тази връзка не е много тясна и че винаги трябва да се анализират и други фактори (географско положение, социално положение на посветителя), които често определят избора на определен дар. За отбелязване е, че в големите гръцки светилища, често са почитани повече от едно божество, факт, който обикновено не е доловим само от анализа на вотивните предмети (Amandry 1984, 401–402; Simon 1986, 410–420). Възможно е подобно съжителство на различни култове да е съществувало и в определени тракийски светилища. Такъв синкретизъм във вярванията е възможен и при светилището при Бабяк.

Всички категории и видове дарове от светилището при Бабяк са представени в големите гръцки светилища.

1. Предмети, специално предназначени за култа (култови предмети)

Първата група включва предмети, специално предназначени за култа – сред тях са амулети от камък и от кост (табло IV, 4), от глина, от метал – миниатюри на махайра, сърп, брадва и предмети, подложени на ритуална деформация (Domaradzki 1984, 85–86). Към тази група могат да бъдат приобщени също дисковете от стени на съдове, т. нар. жетони, срещащи се извънредно често в депата, както и няколко плочки от глина с правоъгълна форма. Като дарове могат да бъдат възприети и отделни предмети, които имат форма и размери на реални предмети, но без функционално предназначение – такива са непробитите прешлени за вретено и тежести за стан, както и богато украсените предмети (съдове и др.). Изключително важни са и малки късове от планински кристал и розов кварц, положени като дарове.

Късове от планински кристал и розов кварц

Астрагалос с отвори

Голям интерес представляват многобройните астрагалоси. Някои от тях са пробити (табло IV, 6). Важно значение има и колективна находка от седем астрагалоса от каменното струпване в североизточната част на възвишението. За тяхното значение в древността и за стойността им като дар съдим от присъствието им в гръцките светилища. Поднасянето им обикновено се свързва с отбелязването на щастлив житейски преход, като се предполага и определена важна роля в оракулските консултации, значение произтичащо от стойността им на игрален ар (Amandry 1984, 375 – 377). Те са използвани в някои стари оракулски практики. Изключително големи количества от тях са открити в две светилища, асоциирани обикновено с присъствието на оракули – Артемизиона в Ефес и светилището на Пан и Нимфите в l'Antre Corycien в Делфи (Simon 1986, 413). Практиката да се поднасят имитации или модели на реални предмети също е добре позната в древна Гърция (Simon 1986, 202).

Колективна находка от седем астрагалоса

В тази група заслужават специално внимание съдовете и други съоръжения от глина, украсени в стила на култовата керамика (стил „Цепина“), характерна с богатия декор от соларни символи. На базата на основните територии на нейното разпространение, с ядро в северозападните Родопи и техните околности, тя е свързвана с бесите (Domaradzki 1984, 85–86; Домарадски 1990, 39; Домарадски и колектив, 1999, 25). Към тази група могат да бъдат отнесени и фрагменти от култови преносими огнища (табло I, 2), често срещани на светилището, богато украсени в същия стил и в същата техника на нанасяне на украсата върху суровата глина с шнур или с т. нар. „набодени канали“. Бе направено важно откритие. За пръв път бяха открити части от съоръжение от този тип, позволяващи хипотетична реконструкция на преносимо огнище със затворена цилиндрична долна част и капак със скулптирано зооморфно изображение на върха. Според контекста на намирането му и подобни предмети, той може да бъде отнесен към периода II–I в. пр. Хр. (срв. статията на М.Тонкова за находките с украса в стил „Цепина“ в настоящия сборник). Хронологическата

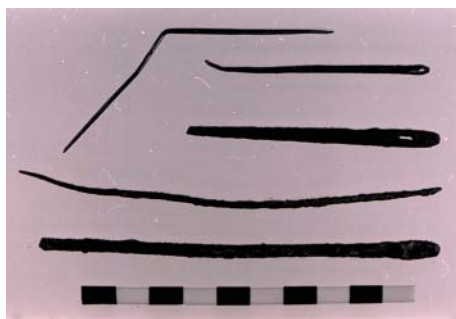
Фрагмент от зооморфен капак на глинен олтар (преносимо огнище)

позиция на съоръжението със зооморфен капак, както и тясната връзка на украсата му със специфичния стил на култовата орнаментирана керамика ни карат да допуснем, че като цяло, съдовете и култовите преносими огнища с украса в стил "Цепина", открити на светилището, се отнасят именно към периода на неговия разцвет през III-II и I в. пр. Хр.

2. Предмети, лично притежание:

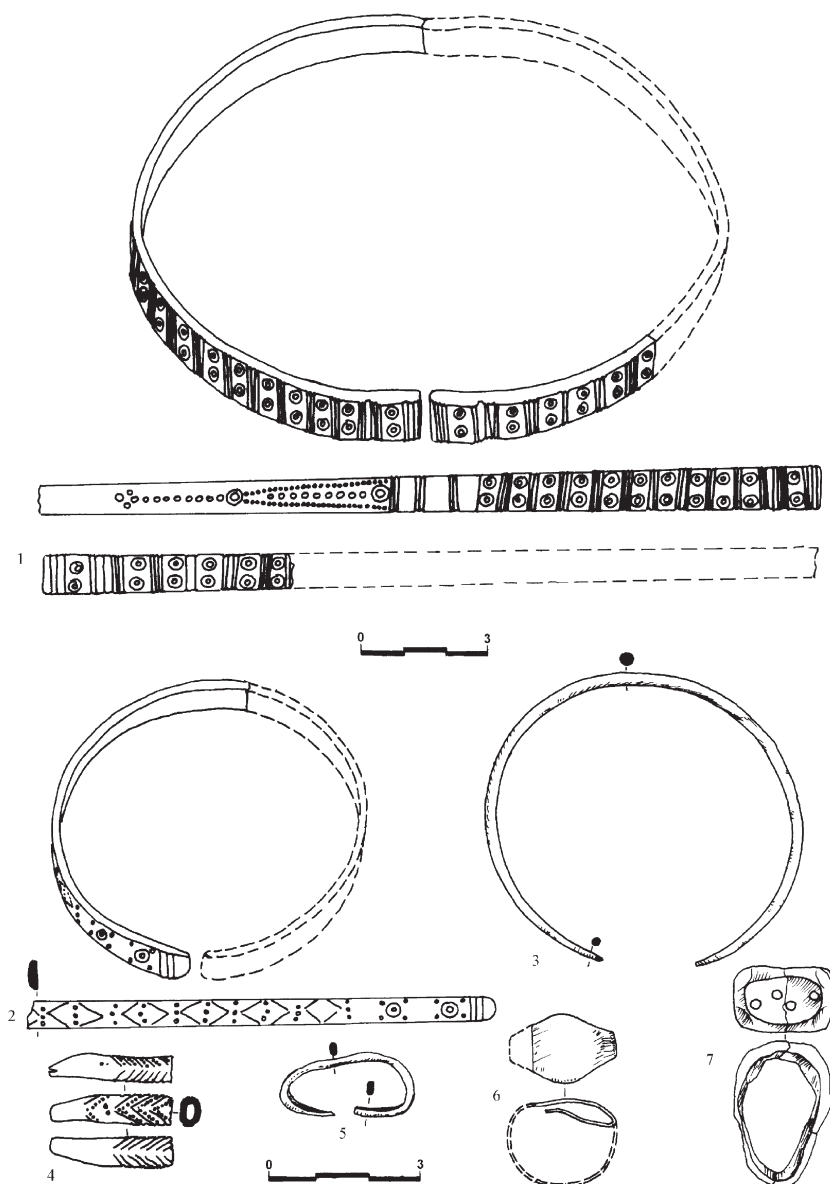
Към втората група дарове се отнасят предметите, считани за лично притежание – накити и аксесоари към дрехата, оръдия на труда и занаятчийски инструменти, оръжия. Тяхното функциониране като вотивни предмети е определено от обстоятелството, че са открити в депата за дарове. Сред тях преобладават инструментите за тъкане и предене – прешлените за вретено са 22% от общия брой на находките, тежестите

за стан са 11%, иглите – 8%. Не са малко и земеделските оръдия – сърпове са 6% , а ножчетата 10% . В каменното струпване в западната периферия бяха открити и няколко мелнични камъка от правоъгълна ръчна мелница с улеи, както и долни камъни от обикновени ръчни мелници (срв. статиите за Сектор Север, Сектор „Топ“ и Сектор „Юг“ в настоящия сборник). Присъствието на мелнични камъни обикновено се свързва с обработката на зърното, но според други хипотези (Домарадски с колектив 1999, 31, 39) този тип мелници са свързани с рударска дейност. В близост до тях, в същото депо бяха открити рударски инструменти – желязна брадва и киркобрадва (табло II, 12, 13).

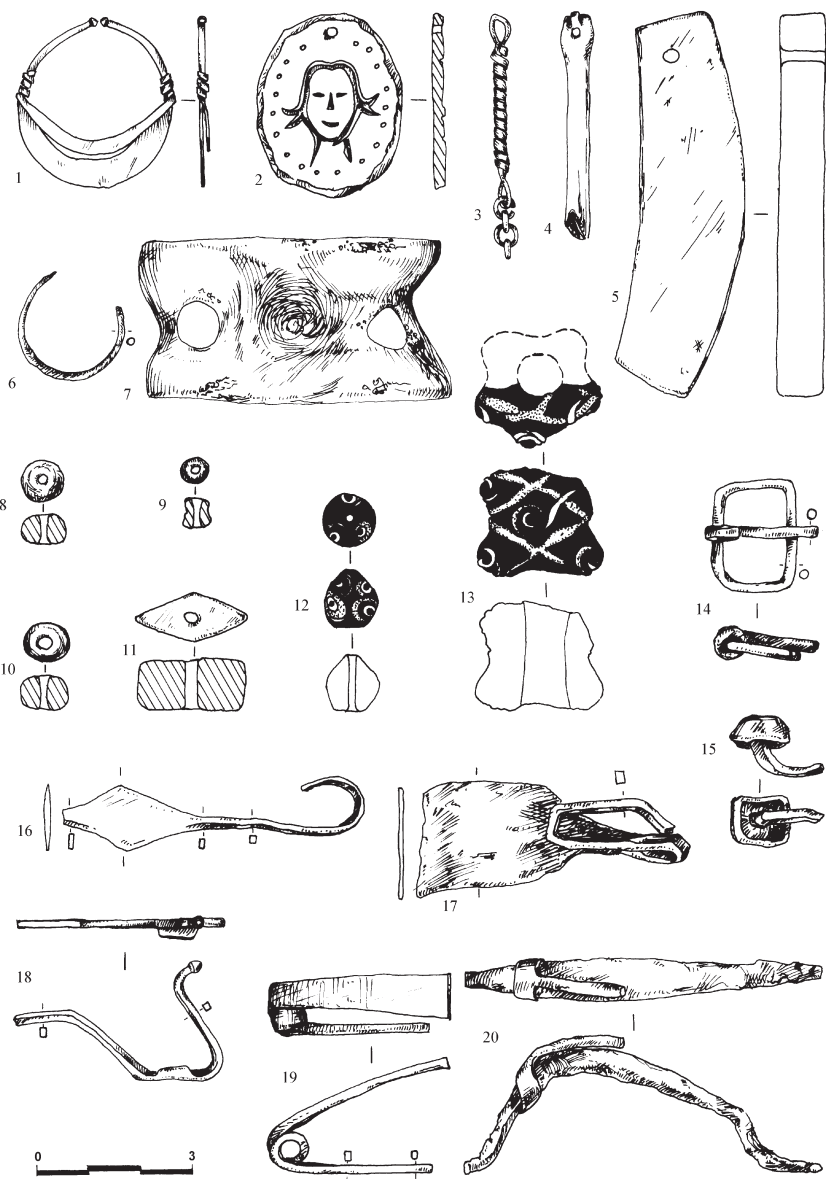

Игли

Накити: Към предметите за всекидневна употреба се отнасят също многобройни лични предмети, свързани с украсата на тялото и облеклото. Присъствието на накитите и аксесоарите към облеклото е свързано с персонификацията на дара. Фибулите, цинтите и аграфите (табло IV, 14–20) подсказват вероятното поднасяне на цели дрехи и обувки. Накитите са представени от обеци, торкви, гривни, пръстени, фрагмент от верижка, стъклени и глинени мъниста, медальон с човешко изображение върху диск от стена на съд (табло III; IV, 1–13). Накитите от бронз се характеризират с повторяемост на типове. На различни места в каменното струпване по протежението на западната периферия на Малкото възвишение са открити седем луновидни обеци (табло IV, 1). Те са почти идентични помежду си по форма и начин на изработка, като се различават само по вида на метала – някои от тях са сребърни, а други – от посребрен бронз. Това се отнася и за гривните и

Табло III - 1. торква; 2-3. гривна; 4. фрагмент от гривна; 5-7 пръстени

Табло IV - 1, 5. обеци; 2. медальон; фрагмент от верижка; 4. костен амулет; 5. точило (амулет); 6. пробит астрагалос; 8–13 мъниста; 14. тока; 15. цинт; 15–20. фибули.

Фрагмент от бронзова торква с щампована украса

Сребърна луновидна обец

торквите с врязана украса, както и за верижките със спирално увита тел (табло III, 1). Откритите образци са почти идентични по между си. Повторяемостта на типовете накити ни кара да допуснем съществуването на ювелирни ателиета към светилището (Tonkova 1994, 187–188; Tonkova 1999, 186).

Приносителите на персонални предмети и най-вече на накитите не е лесно да бъдат установени. Така например, торквите представят вариант на локален тип, характерен за предпазното въоръжение в Западните Родопи и Средна Места от периода от средата на III–II в. пр. Хр. (Домарадски и колектив 1999, 29; Tonkova 2002, 195–196). От друга страна, присъствието на торкви в светилището при Бабяк би могло да се свърже и с жените, тъй като накитите принадлежат на по лек и елегантен вариант (табло III,1). Подобна торква е открита в друг, също култов контекст – в ритуална яма в светилището при Копривлен. В двата случая, торквите са деформирани, предполага се, че са ритуално “убити”. Тази практика е почти задължителна за вотивните предмети от светилището при Бабяк, както и за други култови места в района (Tonkova 2002, 205).

В гръцките светилища посвещенията на предмети – лично притежание и, най-вече, на накити и дрехи, са сред най-често срещаните. Смята се, че те директно засягат посветителя и се дават по много важни или специални поводи. Женитбата и раждането на дете са постоянно споменавани в изворите като поводи за поднасяне на много различни предмети, които се откриват в депата за дарове. Накитите са обикновено (но не изключително), посвещавани от жени на женски божества. Затова те са особено предпочитани в светилищата на Артемида, Хера и Атина (Sitton 1986, 199–200). Освен на мъжки божества (Зевс, Аполон) оръжия са поднасяни и в светилищата на Атина, Деметра, Артемида, Хера. При Атина това се обяснява с военните аспекти на култа, докато при Артемида и Хера, свързани с жените, раждането и женитбата, се предполага, че в техните сфери на интерес са включени

и мъжки дейности (Simon 1986, 253–254, 411).

Прешлените за вретено са без съмнение предпочитаният дар сред функционалните предмети. Досега на светилището при Бабяк са открити около 200. С изключение на един изработен от мрамор, те са от глина и имат различни форми – най-често са биконични, със заоблен ръб, конични, дисковидни, макаронидни (табло II, 2,5). В повечето случаи те имат функционално предназначение и вероятно са останки от вретено (респ. от хурка), поднесено в дар. Но в други случаи, вероятно самият прешлен представлява вретеното, за което свидетелстват непробити образци, т. е. нефункционални, или техните имитации – пробити дискове от стени на съдове. Възможно е такива да са и отделни прешлени за вретено, богато украсени в стил “Цепина”.

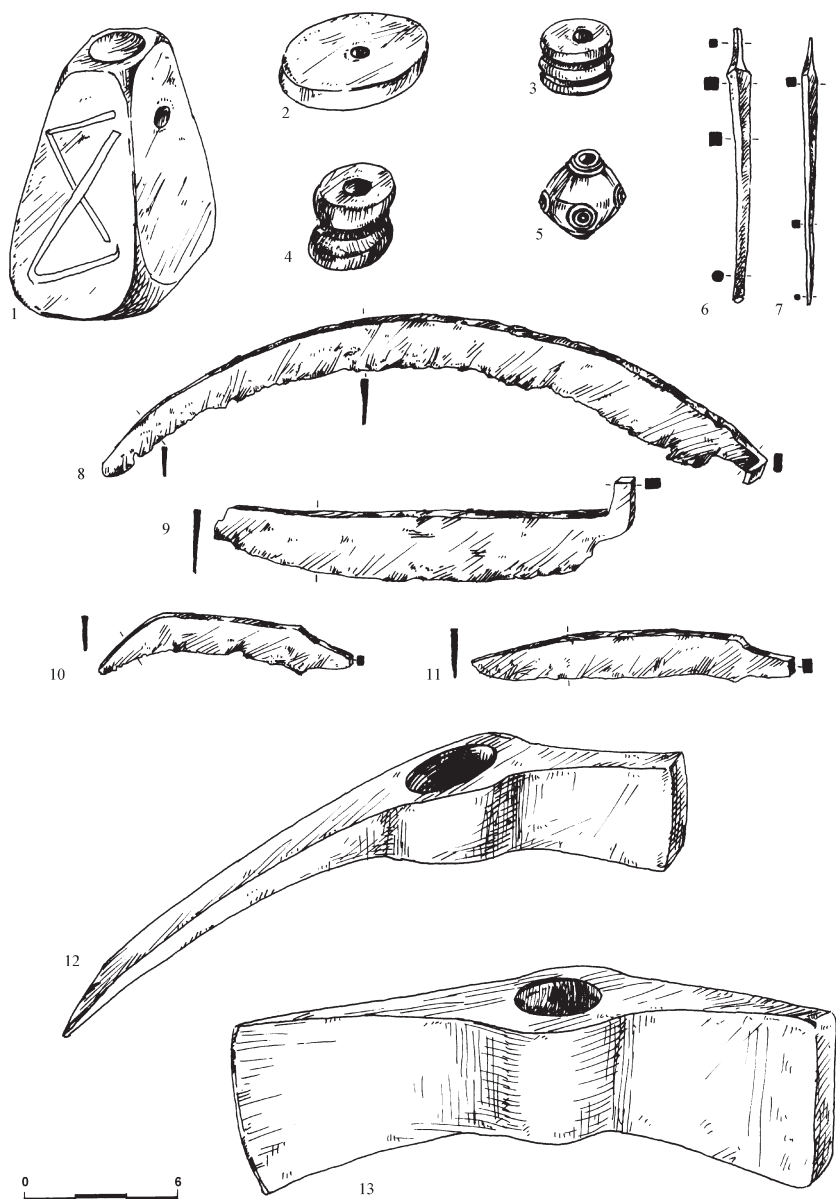

Прешлени за вретено

Тежестите за стан също са многобройни. Открити са над 80 броя от късножелязната епоха. Всички те са с пирамидална или конична форма (само една е макаронидна), с големи размери, направени са от глина с примеси, понякога с ангоба и в един случай с врязан кръст (табло II, 1). За отбелязване е отсъствието на малки пирамидални тежести от фина глина, както и на тежести с лещовидна форма, характерни за намиращите се в близост селища с вероятно смесено население – Пистирос на р. Марица (Bouzek 1996, 117–163) и Копривлен на р. Места (Dimitrova 2002). Тази липса на разнообразие може да се обясни с обработката само на вълна, типична за планинците, както и за етнокултурната принадлежност на посетителите – вероятно само траки. Прешлените за вретено и тежестите за стан се откриват в светилището през всички фази на неговото съществуване. Могат да се споменат и колективните находки от тежести, открити в каменното струпване от II–I в. пр. Хр., както и в пласт от римската епоха върху югозападния склон и на върха на Голямата кулминация (Тонкова, Гоцев 1996, 31).

Тежести за стан

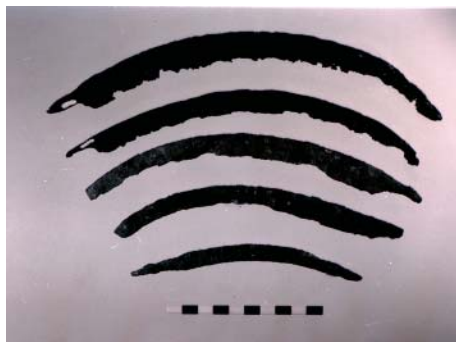

Табло II - 1. украсена тежест; 2–5. типове прешлени за вретено; 6–7. длета; 8. сърпове; 9–10. инструменти; 11. ножчета; 12–13. рударски инструменти

Прешлените за вретено и тежестите да стан символизируют две дейности, свързани с обработката на вълната – предене и тъкане, и позволяват да се реконструират всекидневните занимания, осигуряващи съществуването на планинците. В този смисъл, естествено е те да са предпочитани дарове в светилището, носещи пожелания за успех на всяко ниво от цикъла сезонни дейности и занаяти – отглеждане на овцете и обработка на вълната, предене, тъкане, произвеждане на тъкани и дрехи. Повечето от тези занятия са по традиция женски, и затова е логично да се предположи, че жените са тези, които ги поднасят в дар. Те биха били основно женски дар и поради дълбокия религиозен смисъл свързващ преденето–тъкането с вярванията, осигуряващи плодovitостта, както и щастливия преход на девойката в омъжена жена или в щастлива майка, смисъл който те имат както в архаичната, така и в традиционната българска култура (Simon 1986, 267; Маразов 1992, 106, 188–189; Николова 1989, 13–14; Bouzek 1996, 117–118). Прешленът за вретено се свързва и с изконните вярвания за произхода на човека и философския смисъл, вложен в преденето, свързано с идеята за нишката на живота, за който се смята, че е бил познат и в Тракия (Маразов 1992, 107). Тези асоциации увеличават символичната стойност на инструментите за предене и тъкане и възможно разширяват кръга на посветителите.

Прешлените за вретено и тежестите за стан, носещи често и посвещения, са сред най-често срещаните дарове и в гръцките светилища. Счита се, че в повечето случаи те са лични дарове, поднасяни от жените във всеки момент на прехода женитба–раждане. Най-голямо количество от тези предмети са открити в светилищата на основните богини от гръцкия пантеон – Атина, Артемида, Хера, Деметра. Според писмените сведения, на тях са поднасяни също вълна и дрехи. По-рядкото откриване на вотиви от този тип в светилища, посветени на мъжки божества, обикновено се обяснява със съществуването на синкретизъм с женско божество. В гръцките светилища, в определени случаи, колективните находки на тежести за стан, се тълкува и като останки от тъкачен стан, предназначен за изготвяне на дрехи на божеството, т. е. те се смятат за елемент от инвентара на светилището (Simon 1986, 267–268).

Сърпове. Сред даровете, сърпове също са от голямо значение (табло. II, 8), също както и другите земеделски оръдия (табло II, 9, 10). Те символизируют земеделието, важен поминък за оцеляването на родопското

Сърпове

население. От значение е, че те са свързани със сезонна работа (косене на жито, ечемик), която и досега традиционно се свързва с женска дейност. Многобройните ножчета, малки и средни (табло II, 11), могат да бъдат разгледани както като дарове, така и като средства на ритуала (Simon 1986, 258–259). Сърповете, най-често са дар в светилища на божества, свързани със земеделието и плодородието като Деметра, Хера, Артемида и Дионис. Понякога се срещат и като дар посветен на Атина. Често не се знае на кого точно са посветени в големите светилища, ако не е указано с надпис или ясен контекст. Понякога са използвани като вотиви със земеделско значение. В други случаи принадлежат по-скоро на инвентара на светилището, могат да бъдат използвани и за някои ритуални или култови цели, например, като инструменти в жертвоприношението. Култовата им употреба е подсказана от приписваните им в гръцката митология магически качества. Античните автори не пропускат да споменат, че според мита, тракийските жени убиват Орфей именно със сърпове (Kron 1998, 214).

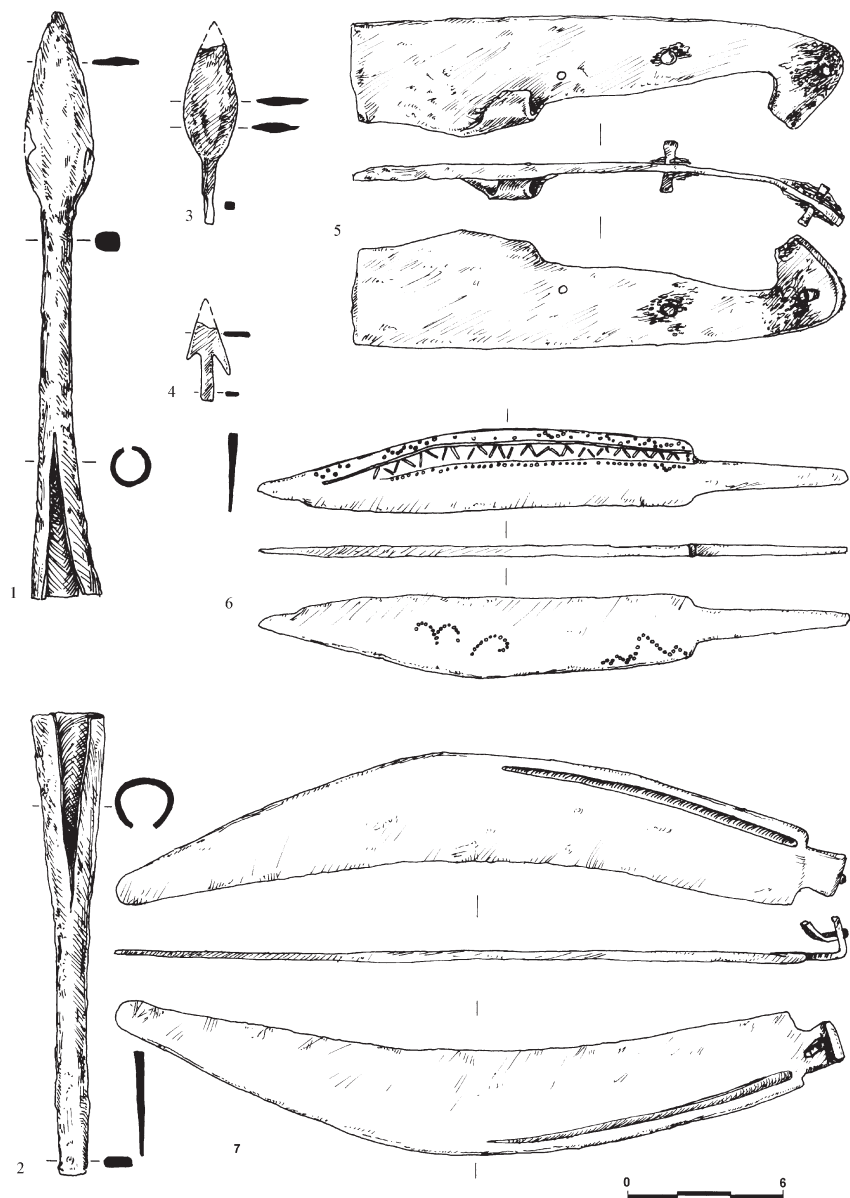
Рударските оръдия на труда. Фрагмент от каменно корито, каменни ръчни мелници с улей, за които се предполага, че са служили за смилане на кварсулфитни конкреции в процеса на добив на злато (Домарадски с колектив 1999, 31, 39), желязна киркобрадва и двуостра брадва (табло II, 12, 13), както и железните длета (табло II, 6, 7), разширяват кръга на възможните посветители. Те представят и олицетворяват дейност, традиционна за района и практикувана само от мъжете. Откриването им на светилището е от извънредно голямо значение, тъй като неговото съществуване вероятно е било свързано с добива на злато. И днес, в непосредствена близост до Бабяшка чука са видими входовете на експлоатирани и през античността галерии. Бабяк е полиметално рудно находище. Доказано е, че тук е добивано злато и, вероятно, и олово (Георгиев 1987, 99–100). Рударските инструменти представляват интерес и в друго отношение. С намерените тук фрагмент от пота и длета се затваря

Брадва

Киркобрадва

Табло V - 1, 2. връх и втулка за копие; 3. връх за стрела; 4. миниатюра(?) на връх за стрела; 5–7. ножове.

цикълът на добив и фина обработка на метала. Длетата могат да се свържат с дейността на ювелирни ателиета, за каквито има данни, че са съществували при светилището.

Оръжие. В депата са открити и находки, свързани с въоръжението. Оръжията са от желязо – пети, втулки и върхове за копия, бойни ножове, малко на брой върхове за стрели (табло V,1–2, 3). Най-характерни са извитите ножове с форма на махайри (табло V,5,7) от края на II–I в. пр. Хр. Един от бойните ножове е орнаментиран (табло V, 6) и принадлежи на въоръжението от ранноримската епоха. Те са открити в скални ниши в североизточната част на Малкото възвишение и в подножието на северния склон на Голямата кулминация. Показателна е находката от поставени заедно едно до друго връх с втулка и пета, принадлежащи вероятно на едно и също счупено (ритуално) копие. Логично е посветителите на оръжията да са били мъже.

Нож, тип "махайра"

Фрагмент от нож с дръжка от кост

Произход на даровете. От всички открити на светилището находки, само няколко стъклени мъниста, фрагментите от гръцки купи с релефна украса и няколко монети са внесени от други, най-често средиземноморски центрове. Останалите са свързани с ежедневиия живот и традиционните занаяти на планинците. Чрез тях е видно, че посетителите на светилището са от района на Западните и Централните Родопи и околните райони на долините на Марица и Места, за което свидетелства разпространението на керамиката в стил "Цепина" (Домарадски 1990, 39; Домарадски и колектив 1999, 25, 27). Подобно на керамиката, образците от метал също са изключително с местен произход. Фибулите "тракийски тип" или такива с „латенски заемки“ (обр. 6) , фрагментите от верижки със спирално увит тел, торквите – всички те намират паралели в култови и гробни комплекси от описания район. Това позволява да се говори за обособена ювелирна мода в района на Западни Родопи и Средна Места (Tonkova 2002, 205). Както бе споменато,

имаме основание дори да допуснем съществуването и на ювелирни ателиета, чиято продукция е предназначена за нуждите на светилището. По-далечни са приликите с образци от горното и средното течение на Марица и Струма.

Даровете от светилището при Бабяк и другите тракийски светилища.

Вотивните предмети от светилището при Бабяк са извънредно разнообразни. Те представят целия предметен свят на планинците. За сега не е открит друг култов обект с подобна характеристика, което само по себе си говори за първостепенната роля на светилището при Бабяк поне за района на югозападна Тракия, откъдето санеговите посетители. Различни вотиви, сравними с тези от Бабяк са открити и в други западнородопски светилища, но за техния облик е трудно да се съди поради степента на изследване или състоянието на публикуване на резултатите. Това се отнася за находките от старите пластове на обектите от Западните Родопи: в рамките на средновековната крепост „Цепина“ в при с. Дорково, Пазарджишко (Гиздова 1990) и в м. Алков камък, до Костандово, Велинградско (Панайотов, Гиздова, Колева 1979; Гиздова 1980). Тук са открити прешлени за вретено от късножелязната и от римската епоха, накити, оръжия, многобройни култови предмети, голямо количество орнаментирана култова керамика, оброчни плочки на Хера и др. (Панайотов, Гиздова, Колева 1979), които обаче не могат да служат за сравнение поради по-горе посочените причини. Накити, оръжия и монети са открити на светилището от IV–II в. пр. Хр. на връх Ком (Георгиева 1983, 75–76). Оръжия и монети, както и колективна находка от монети, са сред даровете на светилището при Старчево, Смолянско (Кисъов, 1998, 34–35). На връх Алада, в Източните Родопи е съобщено за откриването на махайра, прешлени за вретено и монети от предримската епоха (Лещаков 1983, Лещаков 1990, 2). Освен на светилището при Бабяк, инструменти за фина обработка на метала са открити и на светилището в м. Семера при Доситеево в Сакар (Leshta-

Рукани

Длето

kov 2002, fig. 24, 1). Не ми е известно публикуването на сърпове от други светилища от късножелязната епоха, въпреки че присъствието им в култов контекст има стара традиция (Leshtakov 2002, 40). Накратко, в публикациите обикновено са споменати тежести за стан и прешлени за вретено, оръдия на труда, накити, оръжия, монети, култови предмети (Domaradzki 1986; Кисьов 1990; Domaradzki 1994; Кисьов 1990; Кисьов 1998; Домарадски и колектив 1999: 15–19; Nekhrizov 2005), но за момента, преди публикуването на материала по обекти, контексти и находки по хронологически принцип, не е възможно да се установят категориите дарове в конкретно култово място за съответния период. Все пак, не може да не бъде забелязано честото присъствие в скалните светилища, наред с прешлените за вретено и тежестите за стан, на оръжие и монети. Това състояние на проучванията затруднява и установяването на йерархията на споменатите родопски светилища, съпоставени със светилището при Бабяк.

Разнообразните вотивни предмети могат да бъдат сравнени и с даровете от другата голяма категория култови обекти в Тракия – ямните светилища (типични най-вече за равнината), които обикновено са проучени на много по-големи площи и сред тях има по-детайлно публикувани. В района около Бабяк са известни едно от малкото документирани засега планински ямни светилища – при Елешница (Николов, Масларов 1987), както и големите ямни светилища в градските центрове – Пистирос (Bouzek 1996; Domaradzki 2000, 32–35) и Копривлен (Димитрова 2002; Вълчева 2002). В тези три светилища са открити прешлени за вретено и тежести за стан, но количеството им в последните две е наистина впечатляващо. В ритуалните ями от Копривлен е регистрирано преобладаване на тежестите за стан, дар почти задължителен във всяка яма, многозначително е и честото им откриване под формата на колективни находки. Тук са открити също накити и монети. Тежести за стан и прешлени за вретено (в различни количества), накити и монети са открити и в други ямни светилища в Тракия – в м. Багачина (Бонев, Александров, 196, 49–50), в м. Костадин чешма при Дебелт (Балабанов 1999, 66–67). Същите дарове, но без монети, са открити в двете светилища при Гледачево (Tonkova, Savatinov 2001, 98–104; Tonkova 2003). За разлика от планинските светилища, даровете, свързани с металургията са рядко срещани – единствено в светилищата при Дебелт, Пистирос и Багачина са открити поти. Това се отнася и за оръжията – само в светилището при Багачина е споменато за открити в отделни ями върхове за стрели, връх за копие, боен нож, брадва.

От краткия преглед може да се заключи, че едни и същи вотиви се срещат както в скални, така и в ямни светилища, в които едва ли са почитани едни и същи божества. Очевидно е обаче и друго – не всички категории предмети присъстват винаги в различните видове светилища, а когато присъстват са в различно

количествено разпределение. Сред светилищата от предримската епоха, обектът при Бабяк за момента представя най-богата гама от категории дарове. Бъдещите проучвания и очаквани публикации на други светилища ще покажат дали този факт е особеност на извършваните тук ритуали, или тази картина е характерна и за други големи светилища в Тракия.

Характер на вярванията и почитаните сили

Семантичният преглед на най-често срещаните дарове в светилището при Бабяк, на фона на установеното за гръцките светилища и сравнението с даровете от други тракийски светилища, позволява да се набележат някои от основните характеристики на почитаните в светилището при Бабяк сили – хтонични аспекти, оплодителна сила, способност да се възпроизвежда природния цикъл, отговорност за оцеляването на човека и общността, най-вече покровителство на жената във всички моменти на преход, както и на женския труд, свързан с конкретни занаяти. Засвидетелствани са и военни аспекти на култа. Към многоликата същност на почитаното божество можем да добавим функцията на покровител на земните богатства, на рудодобива (златодобива), както и на всички специализирани дейности и занаяти, свързани с металодобива и фината обработка на метала, представени отчетливо с вотиви в светилището при Бабяк. Тази функция вероятно е една от най-важните, тъй като има основания да се допусне, че съществуването на светилището е свързано със златодобива, осъществяван в непосредствена близост. Важни са и соларните аспекти на култа, отразени в изконното почитане на скалата, в кръглите глинени олтари и ритуалите с огън, както и в орнаментиката на култовата керамика. Ясно изразени са и военните аспекти на почитания култ. Те могат да бъдат белег и за присъствието съпътстващо божество с такива функции.

Както вече бе подчертано, групите и категориите дарове, засвидетелствани в светилището при Бабяк, са сравними с тези от гръцките светилища. Откриването им обаче в скално светилище, разположено високо в планината, както и местният произход на повечето от даровете предполагат изцяло тракийски контекст. Затова различните аспекти на култа трябва да се търсят в тракийските вярвания и божествата от тракийския пантеон. Най-синтезираните характеристики на този култ са неговата универсалност и доминирането на женската природа. Макар че опитите за персонификация на божествата от предримската епоха крият определени рискове, тези характеристики според нас могат да бъдат свързани с всеобхватната и многолика същност на Великата тракийска богиня – майка. Същностните характеристики на божествените сили, почитани в последните векове на I хил. пр.Хр. на светилището изглежда се запазват и през римската епоха, макар че има данни за известно прекъсване на неговото функциониране през I в. Останки от ритуалите от II – III в. са видими най-вече върху Голямата кулминация (Сектор

„Топ“) и нейния южен склон. Ако се съди по характера на културните напластявания и откритите находки, ритуалът не се променя чувствително, макар че има разлики във вида на олтарите и видовото разнообразие на даровете. От този период засега не са регистрирани каменни струпвания и глинени олтари, характерни за последните векове пр. Хр. Затова пък на върха има останки от сграда, покрита с керемиди, вероятно храм.

Най-често срещани остават фрагментите от съдове, прешлените за вретено и тежестите за стан, инструментите за фина обработка на метала, фибулите, които свидетелстват за запазване на традициите в семантиката на даровете, поднасяни на светилището. Впечатлява изобразяването на змия върху дръжката на съд, белег на приемственост в характера на вярванията и през тази епоха. Има и нови елементи в репертоара на даровете. Важно нововъведение са фигуралните паметници. През II в. се появяват оброчните плочки с релефни изображения на почитаните в светилището божества. Към вече известните на Хера и Зевс и на богиня на плодородието, бе добавена една с женски бюст и част от друга, изобразяваща ръка с фиала. По време на проучванията сензационно бяха открити и фрагменти от статуя на женско и вероятно на мъжко божество, възможно части от статуарна група. През този период в обредите присъстват глинени лампи, основен дар стават монетите, особено що се отнася до късноримската епоха. Наличието на култова постройка на Голяма кулминация е подсказано от откритите в този участък грубо оформена варовикова колона и керемиди (Тонкова, Гоцев, 1996, 31 и статията за Сектор „Топ“ и Сектор „Юг“ в настоящия сборник).

Уникалните фигурални паметници дават възможност за персонификация на почитаните на светилището божества както през римската епоха, така и през I хил. пр. Хр. на базата на установената приемственост в ритуала. Отдавна известни и многократно коментирани са оброчните плочки с изображения на Хера и Зевс (Рибарова 1972), както и на оригиналното изображение на безименна местна тракийска богиня на вегетацията и плодородието (Огенова 1959), датирани съответно във II и II–III в. И в двата случая авторите подчертават първостепенното значение на изобразената богиня. Макар и с иконографията на Хера тя носи чертите на Великата тракийска богиня с нейния матронален характер и качества на всеобхватно и покровителстващо божество (Стоянов 1987, 26-27). Новооткритите фрагменти от оброчна плочка и от статуя на богиня, увеличават многократно процента на женските изображения и насочват към практикуването на култ преди всичко към женско божество, към древна тракийска богиня, приела образа на Хера. Присъствието на Зевс в една от оброчните плочки, както и на предполагаемо мъжко божество в статуарната група, косвено потвърждават наличието на съпътстващ култ към мъжко божество и в предримската епоха.

Табло VI - Култово орнаментирано преносимо огнище със зооморфен капак – хипотетична реконструкция

Направеният анализ показва, че времето на разцвет на светилището при Бабяк през късножелязната епоха е между средата на III и първата половина на I в. пр. Хр. През този период ритуалните дейности обхващат цялата територия на светилището (Малкото възвишение, Голямото възвишение (Сектор „Топ“) и Сектор „Юг“), като основната му площ е оградена. Поднасянето на дарове е свързано с кръгли глинени олтари, каменни струпвания, скални процепи и ниши, ямни комплекси. Вотивните предмети – накити, земеделски и рударски инструменти, оръжия, орнаментирана култова керамика, вносна и местна керамика, монети, говорят за просперитет, въпреки сложната политическа и икономическа обстановка в тази част на Тракия в последните векове от I хил. пр. Хр. Най-синтезираните характеристики на култа през този период са универсалност и доминиране на женската природа и могат да бъдат свързани с всеобхватната и многолика същност на Великата тракийска богиня. От своя страна, военните аспекти на култа подсказват почитането и на съпътстващо мъжко божество. През римската епоха този загатнат синкретизъм се потвърждава. И сега функциите са разпределени между Хера и Зевс, с предимство

отново на женското начало в образа на древна тракийска богиня на плодородието и вегетацията. Тя има характеристиките на предримската Велика тракийска богиня, носеща сега вероятно името на Хера. През този период на връх Бабяшка чука е изграден храм със статуи на почитаните божества, подчертаващ съхранената първостепенна роля на светилището, доминиращо над Разложка котловина, видимите склонове на Пирин, Рила и Западните Родопи още няколко века.

Литература:

- Алексеева 1975: М. Алексеева. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Москва.
- Атанасов 1995: Г. Атанасов. *Въоръжение от Древна Тракия*. Шумен.
- Балабанов 1999: П. Балабанов. *Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаско*. – *Археология*, 3–4, 62–76.
- Бонев, Александров 1996: А. Бонев, Г. Александров. *Багачина. Селище от късната каменно–медна епоха и тракийски култов център (III–I хил. пр. Хр.)*. Монтана.
- Вълчева 2002: Д. Вълчева. *Ямно светилище*. – В: А. Божкова, П. Делев (ред.) *Копривлен, Т.1, София*, 102–123.
- Георгиев 1987: Г. Георгиев. *Полезните изкопаеми от времето на траките*. София.
- Георгиева 1983: Р. Георгиева. *Тракийско селище на връх "Ком" в Централните Родопи*. – *Thracia Antiqua*, 65–103.
- Гетов 1991: Л. Гетов. *Могилен некропол от елинистическата епоха при Кабиле*. – В: *Кабиле, т. II*, 168–198.
- Гиздова 1974: Н. Гиздова. *Гальштатская керамика крепости Цепина – Thracia, III*, 115–124.
- Гиздова 1980: Н. Гиздова. *Разкопки на тракийската крепост в м. Алков камък, при Костандово, Пазарджишки окръг*. – В: *Археологически открития и разкопки през 1979 г.*, София, 72–75.
- Гиздова 1990: Н. Гиздова. *Тракийски обект на крепостта Цепина, Пловдивска област*. – В: *Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма*. Смолян, 75–80.
- Димитрова 2002: Ст. Димитрова. *Тежести за стан и прешлени за вретено*. – В: А. Божкова, П. Делев (ред.) *Копривлен, Т.1, София*, 174–185.
- Домарадски 1990: М. Домарадски. *Тракийската култура през ранножелязната епоха в Югозападна България*. – В: *Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма*. Смолян, 29–45.
- Домарадски и колектив 1999: М. Домарадски и колектив. *Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места*. – РП, кн. XXVI, София.
- Кисъв 1989: К. Кисъв. *Тракийски некропол край с. Стойките, Пловдивска област*. – *Археология*, 1989, 4, 13–17.
- Кисъв 1990: К. Кисъв. *Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско*. – В: *Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма*. Смолян, 64–74.
- Кисъв 1998: К. Кисъв. *Археологически свидетелства, свързани с тракийските култови места и практики в Средните и Западните Родопи в периода края на II–I хил. пр. Хр.* – *Rho-*

dopica, 1, 31–38.

Китов 1994: Г. Китов. Долината на царете в Казанлъшката котловина. – *Анали*, 2–3, 46–76.

Китов 1996: Г. Китов. Сашова могила (Монументална неограбена тракийска гробница между Шипка и Ясеново). – *Археология*, XXXVIII, 2–3, 9–22.

Лещаков 1983: К. Лещаков. Сондажни проучвания на връх Алада в Кърджалийски окръг. – *Археологически открития и разкопки през 1983*, Смолян, 1984, 47 – 48.

Лещаков 1990: К. Лещаков. Украса на къснобронзовата керамика от връх Алада в Източните Родопи. – *Археология*, 1, 1– 17.

Маразов 1992: И. Маразов. Видимият мит. София.

Николов, Масларов 1987: В. Николов, К. Масларов. Древни селища край Елешница. София, 12–13.

Николова 1989: В. Николова. Обредното предене в българската народна култура. – *Българска етнография*, XIV, 2, 3–16.

Огненова 1959: Л. Огненова. Някои аспекти на Бендидя върху паметници от Тракия. – *ИАИ*, XXII, 82–93.

Панайотов, Гиздова, Колева 1979: И. Панайотов, Н. Гиздова, Б. Колева. Разкопки на тракийската крепост в м. "Алков камък" при с. Костандово, Пазарджишки окръг. – В: *Археологически открития и разкопки*, София, 61–62.

Рибарова 1972: Ц. Рибарова. Оброчна плочка от светилището на връх Бабяк. – *МПК*, II, кн.2, 5– 6.

Стоянов 1987: Т. Стоянов. За иконографията и семантиката на женските изображения в паметниците на Тракийския конник. – *Векове*, 1, 18 - 30.

Тонкова, Гоцев 1995: М. Тонкова, А. Гоцев. Резултати от археологическите проучвания на тракийското светилище при с. Бабяк, общ. Белица. – В: *Археологически открития и разкопки през 1994 г.*, Смолян, 54–56.

Тонкова, Гоцев 1996: М. Тонкова, А. Гоцев. Археологически проучвания на тракийското светилище при с. Бабяк, общ. Белица. – В: *Археологически открития и разкопки през 1995 г.*, София, 30–31.

Тонкова, Гоцев 1999: М. Тонкова, А. Гоцев. Светилище при с. Бабяк. – В: *Енциклопедия Пирински край*, т. II, Благоевград, 241–242.

Тонкова 2002: М. Тонкова. Накити от метал от късната желязна и ранната римска епоха. – В: А. Божкова, П. Делев (ред.) *Копривлен*, Т.1. София, 197– 208

Тонкова 2007: М. Тонкова. Депа за дарове и дарове от късножелязната епоха от светилището при Бабяк, Западни Родопи. – В: *Годишник на Археологическия институт с музей*, III, 2007, 51–85.

Торбов 2001: Н. Торбов. Тракийското въоръжение и снаряжение от късножелязната епоха между Дунава и Балкана (III–I в.пр.Хр.). Автореферат, София.

Amandry 1984: P. Amandry. L'Antre corycien. II. Os et coquilles. – *BCH, Suppl. IX*, 347–380.

Amandry 1984: P. Amandry. L'Antre corycien. II. Le culte des Nymphes et de Pan a l'Antre Corycien. – *BCH, Suppl. IX*, 395– 425.

Bouzek 1996: J. Bouzek. Textile industry. – In: Bouzek J., Domaradzki M., Archibald Z. (eds.). *Pistiros I*, Prague, 117–163.

Domaradzki 1986: M. Domaradzki. Sanctuaires thraces du IIe–Ier millenaire av.n.e. – *Acta Archaeologica Carpatica*, XXV, 89–103.

Domaradzki 1994: M. Domaradzki. Les lieux de culte thraces (deuxième moitié du IIe–Ier mill. av.J.–C. – *Helis* (Sofia), III, 69 – 108.

Domaradzki 2000: M. Domaradzki. *Problèmes des emporia en Thrace*. – In: M. Domaradzki (ed.). *Pistiros and Thasos. Structures économiques dans la péninsule Balkanique aux VIIe–IIe siècles avant J.-C.*, Opole, 20–45.

Drougou 1991: S. Drougou (ed.) *Hellenistic pottery from Macedonia. Thessaloniki*.

Glodariu, Iaroslavschi 1979: I. Glodariu, E. Iaroslavschi. *Civilizatia fierului la daci (sec. II î.e.n. – I e.n.)*. Cluj–Napoca.

Leshtakov 2002: K. Leshtakov. *Some suggestions regarding the formation of the “Thracian religion” in the light of new archaeological data from south Bulgaria*. – *Reports of Prehistoric Research Projects*, 5, 2001, Salt Lake City–Sofia–Karlovo, 19–51.

Kron 1998: U. Kron. *Sicles in Greek Sanctuaries: Votives and Cultic Instruments*. – In: R. Hägg (ed.). *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence*. Stockholm, 187–216.

Miller 1979: St. Miller. *Two Groups of Thessalian Gold*. London.

Nekhrizov 2005: G. Nekhrizov. *Cult Places of the Thracians in the Eastern Rhodopes Mountains (End of the 2nd – 1st millennium BC)* – in: J. Bouzek, L. Domaradzka. *The Culture of Thracians and their Neighbours*. – In: BAR, International Series 1350, 153–159.

Rotroff 1982: S. Rotroff. *Hellenistic pottery. Athenian and imported moldmade Bowls*. Princeton (The Athenian Agora, XXII).

Simon 1986: C. Simon. *The archaic votive offerings and cults of Ionia*, Michigan.

Stojanov 1998: T. Stojanov. *Les figurations féminines sur les monuments du cavalier thrace et le problème des déesses en Thrace*. – *Pulpudeva. Semaines Philippiennes de l'histoire et de la culture thrace*, 6 supplementum. Sofia, 1998, 150–158.

Tonkova 1994: M. Tonkova. *Vestiges d'ateliers d'orfèvrerie thraces des Ve–IIIe s. av. J.–C.* – *Helis*, III, София, 175–215.

Tonkova 1999: M. Tonkova. *L'orfèvrerie en Thrace aux Ve–IVe s. av. J.–C. Gisements d'or et d'argent, ateliers, parures*. – In: H. Koukouli–Hrizontaki, A. Muller, S. Papadopoulos (ed.). *Thasos. Matières premières et technologie de la préhistoire à nos jours. Actes du Colloque International, 1995, Thasos, Limenaria, Paris*, 185–194.

Tonkova, Savatinov 2001: M. Tonkova, S. Savatinov. *Thracian Culture of the Late Iron Age* – In: *Maritsa–Iztok. Archaeological Research*, Radnevo, 95–126.

Tonkova 2003: M. Tonkova. *Late Iron Age Pit–Sanctuaries in Thrace: The contribution of the studies at Gledacevo*. – *Thracia*, XV, 478–504

Tonkova 2005: M. Tonkova. *Les dépôts d'offrandes du Deuxième âge du fer dans le sanctuaire thrace de Babjak, le Rhodope Occidental* – in: J. Bouzek, L. Domaradzka. *The Culture of Thracians and their Neighbours*. – In: BAR, International Series 1350, 163–187.

II.6. М.Тонкова. ПРЕНОСИМИ ОЛТАРИ И СЪДОВЕ С УКРАСА В СТИЛ „ЦЕПИНА“ ОТ СВЕТИЛИЩЕТО ПРИ БАБЯК

Преносим олтар – реконструкция

Сред предметите специално предназначени за култа от светилището при Бабяк, заслужават специално внимание съдовете и други съоръжения от глина, от известната група „Цепина“. Сред тях са и често срещаните на светилището фрагменти от култови преносими огнища. Те са богато украсени с композиции от орнаменти, оформени с дълбоко врязани линии (табло I– III, IV,1–4).

Фрагмент от съд с украса в стил „Цепина“

Мечислав Домарадски, първият проучвател на светилището, наред с някои от най-важните проблеми на топографията, на стратиграфията на културните напластявания и на депата за дарове, коментира и различни категории вотивни предмети (Domaradzki 1986; Домарадски 1990; Domaradzki 1994; Домарадски и колектив 1999: 64–73). Негов принос е и новата интерпретация на украсената керамика в стил „Цепина“, която той отнася към началото на късножелязната епоха, наричайки я „тракийска култова керамика“ (Домарадски 1990, 39; Домарадски и колектив 1999, 25). На базата на основните територии на нейното разпространение, с ядро в северозападните Родопи и техните околности, той я свързва с бесите (Domaradzki 1984, 85–86; Домарадски 1990, 39; Домарадски и колектив 1999, 25). Предложената нова хронология на тази група от украсени предмети и съдове, отнасяни дотогава към ранножелязната епоха, се базира именно на наблюденията му върху комплексите от светилището при Бабяк, където тя се среща единствено в контексти с материали от късножелязната епоха. Напоследък, вниманието на изследователите бе отново привлечено от тази интригуваща група находки. На произхода и хронологията на керамиката, украсена в този стил, бе посветено обобщаващо изследване, в което бяха изведени нови аргументи за отнасянето ѝ към късножелязната епоха (Георгиева 2003).

Анализирането на находките със специфична украса в стил „Цепина“ бе един и от нашите приоритети. От цялата проучена площ на светилището към тази група се отнасят около 100 фрагмента – части от преносими глинени олтари, приоритетно украсени в този стил (Табло I, II, III, 1, IV, 1–4), както и от различни съдове: биконични съдове за съхранение на течности и храни (Табло V), трапезни съдове – кани (Табло VI), кратеровидни съдове (Табло VII) и др. (Табло IV, 5–8, VIII). Те са украсени с различни геометрични знаци, нанесени върху още мократа глина с дълбоко врязани линии (канали, жлебове), оформени по три начина: оставени без украса, с украса от „набодени“ канали или с отпечатан в тях шнур.

Фрагмент от съд с украса в стил „Цепина“

Фрагмент от съд с украса в стил „Цепина“

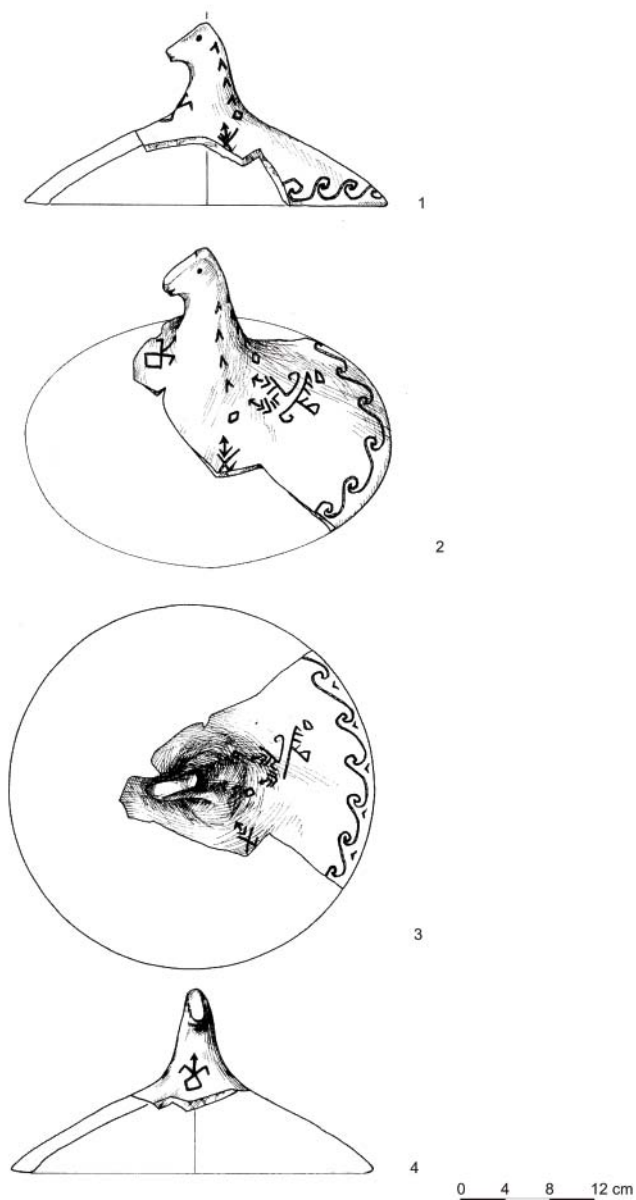

Обикновено се поставя въпросът за времевото съотнасяне на трите вида техники. Предварителните ни наблюдения, че те се използват едновременно, се потвърдиха по безспорен начин чрез няколко украсени фрагмента, при които различните варианти на техниката на дълбоко връзаните канали са съчетани. Така например, в украсата на цилиндричната част на преносимия олтар със зооморфен капак (Табло II) орнаментът „бягаща вълна“ е с набождания в каналите, докато при пояса от повтарящи се триъгълници, жлебовете на каналите са оставени гладки. При друг фрагмент от стена на съд (Табло IV,7) успоредните връзани линии в горната част на фрагмента са с украса „отпечатан шнур“, докато орнаментът под него с форма на „М“ е в техника „набодени канали“.

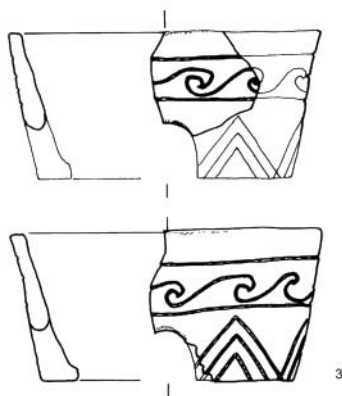
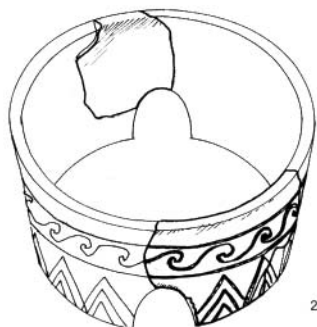
Важни наблюдения бяха направени относно пространственото разпределение и датата на фрагментите украсени в стил „Цепина“. Повечето от тях са открити в южната част на Малкото възвишение, където са съсредоточени голяма част от култовите съоръжения – каменно струпване, каменна площадка и ями. От този участък произхождат голяма част от фрагментите от преносими олтари, както и повечето от откритите фрагменти от съдове. Фрагменти с такава украса бяха открити и в каменното струпване по западната периферия на Малкото възвишение, при проучванията в сектор „Топ“, както и в каменното струпване около градения на място цилиндричен олтар в Южния сектор. Разпространението на съдовете и олтарите с украса в стил „Цепина“ в рамките на светилището допълва анализа на археологическите находки от метал, стъкло и керамика от тези участъци, насочващи към извода за едновременност на извършваните ритуални дейности във всички участъци на светилището през периода на неговия разцвет от края на III, II и I в. пр. Хр., като поставя акцент върху значението на южния участък от района на Малкото възвишение през този период.

Сред най-важните находки от светилището с украса в този стил са преносимите олтари. Бе направено важно откритие. За пръв път бяха документирани части от съоръжение с предполагаема реконструкция на преносим олтар, съставен от две части – капак със скулптирано зооморфно изображение и орнаментална композиция в стил „Цепина“ и долна част с форма на нисък и широк цилиндър с подковообразен, симетрично разположени отвори и украса в същия стил (табло I, II, III,1).

Фрагментът от капак (Табло I) представлява около една четвърт от целия предмет и позволява да се възстанови неговата форма. Капакът е с неправилна конусовидна форма, с равно отрязан ръб на периферията. Върхът е плътен, моделиран във вид на животинска (или птича) глава. Изработен е от глина с дребни и малко на брой едри примеси. От вътрешната страна повърхността е грапава, а от

Табло I - Зооморфен капак от преносим олтар. Разрези и различни ракурси.

0 4 8 12 cm

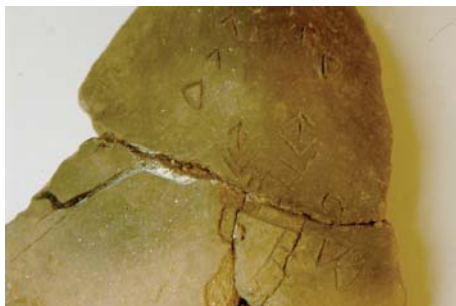
Табло II - Цилиндрична основа на преносим олтар. Разгъвка и графична възстановка.

външната е покрита с ангоба от пречистена глина. Цветът е кафяв, неравномерен, по-светъл към периферията и преминаващ в кафявочерен към главата. Украсата е врязана, от типа „набодени канали“ и включва различни свободно разположени елементи и композиция от орнаменти. Периферията е украсена с пояс от свързани двойни спирали („бягаща вълна“) с единични „лястовичи опашки“ в основата. С такъв орнамент е украсена и шията на скулптираната животинска (на птица или змия) глава. Преходът между периферията и главата е украсен с композиция от свързани орнаменти – спирала, „лястовича опашка“ (елховиден орнамент), триъгълник, стрелки и свързани, противоположно ориентирани стрелки, самостоятелно разположени ромбове.

Капак от преносим олтар със зооморфна (орнитоморфна) украса

Акцент в орнаменталната композиция е схематично представена човешка фигура, изобразена на централно място в полето под зооморфната глава – тялото е представено с ромб, ръцете – с две свързани под ъгъл черти и главата – със стрелка. Символите, образуващи човешката фигура се срещат върху капака и като самостоятелни елементи и вероятно също имат аналогична семантика. Скулптираната глава е представена сумарно, окото е означено с кръгче, а животинската муцуна (или човка на птица или паст на змия) – с връзана надлъжна линия. Капакът е с диаметър 30 см, височина на стената 15 см, височината на главата 8.3 см и дебелина на стената 1.9 см. Отделните фрагменти на реставрираната част на капака са открити в южната част на Малкото възвишение на разстояние около 5 м един от друг (в кв. G5 във втори ред на каменното струпване и в кв. G6 на същата дълбочина).

Детайл от украсата на капака

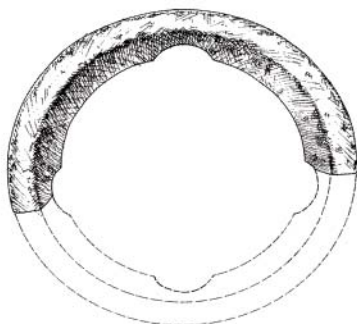
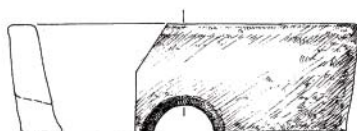
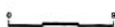
От цилиндричната основа на олтара (Табло II) са запазени четири фрагмента, три от които свързани, и четвърти с идентична характеристика, но от друга част на съоръжението. То е изработено е от глина с едри примеси. Стените са покрити от вътрешната и от външната страна с ангоба от пречистена глина, с неравномерен кафяв, стигащ до чернокафяв цвят. Украсата е връзана, от типа „канал без набождания“ и „набодени канали“. Организирана е в две декоративни полета – близо до устието минава пояс от свързани спирали („бягаща вълна“), а под него, до самата основа – повтарящ се съставен орнамент от вписани един в друг тройка триъгълници. В каналите на спиралите има набождания, докато в тези на триъгълниците – няма. Фрагментите са открити близо до повърхността. Единият (със запазена дължина 11 см, височина 6.5 см и дебелина 2.5 см) е открит в първи пласт на кв. G6, втори (със запазена дължина 11.5 см, височина 13 см и дебелина 4 см) в първи ред на каменното струпване на дълбочина 0.55 м от повърхността в кв. G6 и трети, по-малък, в кв. G5, във втори пласт след каменното струпване. Възможно е те да са следа от ритуално хвърлени части от предмети, често наблюдавана практика на светилището.

Цилиндрична част на преносимия олтар

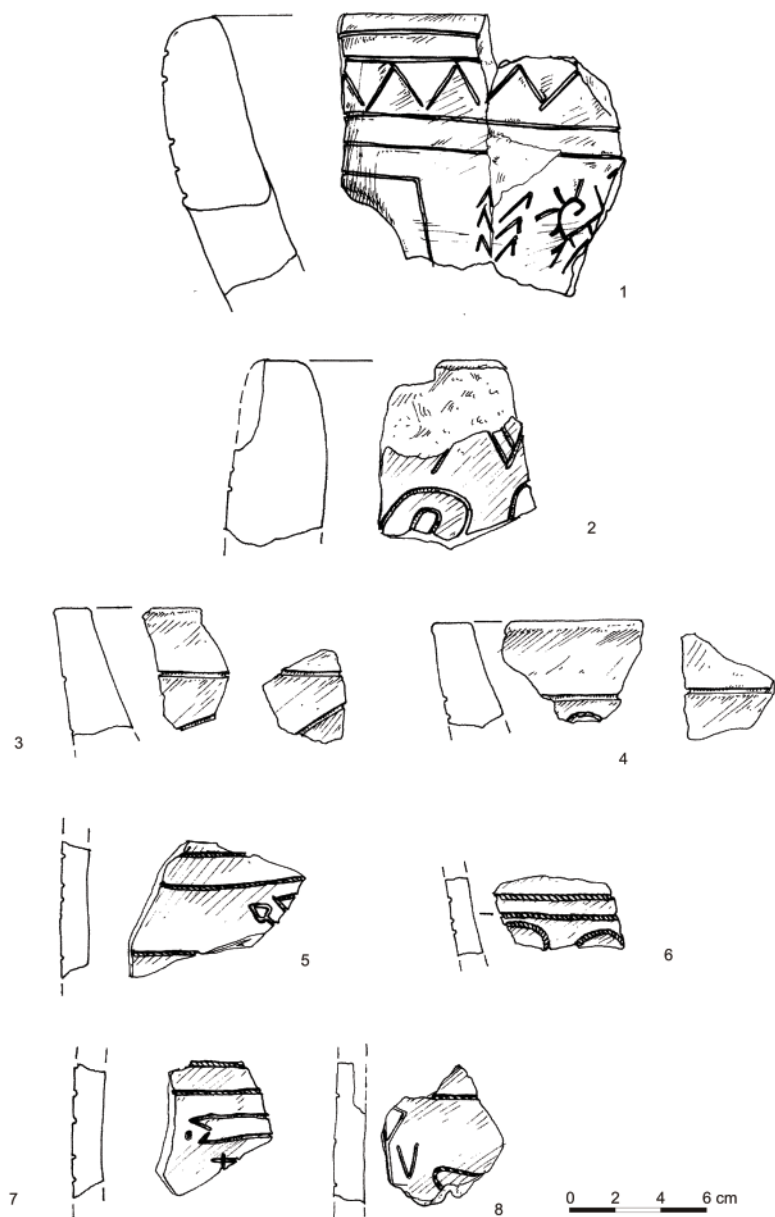
1

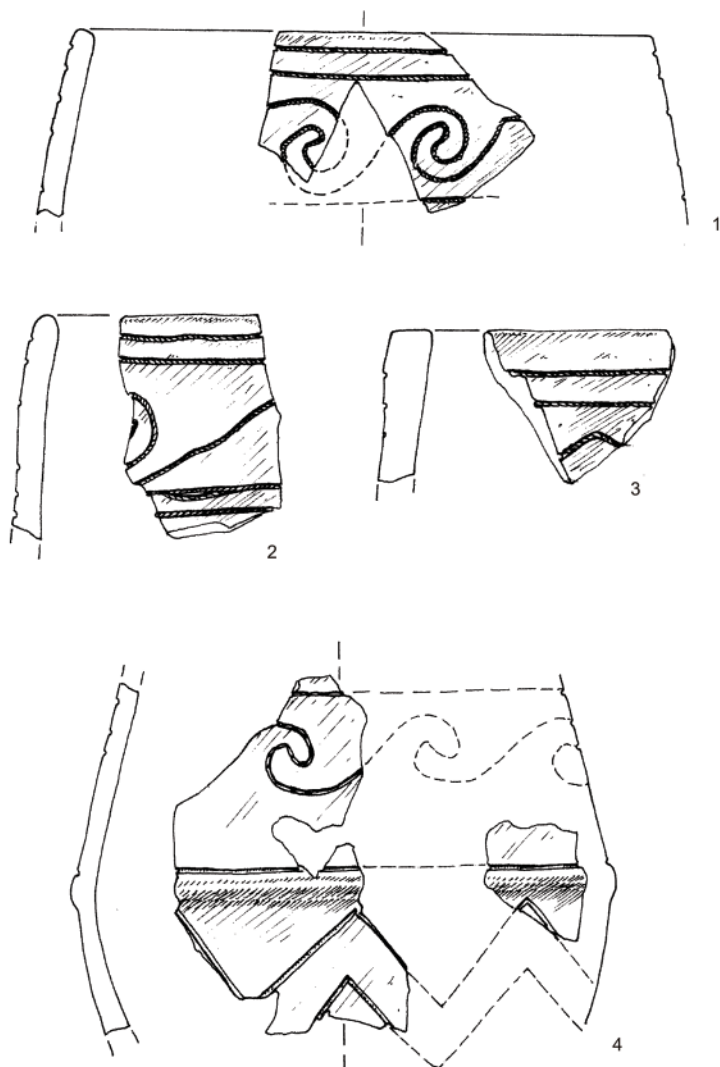
2

0 4 8 12 cm

Табло III - 1. Възстановка на преносимия олтар с цилиндрична основа и зооморфен капак. 2. Възстановка на цилиндричната основа на друг преносим олтар с четири подковообразни отвора.

Табло IV - 1,2. Фрагменти от преносими олтари. 3,4. Фрагменти от цилиндрична основа на преносими олтари. 5-8. Фрагменти от съдове с украса в стил „Цепина“.

0 2 4 6 cm

Табло V - Хранилища и купи с украса в стил „Цепина“.

Предложената от нас (М. Тонкова и Р. Йоргова) хипотетична реконструкция на целия преносим олтар, състоящ се от ниска и широка цилиндрична част с два или четири подковообразни отвора в основата и зооморфен капак (Табло III,1), има следните основания. Запазените части на основата формират дъговиден сегмент от кръг. В долната част на реставрирания голям фрагмент и при по-малкия свободен фрагмент от същото съоръжение има дъговидни изрязвания, за които предположихме, че са елементи от разположени на равно разстояние два или четири подковообразни отвора при основата на съоръжение с цилиндрична форма. Изчисленият по дъгата диаметър е 30 см, т. е. той е напълно съвместим с диаметъра на открития в съседство фрагмент от капак със скулптирана зооморфна част. Наличието на покриващ елемент сам по себе си предполага затворена форма. Тази хипотетична реконструкция намери друго, вече реално потвърждение. Аналогичен цилиндричен преносим олтар с четири симетрични подковообразен отвора в долната си част (табл. III, 2) е открит в непосредствена близост (в първи пласт в кв. Н6). Той е представен с голям фрагмент, малко повече от половината на целия предмет, с предполагаема форма на нисък, широк цилиндър, с леко стесняващи се към дъното стени, от глина с едри примеси. От вътрешната и от външната страна е покрит с ангоба от пречистена глина с неравномерен кафяв до сивочерен в долната част цвят. Запазен е един подковообразен отвор и следи от други два на равни разстояния от първия. Възстановеният диаметър е 26 см, височината е 8.5 см, дебелината на първаза – 2 см, максималната дебелина на стената – 2.2 см, височината на отворите 3 см, ширината – 5 см. Предположената от нас форма на основата напомня пираунос.

Преносим цилиндричен олтар

Наличието на симетрични отвори при основата на цилиндричната част на едно затворено с капак съоръжение могат да намерят основание в случай, че на земята, в пространството оградено от олтара, има огън или жар – т. е. за излизане на дима при извършването на ритуали с огън. Това предположение изглежда логично въз основа на формата на съоръжението и неговото култово предназначение. Подобни находки не са ми известни от други места. На светилището при Бабяк тази форма е най-вероятно водеща сред преносимите олтари. Указание за това са откритите други фрагменти от такива съоръжения. Три моделирани животински глави от глина – едната с украса от врязани орнаменти – стрели и елховиден орнамент в

стил „Цепина“ и две неукрасени са открити в южната част на Малкото възвишение, в кв. G6, в първи пласт след каменното струпване. Голям фрагмент от периферията на друг капак от преносим олтар с по-малки размери (диаметър 22 см) и аналогична украса от бягащи вълни (но по-раздалечени) и орнамент „лястовича опашка“ в основата е открит в същия участък на светилището, но в неговата югозападна част (в кв. B9). Други два фрагмента от устията на цилиндричната част на аналогични олтари с украса от „набодени канали“ са открити отново в същата част на светилището (Табло IV, 3,4). Очевидно е, че концентрацията на фрагменти от преносими олтари със зооморфни капаци е в южната част на Малкото възвишение, където са съсредоточени голяма част от ритуалните действия.

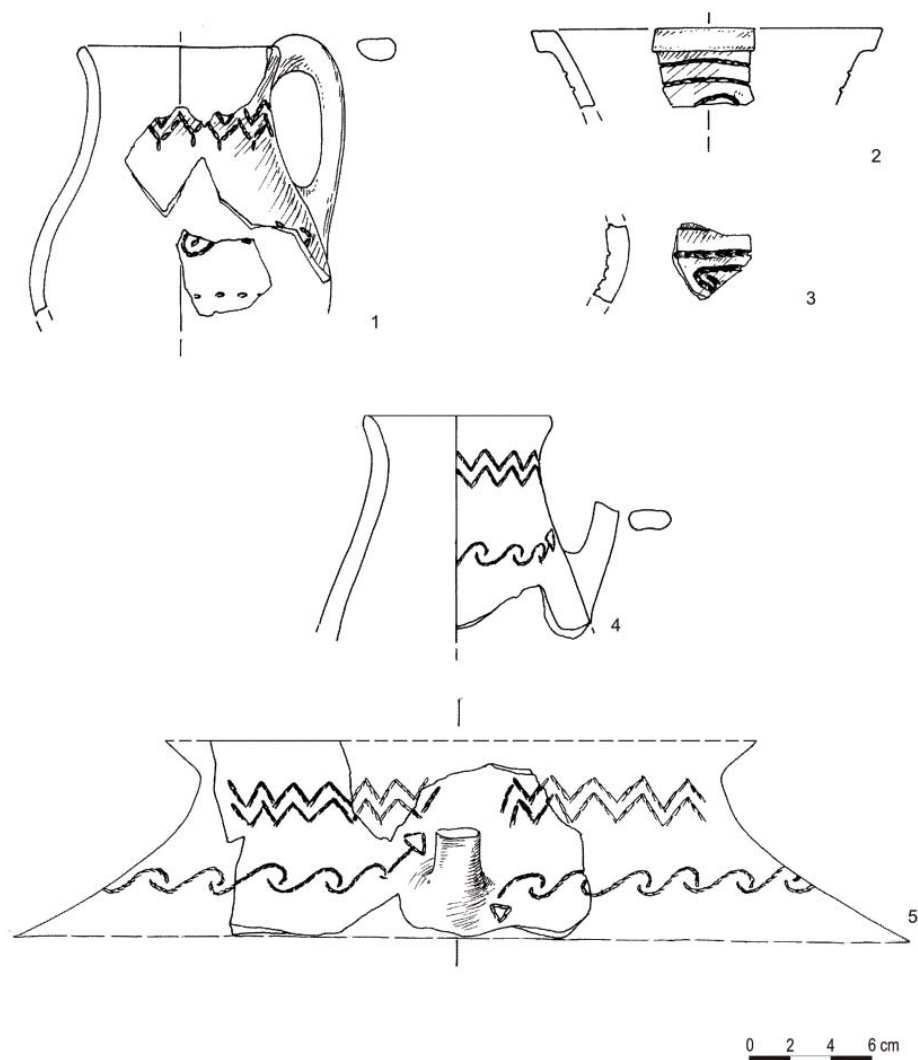

Фрагмент от преносим олтар от друг тип

От светилището са известни и друг вид преносими олтари (Табло IV, 1,2). Въз основа на дъговидната извивка на фрагментите може да се предположи, че те също представляват сегменти от кръг. При тях обаче нямаме достатъчно основания за реконструкция на формата – те биха могли да бъдат както цилиндрични, като описаните по-горе, така и подковообразни. Формалните им белези и стилът на украсата ги свързват с предишната група – при един от тях има дъговидно изрязване (табло IV,1), изработени са от глина с примеси, с ангоба от пречистена глина с кафяв до кафяво черен цвят и врязана украса от различни геометрични орнаменти, оформени с „набодени канали“. Показателно е, че при един от фрагментите украсата от спирала, с излизащи от тялото ѝ чертички (лъчи?) и елховиден орнамент (Табло IV, 1) са аналогични на орнаменталната композиция на зооморфния капак (Табло I). Очевидно е, че във функционално и стилистично отношение двата вида преносими олтари са идентични. Общите декоративни принципи са и указание за наличието на утвърдена семантика на символите, свързани с вярванията на светилището.

Зооморфният капак на олтара намира паралели в сходни находки, които обаче не са идентифицирани като капаци в първичните публикации, вероятно поради тяхната фрагментираност. Подобно зооморфно изображение, интерпретирано като дръжка на съд, е открито при проучването на обекта при Цепина (вероятно също светилище) (Гиздова, 1974, 123, обр. 11,3,4), както и на светилището при Белово¹ от елинистическата епоха, и двете от района на Западните Родопи. Фрагмент

¹ Необнародвани резултати от проучванията на А. Гоцев през 2005 г.

Табло VI - Кани с украса в стил „Цепина“.

от периферията на аналогичен капак с врязана украса от свързани S-ове (или „бягаща вълна“) бе открит по време на теренни обхождания на разбито от иманяри скално светилище в м. Високото тепе (Влаховец) в югоизточна Рила, синхронно на светилището при Бабяк².

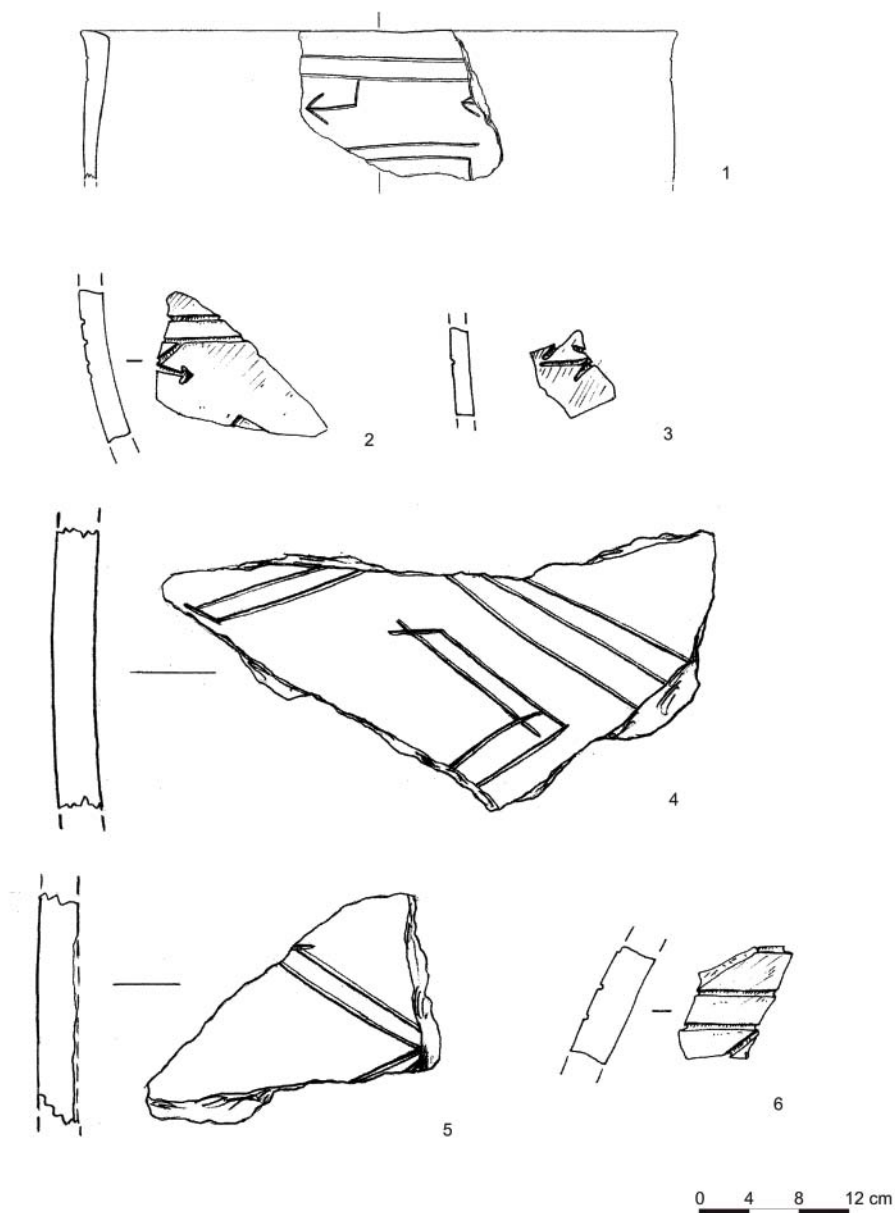
Извънредно интересен е фактът, че подобни капаци със считан за орнитоморфен завършек от същата епоха, са разпространени в един твърде отдалечен район – в севернотракийските земи отвъд Дунав (Sirbu, 1996, 104, fig. 93,9). Те са изработени на ръка, главата е моделирана сумарно, естествено липсва характерната за Западните Родопи украса. Друг уникален предмет – отново капак, завършващ с великолепно моделирана глава на орел, но изработен в друга техника – на колело, с тънки стени и украса от излъскани, вертикални и пресичащи се линии, наскоро бе открит в ритулна яма от ямното светилище от II в. пр. Хр. – I в. сл. Хр. в центъра на гр. Русе (Върбинов, Драгоев под печат). Съдът принадлежи на коментираната напоследък специфична група керамика от I в. пр. Хр. – I в. с излъскани ивици, характерна за придунавските земи, която е резултат от обмен на мода в керамичното производство между траки и келти на границата между двете хилядолетия (Вагалински 2002, 76).

Независимо от отдалечеността си (Родопи – Придунавие), тези аналогични паметници говорят за сходни вярвани в периферните райони на тракийската общност през II–I в. пр. Хр.

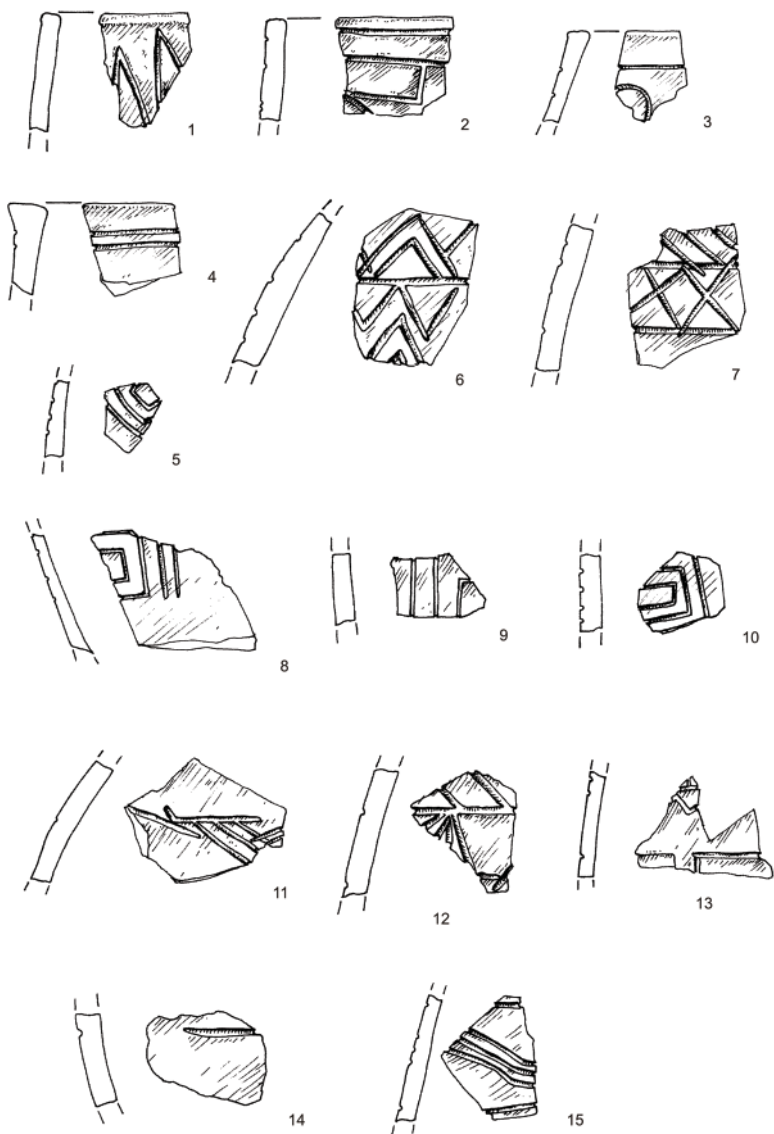
Тази дата се потвърждава и от анализа на контекстите, в които са открити фрагменти от преносими олтари и съдове с украса в стил „Цепина“. Каменното струпване и каменната площадка в южната част на Малкото възвишение, както и комплексът с кръглия олтар от южната страна на Голямата кулминация, т. е. структурите, в които са открити фрагментите от преносимите олтари, са датирани чрез фрагменти от гръцки купи с релефна украса, чието разпространение извън Атика се отнася към II–I в. пр. Хр. (Rotroff 1982, 9–13; Drougou 1991, 30). Друг хронологически репер е кратеровидният съд със сив цвят и сребриста ангоба от яма в този сектор (срв. Tonkova 2005, Tab. I,1; Тонкова 2007, Табло I,1 и статията за даровете от късножелязната епоха в настоящия сборник). Той намира паралели в образци от гробни комплекси от района на Казанлък от началото на II в. пр. Хр. (Китов 1994, 74; Китов 1996, 18, обр. 2). С подобна форма е и съд от могила IX на некропола при Кабиле (Гетов 1991, 176, обр. 66, 67), открит с материали от II в. пр. Хр.³ Подобен съд с украса в стил „Цепина“ от II в. пр. Хр. е открит в некропола при с. Стойките в

² Срв. М.Тонкова. Към археологическата карта на община Белица, в настоящия сборник.

³ Кратеровидният съд от некропола на Кабиле е открит в комплекс заедно с гръцки кантарос с издължен силует, който може да бъде датиран по аналогия във II в. пр.Хр. (срв. тип. I2 по Vozkova 1997, 11, fig.4

Табло VII - Фрагменти от съдове с украса стил "Цепина"

Табло VIII - Фрагменти с украса в стил "Цепина"

Централни Родопи (Кисъов 1989, 16, обр. 10). От това време, освен фрагментите от гръцки купи с палмети и розети, стъклените мъниста от синьо стъкло с изпъкнали „очички“, сребърните тетраболи на Хистиея и римските републикански денари, са и всички други метални находки – накити, оръжия, рударски и земеделски инструменти с местен произход, открити на светилището (срв. Tonkova 2005; Tonkova 2007; статията за даровете от късножелязната епоха в настоящия сборник).

Хронологическата позиция на съоръжението със зооморфен капак и тясната връзка на украсата му със специфичния стил на култовата орнаментирана керамика, ни карат да допуснем, че като цяло, съдовете и култовите преносими огнища с украса в стил „Цепина“, открити на светилището при Бабяк се отнасят именно към периода на неговия разцвет през III–II и I в. пр. Хр., а не по-рано в рамките на късножелязната епоха, както това е предположено в началото на проучванията на светилището.

Литература:

Вагалински 2002: Л. Вагалински. Излъскана керамика от I–началото на VII век южно от Долен Дунав. България. София.

Върбинов, Драгоев под печат: В. Върбинов, Д. Драгоев. Тракийски ямен комплекс в Русе. Проучвания през 2006.

Георгиева 2003: Р. Георгиева. Керамиката от ранната желязна епоха в Югозападна България и феноменът „Цепина“. – *Пирахмe/Pyraichme* 2, 2003, Куманово, 159–187.

Гетов 1991: Л. Гетов. Могилен некропол от елинистическата епоха при Кабиле. – В. Кабиле, т. II, 168–198.

Гиздова 1974: Гиздова, Н. Гальштатская керамика крепости Цепина – *Thracia*, III, 115–124.

Домарадски 1990: М. Домарадски. Тракийската култура през ранножелязната епоха в Югозападна България. – В: *Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма*. Смолян, 29–45.

Домарадски и колектив 1999: М. Домарадски и колектив. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. – РП, кн. XXVI, София.

Кисъов 1989: К. Кисъов. Тракийски некропол край с. Стойките, Пловдивска област. – *Археология*, 1989, 4, 13–17.

Китов 1994: Г. Китов. Долината на царете в Казанлъшката котловина. – *Анали*, 2–3, 46–76.

Китов 1996: Г. Китов. Сашова могила (Монументална неограбена тракийска гробница между Шипка и Ясеново). – *Археология*, XXXVIII, 2–3, 9–22

Тонкова 2007: М. Тонкова. Депа за дарове и дарове от късножелязната епоха от светилището при Бабяк, Западни Родопи. – В: *Годишник на Археологическия институт с музей*, III, 2007, 51–85.

Bozkova 1997: A. Bozkova. A Pontic pottery group of the Hellenistic Age (a survey based on examples from the Bulgarian Black sea coast). – *Archaeologia Bulgarica*, I, 2, 8–17.

M. Domaradzki 1986: M. Domaradzki. Sanctuaires thraces du Ier–Ier millenaire av.n.e. – *Acta Archaeologica Carpatica*, XXV, 89–103.

Domaradzki 1994: M. Domaradzki. *Les lieux de culte thraces (deuxième moitié du IIe-Ier mill. av.J.-C. – Helis (Sofia), III, 69 – 108.*

Drougou 1991: S. Drougou (ed.). *Hellenistic pottery from Macedonia. Thessaloniki* Rotroff, 1982

Rotroff 1982: S. Rotroff. *Hellenistic pottery. Athenian and imported moldmade Bowls. Princeton (The Athenian Agora, XXII).*

Sîrbu 1996: V. Sîrbu. *Dava Getica de la Gradistestea Judetul Braila. I. Braila.*

Tonkova 2005: M. Tonkova. *Les dépôts d'offrandes du Deuxième âge du fer dans le sanctuaire thrace de Babjak, le Rhodope Occidental – in : J. Bouzek, L. Domaradzka. The Culture of Thracians and their Neighbours. – In: BAR, International Series 1350, 163 – 187.*

II.7. Д.Василева. КЕРАМИКА НА КОЛЕЛО ОТ КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА ОТ СВЕТИЛИЩЕТО ПРИ БАБЯК

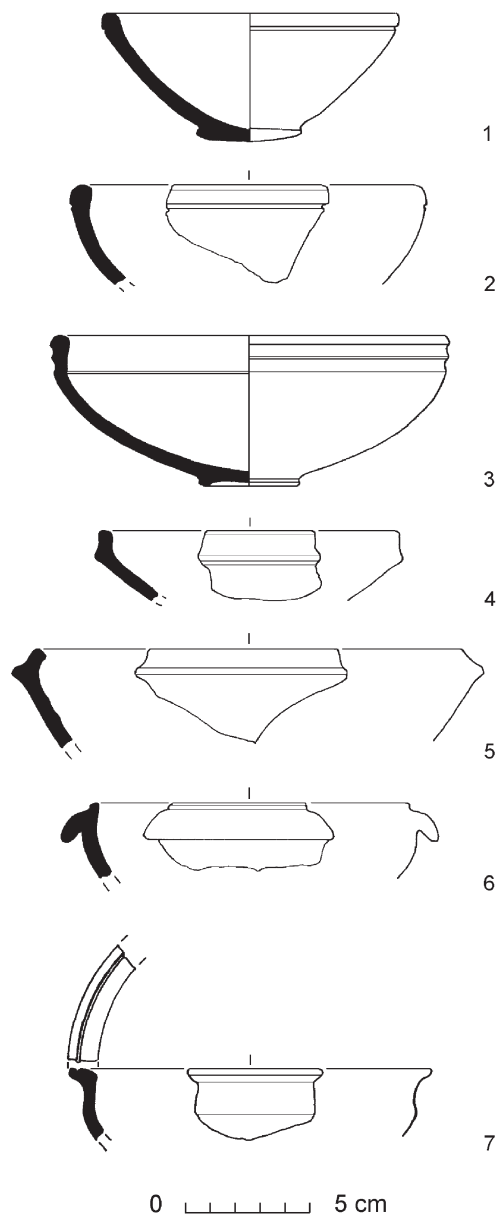
След въвеждането на гърнчарското колело от гърците и възприемането му от траките, живели по днешните български земи, местните гърнчари започнали да произвеждат голяма част от глинените съдове по новата технология. Въпреки че не изоставили и старата традиция – да правят съдовете на ръка, новият начин на производство наложил организиране на големи гърнчарски работилници и ателиета, специализирани в производството на керамични изделия. Глинените съдове, освен че се изработвали с помощта на гърнчарско колело, се изпичали в специално изградени пещи, при които било възможно регулиране на процеса – дълготрайност, температура, въздушна среда. Наред с новата технология в бита на местното население навлезли и нови форми, които отразявали промените, новите тенденции и дори модата в производството на глинени изделия през античността.

Керамиката, изработена на гърнчарско колело от светилището на връх Бабяк е сравнително еднообразна и показва известна стандартизация на керамичната продукция – повтаряемост на формите и украсата. Това е особено характерно за периода на късната елинистическа епоха (най-общо III – I в.пр.Хр.), един от периодите на разцвет на светилището (Тонкова 2007, 67, 70-71). Съдовете са изработени от добре пречистена глина, по-голямата част от тях са със сив цвят, но отделни примери показват, че е имало и такива с кафяв цвят. Много от фрагментите са с изтрита повърхност, но запазените имат покритие с ангоба – много добре пречистена фина глина, разредена с вода, понякога примесена с малко или повече слюда.

Кана

Формите на съдовете показват сравнително беден репертоар. Най-масово се срещат паници, купи и леканета (купи с две хоризонтални дръжки) и кани, по-рядко – кратери, а с единични фрагменти са засвидетелствани чаша, амфоровиден съд и неголям съд с тясно гърло. Слабо застъпена е и украсата. Освен че се среща рядко, тя е и еднотипна – врязана вълнообразна линия (или няколко) върху тялото на съда и пояс от капковидни вдълбавания върху венчето, като при някои съдове е използван само първият елемент. Украсявани са предимно по големите съдове – купи и кратери.

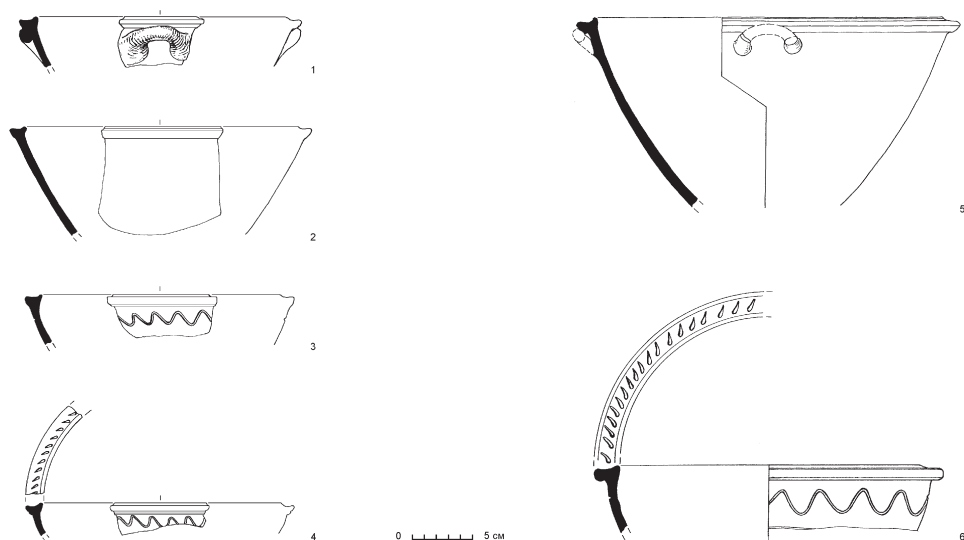

Устие от купа с украса

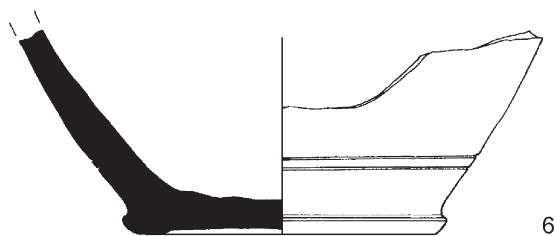
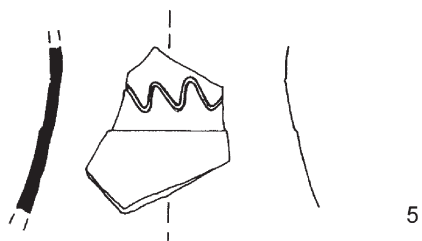
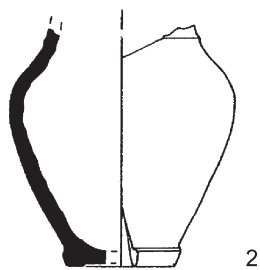
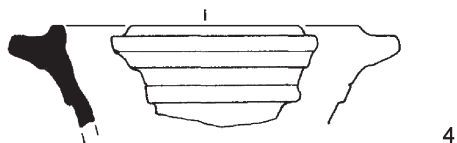
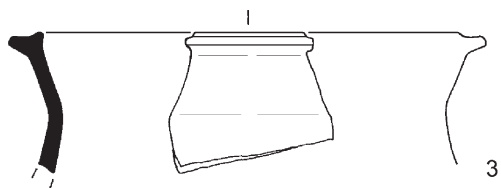
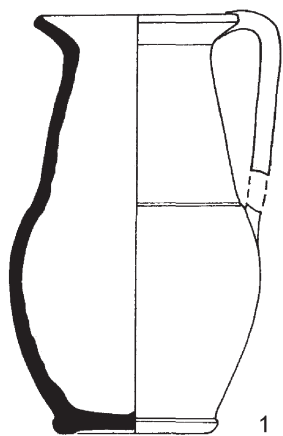

Устие с украса

Паниците са сред най-използваните съдове на обекта. Различават се от купите и леканетата не само по форма, но и по размери. Паниците са малки, с диаметър на устието от 11,5 до 17 см. Имат полусферично или с форма на обърнат пресечен конус тяло и оформено по различен начин устие, което в повечето случаи е извито леко навътре (Табл. I). Най-често срещани са фрагментите със заоблен устиен ръб и врязана права линия под него (Табл. I, 1, 2) и право или наклонено навътре устие с равно отрязан устиен ръб и рязко изразен преход, подчертан с релефен ръб (Табл. I, 4, 5.) Повечето паници, съдейки по наличните фрагменти и цели дъна, завършват с

Табло II - Купи и леканета

0 1 2 3 4 5 см

дисковидно столче, както е при запазения почти цял екземпляр (Табл. I, 1).

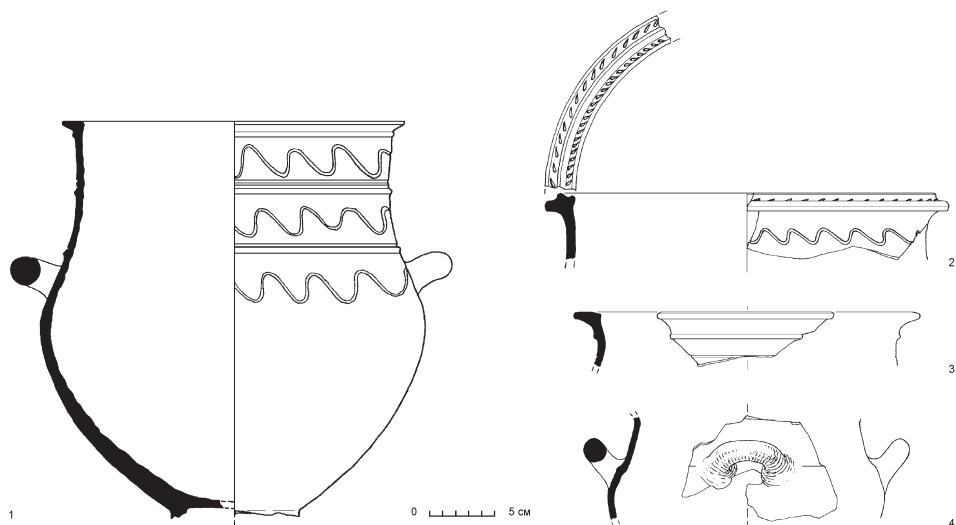
Купите и леканетата са другата доста разпространена форма в светилището. Тялото представлява обърнат пресечен конус с почти прави или леко конвексни (дъговидно извити навън) стени, две хоризонтални дръжки, прикрепени под устието и плътно прилепени към тялото (възможно е някои от съдовете да са били без дръжки) и устие, оформено в удобно за поставяне на капак венче (Табл. II). Малка част от съдовете са украсени, но това е формата, която най-

Лекане

често е била украсявана. Интересното при тези съдове е, че те условно могат да се разделят на две подгрупи според размера: едните са малки купи/леканета с диаметър на устието около 20 см (Табл. II, 1-4), а другите са големи, с преобладаващ диаметър на устието 27-32 см (Табл. II, 5-6). Еднаквата форма предполага сходни функции, а необходимостта от различни по обем съдове може да се свърже най-вече с различното количество на приготвяната, съхранявана или поднасяна храна и хранителни продукти, а също е възможно различните по големина съдове да са използвани само за определени дейности. Въпреки че малките купи според размера си насочват по-скоро към предназначение сходно с това на паниците, еднаквата им форма и украса с големите купи/леканета и оформянето на устието в удобно за поставяне на капак и наличието на дръжки при някои (Табл. II, 1, 5) показват, че вероятно са имали и подобни функции.

Каните са третата група съдове, която най-често се среща на обекта. При нея също има известно еднообразие (Табл. III). Разграничават се две основни форми. Към първата, от която има възстановен почти цял екземпляр (Табл. III, 1), спадат кани със силно извито навън устие, дълга и широка конична шия, овално или биконично асиметрично тяло с плавен преход, равно дъно с едва загатнато пръстеновидно столче и вертикална плоска дръжка започваща от устийния ръб и завършваща над или върху най-издутата част на тялото. Шията и тялото са разграничени обикновено чрез права връзана линия или малко релефно ръбче (Табл. III, 1, 2, 5). Каните от тази подгрупа са и по-малки – височина 15,5 см, диаметър на устието 7 см. Въпреки че има само един цял екземпляр, от наличните фрагменти се вижда, че останалите съдове са с аналогични размери. Към втората основна форма принадлежат кани с широко фуниевидно устие, с по-голям диаметър. Интересното при тях е, че устийният ръб е оформен подобно на купите – за поставяне на капак (Табл. III, 3, 4);

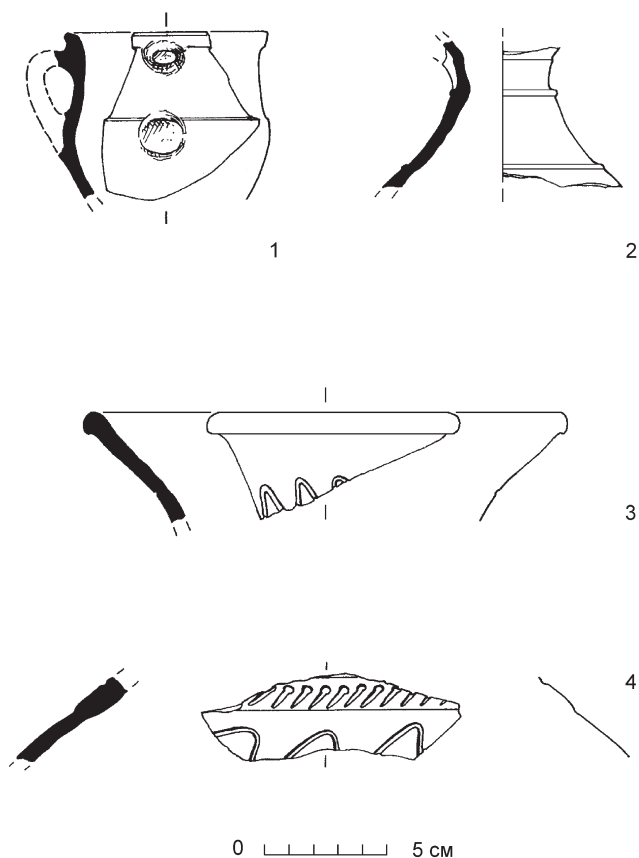

Табло IV - Кратери

при някои устието е малко по-сложно профилирано (Табл. III, 4). Фрагментът от шия на голяма кана показва, че някои от тези съдове също са били украсявани (Табл. III, 5). Всички съдове, независимо от размера си, са завършвали по един и същи начин - равно дъно с едва загатнато пръстеновидно столче (Табл. III, 1, 2, 6). Оформянето по характерен начин на устието и по-големият обем на съдовете от тази подгрупа подсказват използването им вероятно и за съхраняване на течности. Почти пълната липса на трапезни амфори и ограниченият брой фрагменти от кратери говорят в полза на това предположение: по-големите кани вероятно са иззели тази функция и са имали доста универсално предназначение като съдове за течности.

Кратерите - съдове основно за смесване и сервиране на вино (в античността виното се е пиело смесено с вода) са слабо застъпени. Почти целият запазен екземпляр, от който липсва само столчето, показва формата - право устие с изтеглен хоризонтално във венче устиен ръб, цилиндрична шия, плавно преминаваща в асиметрично биконично тяло, с по-къса горна част, със заоблен преход и две хоризонтални дръжки, прикрепени върху горната част на тялото (Табл. IV, 1). Украсата се състои от врязани вълнообразни и прави линии и релефни ръбове, като някои от тях маркират границата между устието и шията и шията и тялото (Табл. IV, 1-3). Един фрагмент показва, че е имало и съдове с по-сложно профилирани устия с украса от капковидни вдълбавания върху венчето (Табл. III, 2).

С единични фрагменти са засвидетелствани следните форми: чаши (Табл. V, 1) -

Табло V - Съдове за течности

с леко извито навън устие, цилиндрична шия и полусферично тяло с вертикална дръжка; съд за течности с тясно гърло (Табл. V, 2); широкото фуниевидно устие и полегати плеци (Табл. V, 3, 4) вероятно принадлежат на амфоровиден съд. Въпреки че устието може да е и от голяма кана, видимата повтораемост на формите и украсата и почти строгата морфология на съдовете в отделните групи насочва по-скоро към първото предположение.

Гърло от малък съд за течности

Първоначалните наблюдения и анализ на керамиката, изработена на грънчарско колело от светилището на връх Бабяк показват една изключителна стандартизация на керамичната продукция, което означава че е много вероятно глинени съдове да са дело на едно и също керамично ателие. Ограниченият репертоар на форми е свързан с необходимостта от използването на определени видове съдове. Преобладаването на паници, купи и леканета, голяма част от които са удобни и вероятно предназначени за покриване - предполага извършване на дейности, свързани предимно с приготвяне, съхраняване и вероятно поднасяне на храни и хранителни продукти, а ако прибавим и каните с оформено по подобен начин устие - и на течности. Интересно е наличието на сравнително голямо количество кани и отсъствието на кореспондиращ с него брой съдове за пиене, което може да означава, че или каните са използвани предимно за някакви ритуали, свързани с възлияние, или функциите на чаши са изпълнявани от паниците (но не от всички, тъй като формата на някои ги прави неудобни за тази цел), или каните са били по-скоро кухненски съдове, а не трапезни.

Съдове с подобна форма и украса като откритите на обекта на връх Бабяк и от същото време се срещат и на други места. В некропола на Кабиле, Ямболско, датиран в периода III – I в.пр.Хр. (Гетов 1991, 180) са открити паници с релефен ръб (Гетов 1991, обр. 10, обр. 168). При разкопките на Деветашката пещера и района около нея са открити следи от обитаване и през късножелязната епоха (V – I в.пр. Хр.), сред които и жилище от II – I в.пр.Хр. (Миков, Джамбазов 1960, 150 – 180). Част от съдовете, намерени там са сходни или почти еднакви като форма и украса с тези от връх Бабяк – кратери с врязани вълнообразни линии и релефни ръбове, кани, паници (Миков, Джамбазов 1960, обр. 122 с, h, обр. 125, e, обр. 126, обр. 129).

По-нататъшният и детайлен анализ на керамиката на колело, както и съпоставката ѝ с другата технологична група – керамиката, правена на ръка ще изяснят някои предположения и въпроси, свързани с керамичното производство, функционирането на обекта и дейностите извършвани там.

Литература:

Гетов 1991: Л. Гетов. *Могилен некропол от елинистическата епоха при Кабиле. Кабиле, том 2. София, 1991, 168 – 197.*

Миков, Джамбазов 1960: В. Миков, Н. Джамбазов. *Деветашката пещера. София, 1960.*

Тонкова 2007: М. Тонкова. *Депи за дарове и дарове от късножелязната епоха от светилището при Бабяк, Западни Родопи. – Годишник на Археологическия институт с музей, III, 2007, 66 – 100.*

II.8. В.Ханджийска. КЕРАМИКА НА РЪКА ОТ КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА ОТ СВЕТИЛИЩЕТО ПРИ БАБЯК

Една от основните и най-очевидни характеристики на керамичния комплекс от късната желязна епоха от светилището при Бабяк е голямата му фрагментираност. Конкретно по отношение на керамиката на ръка се създава впечатление, че тя преобладава, което до голяма степен се дължи на присъствието, предимно на съдове с големи размери. Фрагментираността и разпръснатостта на керамичния материал, обусловени вероятно от ритуалите извършвани на светилището, значително намаляват възможността за възстановяване на "целостта" на съдовете. В повечето случаи може би става въпрос за съдове, т. е. части от такива, които са депонирани, след като вече са били фрагментирани. Основната част от керамиката е открита в каменните струпвания на върха, а примерите от ями и скални ниши са единични (Тонкова 2007, 69).

По отношение на преобладаващата част от технологичните си характеристики керамиката на ръка от връх Бабяшка чука не се отличава от керамиката на ръка от късната желязна епоха в Тракия. Наред с това обаче се забелязват и редица специфични особености.

Естествена съставка на глинената суровина при почти всички съдове е слюдата. Различните ѝ концентрации, както и наличието на светли и на тъмни слюдести частици, свидетелстват за използването на различни находища. Като основен опоснител за глиненото тесто е използван кварцов пясък, който се характеризира с присъствието предимно на бели и розови кварцитени зърна. Добавянето му към меката глина е улеснявало формуването ѝ, а при вече изпечения съд е придавало механична здравина и устойчивост при нагряване. Последното е основно изискване за съдовете правени на ръка през разглеждания период, повечето, от които служат за приготвяне на храна. Значително по-рядко са засвидетелствани и примери, при които, освен пясък, като опоснител са използвани и парченца талк, явление характерно за керамиката от Западните Родопи през различни епохи.

Като основна техника на формуване на съдовете на ръка е използвано хоризонталното подреждане на широки глинени ленти/пръстени. Най-долната от тях е прикрепвана към плоско дъно, като при натиска се е образувал отстъп. Не е изключено в някои случаи, при по-малките затворени съдове, лентите да са навивани спираловидно. Дооформянето на стените и често срещаното допълнително заравняване на ръба на устието е правено при неравномерно въртене, вероятно на подвижна поставка или бавно колело. Следвало добавянето на релефните елементи – дръжки, пъпки и ленти. Характерно за вертикалните и хоризонталните дръжки е,

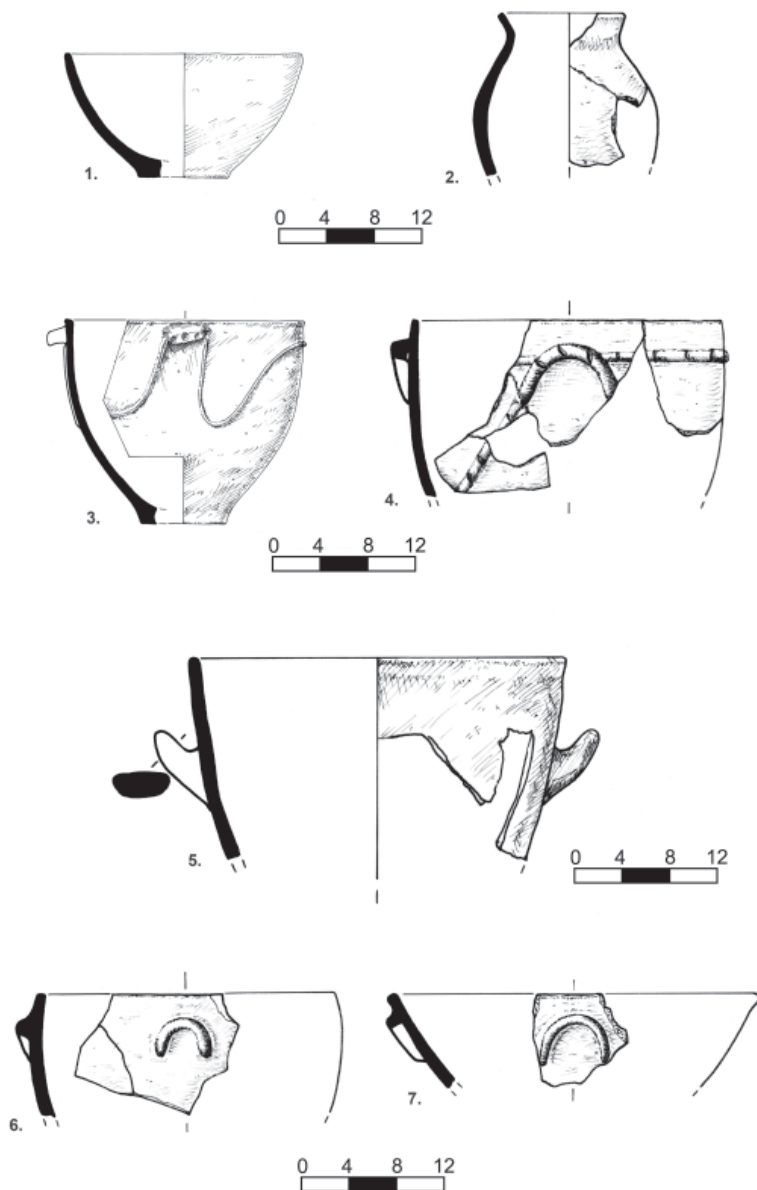
че за по-голяма здравина, краищата им са втъквани в отвор, предварително пробит във все още меките стени на съдовете. Краен етап на формуването е обработката на повърхностите. При повечето съдове те са загладени равномерно с вода или, често, с рядка глина. В следствие при някои от тях е излъсквана най-вече външната, а при единични примери и двете повърхности. Най-често срещаните цветове при съдовете на ръка са различните нюанси на кафявото. Ломът им обикновено е с неравномерен цвят – тъмно ядро и по-светли ръбове, което е доказателство за използването на откритото печене като водещо. Процесът е бил сравнително краткотраен и с достъп на кислород.

С по-особени характеристики, вследствие на изпичането, се откроява група съдове, които освен това имат и сходна форма и добре загладена и излъскана повърхност. Вътрешната половина на лома и вътрешната им повърхност са с червено-кафяв или светлокафяв цвят, а съответно външната половина на лома и външната повърхност са черни. Очевидно тъмното оцветяване е постигнато нарочно, чрез създаване на редукиционна среда в края на опалването, което първоначално е било при висока температура и достъп на кислород. Това свидетелства за контролиране на процеса и вероятното използване на специални съоръжения за опалване.

По-добре запазените примери от керамиката на ръка от светилището при Бабяк дават представа само за част от функционалните категории, характерни за тази технологична група. Прави впечатление наличието на малко и то само на фрагменти от гърнета, които по принцип са основната категория съдове, произвеждани на ръка през късната желязна епоха в Тракия. Те принадлежат към кухненската керамика и са служели за приготвянето на храна. Сред материалите от светилището се откриват основно съдове за съхранение и такива, използвани за сервирането на храна и напитки - паници, кани, купи и кратеровидните съдове, от групата на т. нар. трапезна керамика.

Паниците, откривани на светилището са с полусферична форма на тялото и право устие със заоблен ръб (Табло I, 1). Срещат се и отделни фрагменти с дъговидна дръжка непосредствено под ръба на устието. Характерно за примерите от тази категория е и сравнително големият им обем, който ги доближава функционално до купите. Това именно е отличителна черта на полусферичните паници от елинистическата епоха.

Каните като правило са рядкост сред репертоара от форми на керамиката на ръка през късната желязна епоха, тъй като сложният им силует е труден за изработка. По отношение на морфологията – заоблено тяло и къса шия, примерът от Бабяк (Табл. I, 2) има паралели сред каните, характерни за широк хронологически

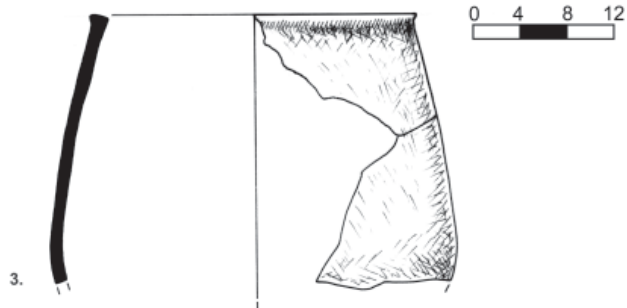
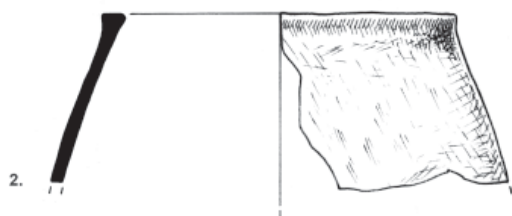
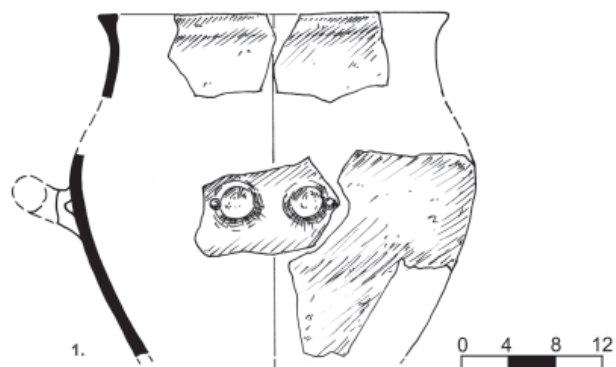

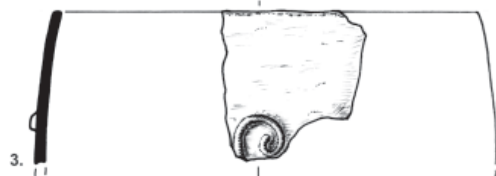
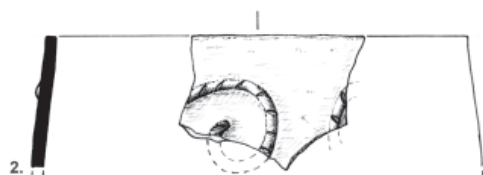
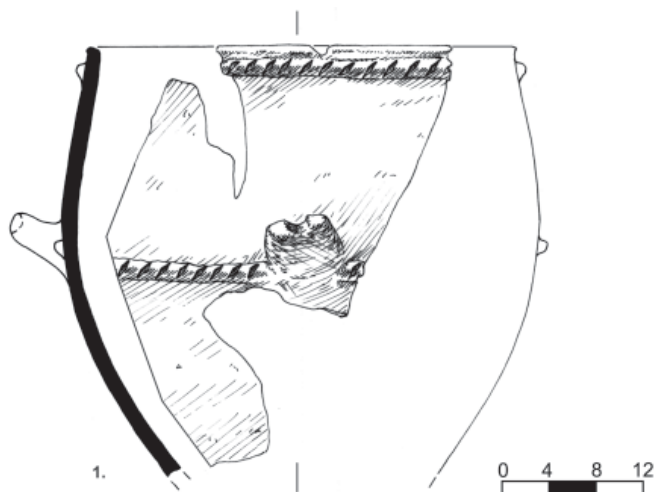
диапазон - V–III в. пр. Хр.

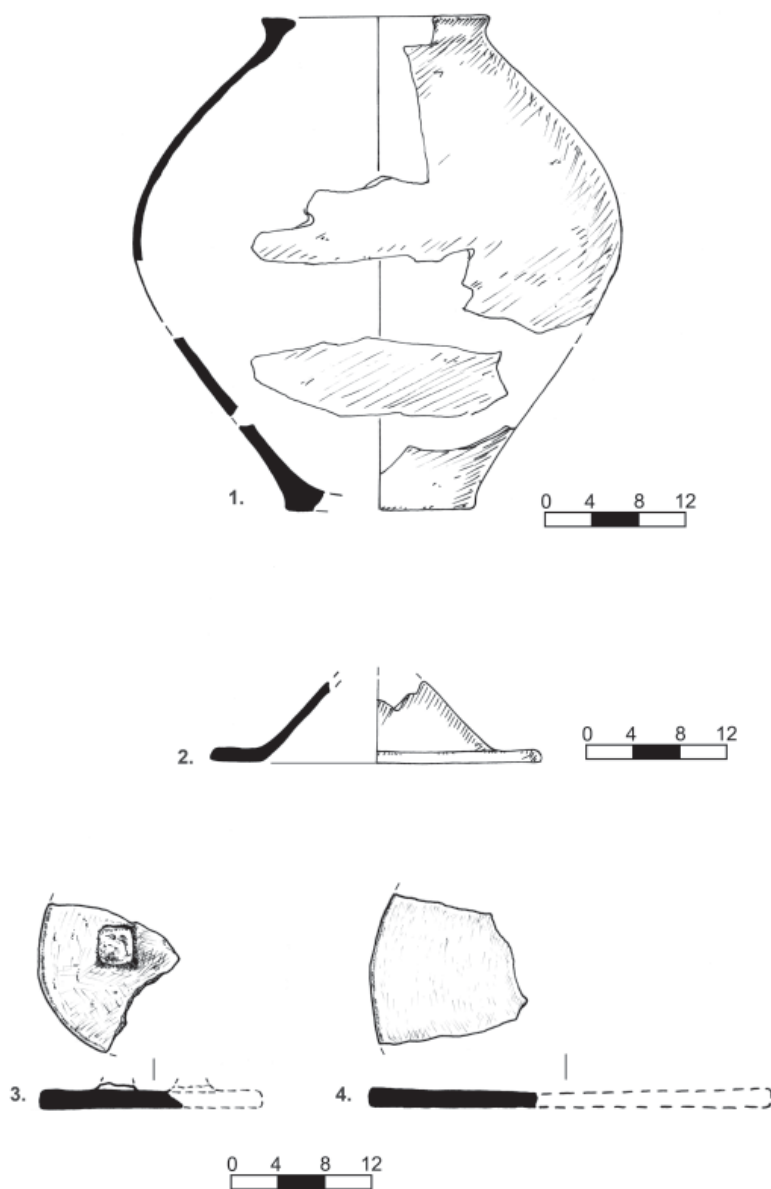
Категорията на купите е представена с множество примери. Най-често се срещат дълбоките купи с конусовидна форма и заоблени стени. Те са с различни размери и принадлежат към различни варианти, заради разнообразно оформената им релефна украса и дръжки (Табл. I. 3–6). Някои от съдовете функционално биха могли да заместят гърнетата. Именно две от купите, отличаващи се с богатата си украса, се характеризират и с присъствието на талк в глиненото тесто (Табл. I. 3–4). По отношение на формата им дълбоките купи имат аналогии сред типове, срещани се в комплекси от V до началото на III в. пр. Хр. от територията на днешна Югоизточна България. Оформянето на украсата (множество извити релефни ленти) и дръжките им (дъговидни, издължени езичести дръжки) обаче ги датира след началото III в. пр. Хр. Разлатите конусовидни купи с дъговидни дръжки, характерни за ранната елинистическа епоха, също се откриват на светилището (Табло I, 7). Именно този тип може с по-голяма сигурност да се причисли към трапезната керамика, тъй като отворената форма на съдовете не е подходяща за приготвянето на храна на огън.

Принципно кратеровидните съдове не са особено популярна форма сред керамиката на ръка от Тракия. Примерите от връх Бабяшка чука обаче показват, че тази категория е една от често срещаните сред керамичния комплекс от светилището. Именно тези съдове се отличават и с технологичните си характеристики – червена вътрешна повърхност и черна, излъскана външна повърхност. Представени са два типа кратеровидни съдове. Първият обединява примери с издължена форма, заоблени стени и широка цилиндрична шия с извито навън устие (Табло II, 1). Характерно за тях е и наличието на две хоризонтални дръжки в най-широката част на тялото. Този тип намира точна аналогия в един съд, открит в могила от елинистическия некропол на Филипопол, датирана в средата на III в. пр. Хр. (Боспачиева 1995, 56–58, Фиг. 9). Освен това, морфологията му много се доближава до тази на характерните за III–II в. пр. Хр. кратеровидни съдове, правени на колело, какъвто пример има и от светилището при Бабяк.

Вторият тип съдове, условно наречени кратеровидни, се отличават с по-късените си пропорции и вероятно по-ниско разположени хоризонтални дръжки (Табло II, 2–4). Те са характерна форма за Западните Родопи за периода IV–II в. пр. Хр. Често именно тези съдове са украсени в стил „Цепина“ (Домарадски и колектив 1999, 20; Табло I. 8). Категорията на съдовете хранилища, използвани за съхраняването на храна и продукти, също е добре представена сред материалите от светилището. Повечето от примерите принадлежат към един основен тип – цилиндрично тяло с издути в средата и заоблени стени. Той е засвидетелстван в няколко варианта, в зависимост от оформянето на украсата – с успоредни хоризонтални релефни

ленти, с оформени като спирали релефни ленти и др. (Табло III, 1–4; 12–15). Към този тип хранилища вероятно принадлежат и повечето сравнително големи езичести дръжки, наподобяващи извити нагоре лапи (Табло III, 5–7). Морфологичните характеристики на цилиндричните хранилища ги доближават до съдовете от тази категория, разпространени в Югоизточна Тракия през IV в. пр. Хр. От друга страна богатата и разнообразна релефна украса, както и оформянето на дръжките отнасят съдовете по-скоро към III–II в. пр. Хр.

Към друг тип хранилища принадлежи един съд с подчертано биконично тяло и тясно устие (Табло IV, 1). Той е фрагментиран и не може да се каже дали е имал дръжки и какви са били те. Формата му има много близки паралели сред материали от Западните Родопи от КБЕ и РЖЕ (Домарадски и колектив 1999, 20; Табло I. 5). Откриването му заедно с рударски инструменти от II в. пр. Хр. в каменното струпване на връх Бабяшка чука показва, че очевидно типът е продължил да съществува и през КЖЕ (Тонкова 2007, 71). Капаците по принцип са доста рядко срещани сред керамичния материал, а когато той е и много фрагментиран те са трудни за разпознаване. В разрез с тази констатация е ситуацията на светилището при Бабяк – фрагменти от плоски (дисковидни) капаци се откриват в почти всяко керамично струпване (Табло IV, 3–4) (Тонкова 2007, 69). При първоначалната обработка на материалите от светилището те са определени като подноси. В противоречие с това е наличието на масивни или пръстеновидни дръжки при някои от примерите, както и старателната обработка само на едната (горната) повърхност. Разбира се не е изключено, ако въобще е имало капаци без дръжки, те да са използвани и като подноси. В полза на употребата на капаци е често срещаното удебеляване и заравняване на ръба на устието на съдовете, служещи за съхранение (кратеровидни, хранилища). Използването за тази цел на дисковидните капаци се подчертава и от съвпадението на диаметрите (обикновено 30–35 см и рядко по-малки). Остава открит въпросът дали капаци са използвани за покриване на съдове на самото светилище или не. За сега изглежда по-вероятна втората версия, тъй като липсват примери за депонирани цели съдове, които да има смисъл да се покриват. Може би и поради това капаци са изпълнявали ролята на подноси при извършването на съответните ритуали на светилището.

По отношение на датировката на дисковидните капаци може да се каже, че в Югоизточна Тракия те се разпространяват най-вече след началото на III в. пр. Хр. (Ханджийска 2007, 19).

По особен, и засега без аналогии, е един предмет, който вероятно представлява дълбок капак (Табло IV, 2). Хоризонталната му периферия и диаметърът му (28 см) показват, че би могъл да се използва за покриване на съдовете със заравнено

широко устие. Не е изключено съдът да е имал и някакво по-специално, неутилитарно предназначение, имайки пред вид контекстът на откриването му и това, че е намерен почти цял.

Прави впечатление, че разглежданият материал има аналогии сред керамиката на ръка от Югоизточна Тракия, характерна за III – началото на II в. пр. Хр., най-вече по отношение на украсата. Формите могат да свържат по-скоро с такива, разпространени в същия район през IV в. пр. Хр. Обяснението за това се открива в забележимата липса на промяна при технологията на производство на съдовете на ръка. Традициите в това отношение до голяма степен са продължение на тези от РЖЕ. Постепенното въвеждане на въртяща се поставка при формуването на керамиката на ръка, което е основната причина за промяната на формите в Югоизточна Тракия през втората половина на IV в. пр. Хр., очевидно в Западните Родопи е ставало по-бавно. За това свидетелства и запазването на форми познати още от предходния период. Причина за последното вероятно е липсата на промяна в бита на населението, което не е имало причина да измени начина си на хранене и най-вече приготвянето и съхраняването на храната. От друга страна, украсата на съдовете на ръка от светилището на връх Бабяк е в унисон с общата за цяла Тракия през елинистическата епоха тенденция към нейното обогатяване и разнообразяване. Причината за това може би е възможността декоративните елементи да се разпространяват по-бързо и без необходимостта от преки контакти за предаване на уменията за направата им.

Освен аналозиите от района на Западните Родопи, керамичният комплекс от светилището на връх Бабяк, показва много близки паралели с материали от III – началото на II в. пр. Хр., открити на територията на днешен Пловдив. Част от последните се свързват именно с приток на население от планината, съпътстващо разрастването на Филипопол през елинистическата епоха (Ханджийска, под печат).

Литература:

Боспачиева 1995: М. Боспачиева. Могилно погребение от елинистическия некропол на Филипопол. – ИМЮБ, XXI, 43–61.

Домарадски и колектив 1999: М. Домарадски и колектив. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. – РП, кн. XXVI, София.

Тонкова 2007: М. Тонкова. Депа за дарове и дарове от късножелязната епоха от светилището при Бабяк, Западни Родопи. – В: Годишник на Археологическия институт с музей, III, 2007, 51–85.

Ханджийска 2007: В. Ханджийска. Традиции и тенденции в производството на керамика на ръка от днешна Югоизточна България през VI – I в. пр. Хр. (автореферат на дисертация)

Ханджийска, под печат: В. Ханджийска. Керамика на ръка от елинистическата епоха открита в Пловдив – В: ИМЮБ.

II.9. Д.Димчева. ПИТОСИ ОТ КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА ОТ ТРАКИЙСКОТО СВЕТИЛИЩЕ ПРИ С. БАБЯК

Питосите са глинени съдове с големи размери. Обикновено тялото е с къса шия и яйцевидна издължена форма, със стесняващи се към дъното стени. Дъното е със столче, формувано по различен начин - с овална или цилиндрична форма. Устието е масивно и с голям диаметър, като ръбът му е разнообразно профилиран. Обикновено питосите са вкопани отчасти или до устието в земята, като стените им, с тяхната голяма дебелина, са осигурявали добра защита и изолация. Те са предназначени за запазването на селскостопански продукти като зърнени храни, вино, масло и др. Широкото им разпространение е свързано с голямата използваемост, която са имали тези съдове в древността. Производството на питоси се отличава със своята строга специфичност и започва още в праисторическата епоха. Формата им остава непроменена в основните си характеристики. Поради своята специфичност и функционалност тези съдове са използвани продължително.

Сред керамиката от тракийското светилище при Бабяк е открит само един почти запазен питос (без устие) при проучванията в Южния сектор. Материалът е силно фрагментиран, като преобладават части от стени. Основният класификационен признак са устията, които са сравнително добре представени. Състоянието на откривания материал, не позволява да се направи цялостна реконструкция на съдовете.

Могат да се разграничат два главни типа устия: при първия ръбът на устието е профилиран от външната страна и има диаметър от 28 до 36 см, докато при втория устийният ръб е удебелен от външната страна и има диаметър от 32 до 40 см. Най-често срещани са фрагментите от първия тип, като различните устия се различават слабо по профилировката си.

От първия тип могат да се разграничат два подтипа:

А) Устия със скосен профил и изпъкнал ръб по средата. Диаметрите на устията при този вид варират от 30 до 32 см. Фрагментите се характеризират с външна и вътрешна повърхност със светлокафяво-бежов цвят, изгладена повърхност с дребни примеси от кварцови камъчета и слюда. Ломът е светлокафяв, виждат се дребни и средни по размер примеси и малко слюда.

Б) Устия със скосен профил, профилиран посредством хоризонтални линии. Диаметърът на профилите е от 28 до 36 см. Фрагментите се характеризират с нюанси от светлокафяв цвят до кафяво-червен цвят, изгладена повърхност с малко дребни примеси и слюда, лом - тъмнокафяв, с много дребни кварцови примеси и слюда

в тестото. Вторият тип се характеризира с удебелен отвън устиен ръб. Външната изгладена грапава повърхност е с тъмно кафяв цвят, с дребни и едри кварцови примеси и слюда, вътрешна повърхност - светлокафяв цвят, с много дребни и средни по размер примеси, и хомогенен лом.

Начинът на изработване и при двата типа е един и същ, което се установява по открити фрагменти от стени с насечки по ръба на отчупването. Поради големите си размери питосите са били изградени по специфичен начин - от дъното към устието чрез хоризонтални широки ленти, прилепани една към друга и свързвани чрез нарезите-насечки. След това стените са изглаждани на бавно колело. Оцветяването в бежово-кафяв до сиво-кафяв цвят се обуславя от изпичането им при различна температура в керамичните пещи (Чичикова, 1984, 54). Повърхността на откритите фрагменти е грубо огладена, което е свързано с технологията на направата им. В повечето случаи по повърхността им се наблюдават дребни примеси от кварцови камъчета и в по-малко количество средни по размери кварцови камъчета. В лома на обработените фрагменти от питоси се вижда висока концентрация на дребни и средни по размер примеси от камъчета, както и големи (над 3 мм) камъчета, които в повечето случаи са единични. Голямото количество примеси в глината на фрагментите е обусловено от големите размери на тези съдове и дебелината на стените им. В примесите се наблюдава и наличие на слюда, чието количество варира при различните фрагменти от малко до средно. При голяма част от питосите външната повърхност е покрита с ангоба с тъмнокафяв цвят.

Сред разглежданите фрагменти от питоси се срещат и фрагменти с украса. Тя бива два вида: пластични ленти с коси или прави насечки и врязана украса. Лентите обикновено са грубо оформени, а насечките в повечето от фрагментите са нанесени с инструмент. Лентите са разположени хоризонтално на повърхността на съда. Поради силната фрагментираност на съдовете не може да се предположи броя на лентите положени върху един съд. При украсата на фрагментите с пластични ленти преобладават тези с косите насечки. Врязаната украса е от типа „вдлъбната украса“, при която при нанасянето е отнета глина с инструмент. При този вид украса се срещат косите насечки и ямичките с капковидна форма.

От двата изброени по-горе вида украса при обработените фрагменти преобладава украсата с пластични ленти. Местоположението ѝ е върху тялото на съда, като се среща най-често върху шията и прехода устие-тяло. По основните си характеристики – форма и технологически показатели, тези два типа питоси от светилището при Бабяк се датират в късножелязната епоха. Това се потвърждава и от керамичния материал открит заедно с тях.

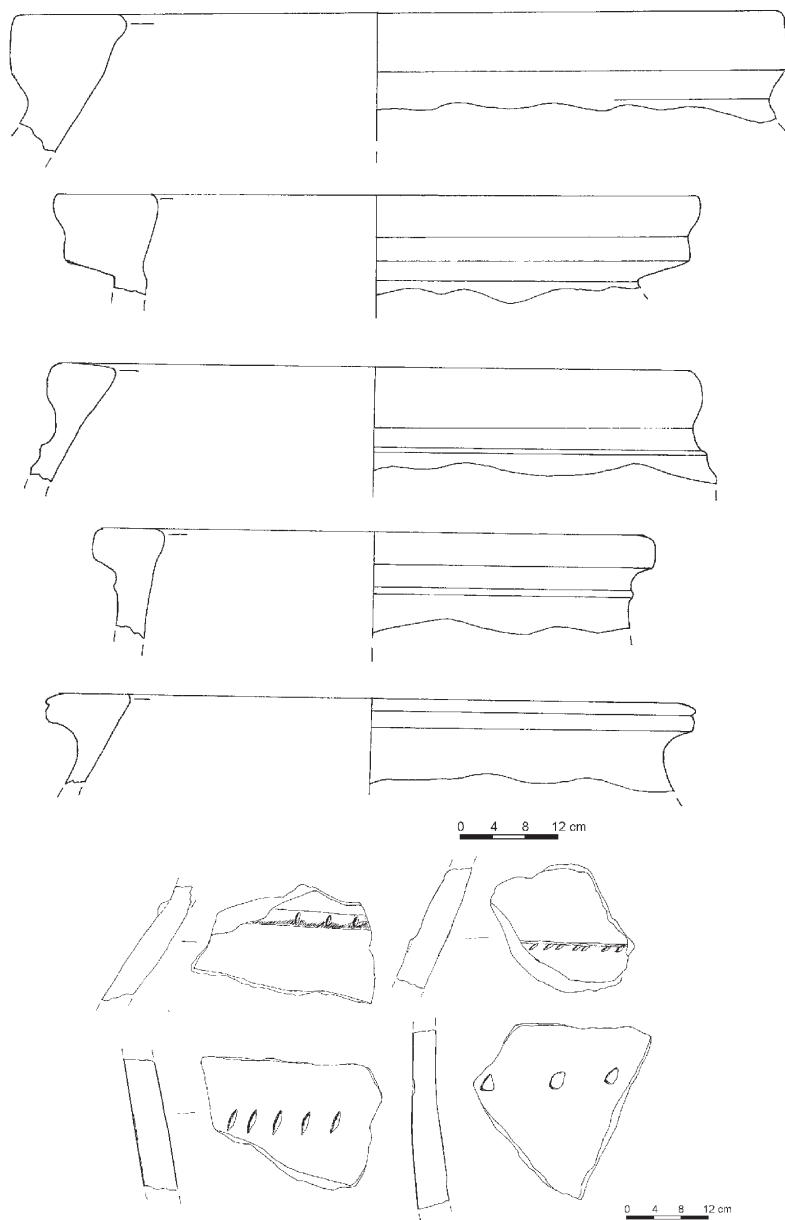

Сред масовия материал се откриват и фрагменти от питоси, които се датират през ранножелязната епоха и късната античност. Фрагментите от съдове от ранножелязната епоха са от съдове–хранилища, които се разкриват с материали от тази епоха. Фрагментите са предимно от стени на съдове, устията са силно фрагментирани. Характерно за този материал е покритието върху външната повърхност – черна ангоба, която е неравномерно положена върху грапава повърхност. На прехода между шията и тялото е разположена украса от пластична релефна лента, грубо формована и с коси насечки. Вътрешната повърхност е тъмнокафява, огладена. Ломът е светлокафяв с малко количество дребни примеси. Разкрити са и фрагменти от стени на съдове със светлокафява до оранжева бодлива повърхност и сиво–кафяв лом. Глината е с малко дребни примеси. Те се отнасят към римската епоха и късната античност.

Питосите са съдове, които имат утилитарно предназначение. Откриването на фрагменти в ритуален комплекс, като светилището при Бабяк, поставя въпросът за тяхното значение в една култова среда. Фрагментираното състояние на материала също допринася за налагане на тезата за неуталитарното им предназначение в рамките на такива комплекси. Един такъв пример за култовото предназначение на питосите е използването им в ямните светилища под формата на ями–питоси, както и полагането на фрагменти от съдовете в пълнежа на ямните съоръжения, което е практика в ямните светилища, като например тези при с. Малко Тръново, Чирпанско¹, както и при с. Копривлен (Хаджиангелов, 2002, 164). Друг пример за ролята на питосите в ритуалните практики е използването на им като урни или като гробна камера. То е свързано с възприемането на питоса като своеобразен дом, откъдето душите на умрелите могат да излизат и отново да влизат. Такива гробове–питоси са открити в некрополите в археологическия резерват Сборяново (Радев 2000, 40-50), примери са известни от Западните Родопи (Кисъов 1991) и някои гръцки колонии, например, в Аполония Понтика.

Посочените примери показват, че питосите и тяхното вкопаване (като елемент от погребението) или полагането на фрагменти в негативни съоръжения (ями) не е свързано с практически функции, а е част от култови практики, свързани с полагането им в земята, като дар на боговете. Един пример за използването на питосите в култовите практики е описан от Плутарх (Plut. Quaest. Symp.) – празникът Анастерия. Той се празнува в края на месец февруари в три последователни дни. Свързан е с началото на пролетта и с почитането на бог Дионис. През първия ден от Анастерията, наречен *pithoigia*, се отварят големите съдове (питосите), заровени в земята (питосите) за пръв път през новата година. На втория ден след извършване

¹ Необнародвани резултати от проучванията на ст. н. с. М. Тонкова в източния сектор на светилището.

на церемонии, свързани с поднасяне на жертва чрез либация се пие виното от тези съдове, а на третия се поставят семена, полагани като дар. Целият празник е свързан с боговете, покровители на земята и плодородието. Можем да предположим, че подобни ритуални действия с питоси са извършвани и на светилището при Бабяк.

Литература:

Чичикова 1984: М. Чичикова. Антична керамика. – в. Севтополис. Том I, Бит и култура. София, 54-65.

Радев 2000: Р. Радев. Гробове – питоси от територията на България VI – II в. пр. Хр. (поява, разпространение, датировка, опит за интерпретация). - Археология, 1-2, 40-50.

Хаджиангелов 2002: В. Хаджиангелов. Питоси. - В: А. Божкова, П. Делев (ред.). Копривлен, Т.1, София, 102-123.

Кисъв 1991: К. Кисъв. Към въпроса за погребалния обичай през ранножелязната епоха в Западните Родопи. - Археология, 4, 1-8.

Plut. Quaest. Symp. III.

II.10. А.Андонова. МЕТАЛНИ ИНСТРУМЕНТИ ОТ СВЕТИЛИЩЕТО ПРИ БАБЯК

Метални инструменти са открити в контекста на различни по характер обекти от късножелязната епоха (VI–I в. пр. Хр.) – селища, светилища и некрополи. Според данните от територията на България до този момент, те са неравномерно разпределени, като броят и разнообразието им е значително по-малко в сравнение със следващите епохи.

От светилището при Бабяк произлиза най-голямата колекция от селскостопански, занаятчийски и битови инструменти, открити на тракийски култов обект. Както и останалите предмети, открити на светилището, най-вероятно и те са поставяни като дарове, целящи предизвикване на закрила, изобилие и плодородие. Като такива, инструментите носят важна информация за основния поминък и занаят на дарителя. В определени случаи те вероятно, са били елементи от инвентара на светилищата, използван в обредните практики (Тонкова 2007, 62.)

Сърп

Земеделските инструменти са представени от няколко желязни сърпа, известни от публикациите на М. Домарадски (Домарадски и др. 1999, 68, 120–обр. 40 в) и М. Тонкова (Тонкова 2007, 81–Табло II.1.8). Всички са от едни тип – с назъбено острие¹. Изковани са от метален лист, с обща дължина не надвишаваща 30 см. Тялото им е дъговидно извито, изтъняващо е задната си част, където завършва с разположен под 90° шип за прикрепяне на дръжка, вероятно дървена. Характерно за този тип е назъбеното отворено острие и разположената почти успоредно спрямо него дръжка. Според изследователите това предполага начин на работа близък до рязането с трион-класовете се подхващат отстрани, като се режат с цяло острие.

Типичен жетварски инструмент, сърпът започва да се употребява още през неолита, като първоначално са използвани рогови или дървени сърпове с кремъчни зъбци (Гюрова 2000, 133–140). Едва през късната бронзова епоха се

¹ През Античността са използвани два основни типа – с назъбено или с гладко острие. Често назъбването не личи и за това типът се определя по формата на острието и ъгъла, който сключва с дръжката (Дуков 1965, 170).

появяват и първите метални сърпове, изработени от бронз (Черных 1978, 207–227), заменени впоследствие от железни². Откритите до този момент находки показват, че железните сърпове се разпространяват по-широко едва през късножелязната епоха. Макар и не многобройни, такива са известни от разкопките на селища, както от територията на България, така и извън нея³. От особен интерес е намирането им в светилища, какъвто е случаят с Бабяк. Наличието им там показва, че те могат да бъдат разглеждани като предмети с роля и функции далеч надхвърлящи утилитарната им употреба като инструменти за жънене. Това дава основание на изследователите да ги отнесат към групата на т. нар. „култови предмети“ (Домарадски 1990, 34). Вероятната причина за откриването на сърпове в контекста на светилищата е връзката им със знаково натоварената дейност по осигуряването на житото – респективно на „хляба“ и, следователно, на плодородието. Поставянето им в деполтари с формата на каменни струпвания в светилището при Бабяк ги определя като вотивни дарове и благодарствени оброци, маркиращи един от основните поминъци. Те са разглеждани като символ на земеделието, свързан с традиционната за жените жътварска дейност (Тонкова 2007, 59). Данните за железни сърпове и за други земеделски инструменти от сходен на Бабяк обект – Ада тепе, Крумовградско (Нехризов, Миков 2002, 43; Бонев под печат) потвърждават, че откриването им не е изолиран случай и вероятно е част от една установена практика. В обредните практики земеделските инструменти представляват само една малка част от даровете и култовите предмети, изразяващи благодарност за реколтата и целящи нейното изобилие и закрила⁴.

В подкрепа на тази идея можем да приложим и данните от ямните комплекси разглеждани от изследователите като светилища, където са извършвани, понякога и многократно, определени обредни практики свързани с култа към плодородието (Георгиева 1991, 8). Сред разнообразните предмети откривани в ямите, които могат да се свържат с него, внимание заслужават косерът от яма от комплекса при Копривлен (Димитрова, Станев 2001, 111, 410–фиг. 198/4), железният модел на лемеж от яма при Дебелт (Балабанов 1999, 69, 71–обр. 12) и малко сърпче (?) от яма при Свиленград (Нехризов 2006, 492–табл. 34/4).

Интересен е въпросът дали практиката на депониране на земеделски

² За най-ранните железни сърпове от България (Криводолската колективна находка от ранножелязната епоха) вж. Николов 1970, 53 – обр. 2.

³ За сърпове от тракийския град в Сборяново вж. Стоянов 2000, 19 – обр. 25/3-5; Стоянов и др. 2004, 22 – фиг. 37; за находки от гето-дакийските селища на север от р. Дунав вж. напр. Teodor et al. 1998, 44, 53 – fig. 4/1, 3-4, 6, 11; за сърпове от Олимп вж. Robinson 1941, Pl. CIV. 1625.

⁴ Kron 1999, 195-200; Тонкова 2007, 62.

Фрагмент от ножица и ножчета

инструменти е нововъведение, възникнало под влияние на чужди (гръцки) вървания или е част от по-стари, “дообогатени” ритуали. Най-вероятно двете тенденции се допълват, като за определено запазване на традиции говорят откритият бронзов сърп от светилището Семерчето, при Доситеево (Leshtakov 2002, 50– fig. 3), както и фрагментът от калъп за бронзов сърп (Нехризов 2003, 68; Цочев, под печат) и кремъчната пластина от сърп, открита в светилището на връх Ада тепе (Нехризов 2003, 68). Към скотовъдните инструменти може да се отнесе един фрагмент от ножица. Находката е изработен от желязо и принадлежи към единствения познат от тази епоха от територията на България тип⁵. Това са ножици с общо метално тяло, с два обърнати един към друг режещи

ножа, свързани посредством дъговидно извита пластина. Според етнографските паралели такива ножици са използвани като скотовъден инструмент за стригане на вълна (Вакарелски 1974, 162, обр. 92). Подобна интерпретация е предложена и за образците от римската и късноантичната епохи, като не е изключена и употребата им в по-широк кръг от дейности – за разкрояване на платове и кожи (Чолаков, под печат).

На базата само на фрагмента от Бабяк не може да се обобщи ролята на ножиците в контекста на светилищата⁶, но подобно на земеделските инструменти най-вероятно те също са поставяни като дар, маркиращ поминъка на дарителя.

От занаятчийските инструменти внимание заслужава една група находки, направени от едностранно заточени желязни пластини. Тялото им е правоъгълно с острие разположено от вътрешната надлъжна страна. В единия, по-широк край пластината преминава в перпендикулярен на острието шип за прикрепяне на дръжка. Към другия си край тя постепенно изтънява, но за съжаление при повечето находки там е отчупена и не може да се определи как е завършвала.

⁵ Ножиците са от малкото инструменти изработвани, както от желязо, така и от бронз. За бронзови ножици от Севтополис (срв. Огненова-Маринова 1984, 187). Ножици са известни освен от Севтополис (Огненова-Маринова 1984, 186, 187 – обр. 23–24), така и от друг голям градски център – Хелис (Стоянов, Михайлова под печат), както и от няколко погребения от Апология (Венедиков 1963, 318, 585 – табл. 171/1086–1087), Галата (Минчев 1975, 136 – 141) и Кълново, Шуменско (Атанасов 1992, 6, 29 – табл. 6 – 5).

⁶ Единични примери са известни и от римски светилища (Венедиков 1952, 210).

Само при два от инструментите са запазени следи, които позволяват да се предположи, че там тя също преминава в перпендикулярен шип за прикрепяне на дръжка. Запазената дължина на инструментите не надвишава 20 см (~ 16 см), а максималната им ширина е между 1 и 2 см, което предполага и употребата им за по-фина работа. Острието им би могло да бъде както гладко, така и с фино назъбване. Единствено при един от инструментите личи, че острието е гладко и най-вероятно той е използван за дялане и оглаждане на дърво (като рукан). Находки от по-късни епохи показват, че подобни инструменти с гладко острие, освен за дърво, са използвани и при обработката на кожи (Чолаков под печат).

Представените образци намират близки паралели и с инструменти с назъбено острие, обозначавани в литературата като триончета и/или ножовки. Според изследователите те са използвани за рязане, одялване и оглаждане на дърво (за по-фина дърводелска работа) и на кост (Соколский 1971, 181; Чангова 1962, 44), а също и при операции свързани с обработката на метал (Стоянов 2004, 20, фиг. 32). Подобни цели и фрагментирани инструменти са известни от тракийския град Хелис край Исперих (Стоянов, Михайлова, под печат), такъв фрагмент е открит и в култовия участък на тракийския център при Халка бунар, Чирпанско (Тонкова 2002, 154, 169, табло VI/13). Като най-вероятна причина за присъствието на тази група находки тук, може да се приеме използването им в предполагащите от изследователите ателиета за обработка на метал, съществували при светилището (Тонкова 2007, 59).

Сравнително голям е броят и на откритите ножчета. Те представляват едностранно заточени железни пластини с дъговидно извито или право тяло, завършващо с дълъг шип за прикрепяне на дръжка и дължина не надвишаваща 15 см (предимно около 12 см). Вниманието заслужават едно ножче със силно дъговидно извито тяло, дълъг шип за закрепяне на дръжка и с малка обща дължина (заедно с шипа на дръжката е 6,2 см); едно ножче с право острие и също с малка обща дължина (6,5 см), както и едно ножче със силно извит връх, съдържащ тъп ъгъл с правото тяло. Вероятно те са имали по-специализирана функция и са използвани в занаятчийството – за обработка на кост, дърво, кожи⁷. Като универсални и достъпни

⁷ За малки сърповидни ножчета от Хелис, използвани при обработката на кост, дърво и кожи вж. Стоянов, Михайлова под печат.

инструменти, използвани в различни аспекти на бита, ножчетата са едни от най-често срещаните метални предмети от епохата. Те присъстват сред материалите на почти всички тракийски селища, светилища и некрополи. Намирането им в светилищата се свързва както с ролята им на дар, така и с функцията им на инструмент, използван в ритуалите (Тонкова 2007, 73 и цит. лит.).

Единичните игли, шила (Домарадски 1999, 68, 120/обр. 40 д) и длета (Тонкова 2007, 81-тбл II-I.6, 7) завършват репертоара на разглежданите находки. Представените инструменти са използвани от едно обикновено, местно население, препитаващо се, както със земеделие, така и със занаятчийско производство. И въпреки че, те представляват само малка част от откритите в светилището материали, поставнето им като дарове, дава информация, не само за облика на населението и неговото препитание, но и за характера на практикуващите обреди.

Литература:

Атанасов 1992: Г. Атанасов. Съроръжения от III-II в. пр. н. е. от околностите на с. Кълново, Шуменско. – Известия на Историческия музей–Шумен, VII, 1992, 5–44.

Балабанов 1999: П. Балабанов. Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаска област. – Археология, 1999, кн. 3–4, 62–76.

Бонев под печат: В. Бонев. Метални изделия от Ада тепе. В: Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Ада тепе – тракийско светилище при Крумовград. Под печат.

Вакарелски 1975: Х. Вакарелски. Етнография на България. София, 1974.

Венедиков, 1952: И. Венедиков. Светилището при с. Лиляче. – Известия на Археологическия институт, XVIII, 1952, 195–214.

Венедиков, 1963: И. Венедиков. Металически и костени предмети от некропола на Аполония. – В: Аполония. Разкопките в некропола на Аполония 1947–1949 г. София, 1963, 313–320.

Гюрова 2000: М. Гюрова. Елементи от сърп и елементи от диканя: праисторически и етнографски контекст. – В: Тракия и съседните райони през неолита и халколита. София 2000, 133–139.

Димитрова, Станев 2002: С. Димитрова, В. Станев. *Varia*. – В: А. Божкова, П. Делев (ред.) – В: Копривлен, т. I. София, 2002, 209–214.

Домарадски 1990: М. Домарадски. Тракийската култура през късножелязната епоха в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. – В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 29–44.

Домарадски и др. 1999: М. Домарадски и др. Сондажни проучвания по долината на Горна Места. – В: Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. София, 1999 (Разкопки и проучвания, XXVI), 41–81.

Дуков 1965: Л. Дуков. Земеделието и земеделските железни оръдия в българските земи през античността. – Известия на Етнографския институт и музей, VIII, 1965, 141–179.

Георгиева 1991: Р. Георгиева. Обредни ями в Тракия (края на II–I хил. пр. н. е.). – Археология, 1991, кн. 1, 1–11.

Минчев 1975: А. Минчев. Тракийско могилено погребение от III в. пр. н. е. в с. Галата, Варненско. – Известия на народния музей–Варна, XI, (XXVI), 1975, 136–141.

Николов 1970: Б. Николов. Колективна находка от железни предмети от халищатската епоха до гр. Криводол, Врачанско окръг. – Археология, кн. 1, 1970, 52–57.

Нехризов, Миков 2002: Г. Нехризов, Р. Миков. Спасителни археологически проучвания на обект "Ада тепе" при гр. Крумовград през 2001г. – В: Археологически открития и разкопки през 2001 г. София, 2002, 42–44.

Нехризов 2003: Г. Нехризов. Спасителни археологически проучвания на обект "Ада тепе" при гр. Крумовград през 2002 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2002 г. София, 2003, 67–68.

Нехризов 2006: Г. Нехризов. Ямно светилище от желязната епоха и селища от ранната бронзова епоха при Свиленград. – В: Спасителни археологически разкопки по трасето на ЖП линията Пловдив–Свиленград през 2004 г. София, 2006, 336–399.

Огненова–Маринова 1984: Л. Огненова–Маринова. Дребни находки, теракоти, скулптура. – В: Севтополис. Т. 1, София, 1984, 157–226.

Сокольский 1971: Н. И. Сокольский. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. Москва, 1971.

Стоянов 2000: Т. Стоянов. Тракийският град в Сборяново. София, 2000.

Стоянов и др. 2004: Т. Стоянов, Ж. Михайлова, К. Ников, М. Николаева, Д. Стоянова. Тракийският град в Сборяново. София, 2004.

Стоянов, Михайлова под печат: Т. Стоянов, Ж. Михайлова. Селскостопански, занаятчийски и битови инструменти. – В: Сборяново. Том III, раздел III, глава 3, под печат.

Тонкова 2002: М. Тонкова. Новооткрит тракийски център от ранноелинистическата епоха при извора Халка Бунар в землището на с. Горно Белево, Старозагорско. – Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 148–192.

Тонкова 2007: М. Тонкова. Дена за дарове и дарове от късножелязната епоха от светилището при Бабяк, Западни Родопи. – Годишник на Археологическия институт с музей, III, 2007, 51–85.

Цочев под печат: Ч. Цочев. Каменни калъпи от Ада тепе. – В: Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Ада тепе–тракийско светилище при Крумовград. Под печат.

Чангова 1962, 20–55: Й. Чангова. Средновековни оръдия на труда в България. – Известия на Археологическия институт, XXV, 1962, 19–55.

Черных 1978: Е. Н. Черных. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. София, 1978.

Чолаков под печат: И. Д. Чолаков. Римски и ранновизантийски инструменти от територията на България (I–началото на VII в.). Под печат.

Kron 1998: I. Kron. Sicles in Greek Sanctuaries: Votives and Cultic Instruments. – In: Hägg R. (ed.). Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence. Stockholm, 1998, 187–216.

Leshtakov 2002: K. Leshtakov. Some suggestions regarding the formation of the "Thracian religion" in the light of new archaeological evidence from South Bulgaria. – In: Material evidence and cultural pattern in Prehistory. Contributions to the theory and history of the household and burial customs. – In: Lolita Nikolova (ed). Reports of Prehistoric Research Projects 5. Salt Lake city–Sofia–Karlovo, 2002, 19–51.

Robinson 1994: D. Robinson. Metal and minor miscellaneous finds. And original contribution to greek life (with a new up-to-date map of Olynthus) – In: Excavations at Olynthus, Part X. Oxford, 1941.

Teodor et al. 1998: S. Teodor, M. Nicu, S. Țau. Așezarea Geto–Dacică de la Poiana, Jud. Galați. Unelte, Arme, Piese de Harnașament și Alte Obiecte de Fier, Bronz, Lut Ars și Piatră. – Arheologia Moldovei, vol. XXI, 1998, 43–133.

II.11. Св.Филипова, И.Прокопов. МОНЕТИ ОТ СВЕТИЛИЩЕТО ПРИ БАБЯК

Трудно е да се направи оптимален анализ на монетната циркулация на района, дала отражение в находките на изследвания обект. Наличната маса от монети е достатъчно богата за да се изготви отделна публикация, но все още недостатъчна за пълно изследване. Тази публикация има за цел да покаже в систематизиран вид откритите монети по време на редовните проучвания, обходите и сондажите от района на Бабяк в по-широки граници. Нашите наблюдения и хипотези са базирани само на нумизматичен материал и могат да служат като помощни на изследвачите на обекта¹.

Монетите, открити при редовни археологически проучвания и сондажи на самото място могат да се разделят условно на две групи: от края на III в.пр.Хр. до края на I в. пр. Хр.; от римската епоха - от края на II в. до края на V в., по-точно до самото начало на 6 в. - времето на управление на Анастасий. Подредени според тези две групи конкретните монети са следните.

Към първа група:

Сребърни монети, тетраболи на гр. Хистиея² на остров Евбея от III-II в.пр.Хр. - 3 бр.;

Римски републикански денари от края на II и I в.пр.Хр.:

На L. Flaminius Chilo³ от 109/108 г.пр.Хр.;

На C. Hosidius C.f. Geta⁴, отсечен през 64 г. пр. Хр.

На P.Accoleius Lariscolus⁵, отсечен през 43 г. пр. Хр.

Римски републикански денари от типа "Легионерски - Галера", сечени при Марк Антоний⁶ – 3 бр.;

Денар, отсечен в испанска монетарница по време на управлението на Октавиан Август⁷ от 20-19 или 17-16 г. пр. Хр.

Може да се отбележи, че всички монети от първа група са сребърни и носят

¹ Благодарим на колегите Милена Тонкова и Алексей Гоцев за поканата да обработим и публикуваме монетния материал от археологическите проучвания, на които те са ръководители. Изказваме благодарност и на колегата Радко Георгиев за комплексната помощ по документирането на монетите.

² SNG Cop. 517 var. Съвсем възможно е да се допусне сеченето и разпространението на този монетен тип и през 1 в.пр.Хр. В Югозападна България се наблюдават множество находки включително и от археологически проучвания на тетраболи със силно редуцирано тегло и схематичен стил.

³ Crawford, M.H. Roman Republican Coinage. London, Cambridge Univ Pr., 1974 (RRC), 302/1.

⁴ Crawford, M.H. Roman Republican Coinage. London, Cambridge Univ Pr., 1974 (RRC), 407/1

⁵ RRC 486/1.

⁶ RRC 544

⁷ The Roman Imperial Coinage I, 1984, (RIC I) 51.

следи от продължителна употреба. Това предполага, че времето на тяхното депозирание може да се разтегне с едно до две десетилетия по-късно от времето на отсичането им.

Към втора група спадат следните три монети:

Сребърна монета, денар на имп. Комод (177-192), също износена от продължителна употреба. Две бронзови провинциални монети, първата е с номинал 2 асария, сечена в гр. Пауталия по времето на Марк Аврелий (161-180), а втората най-вероятно също отсечена в Тракия с номинал 5 асария при имп. Каракала (198-217). Тези три монети оформят една малка ранна подгрупа, част от втората голяма група. От тях до следващите има малък хиатус от 2-3 десетилетия. Освен това трите монети от тази подгрупа са с много по-висока стойност от по-късните.

Като абсолютна датировка останалите монети от втора група трасират времето от управлението на Галиен (253-268) чак до Хонорий (393-423). Оформя се още един хиатус до времето на Анастасий (491-518). Последната монета е съвсем изолирана. Няма други медни византийски монети, така характерни за подобните обекти в района. За сравнение може да се посочи светилището при голямото тържище край гр. Кочериново. Там най-ранните монети също са от III в. пр. Хр., но като цяло активността и продължителността според монетите могат да се проследят до XIX век. Подредени хронологически монетите изглеждат така: по 1 меден антониниан на Галиен (253-268)⁸ и съпругата му Салонина (254-268)⁹ отсечени в Рим, медни антониниани на Клавдий II Готски (268-285)¹⁰, Тацит (275-276)¹¹ и Проб (276-282)¹². Последната монета е отсечена в гр. Кизик в Мала Азия. От периода на тетрархията с един фолис присъства Диоклециан (284-305)¹³. Той е отсечен в Хераклея през 295-296 г. С по два фолиса са регистрирани Максимиан Херкулий (285-310)¹⁴ и Лициний I (308-324)¹⁵. Монетата на Лициний е отсечена в Хераклея през 313 г. В същата монетарница през 321-324 г. е отсечена и монета на Лициний II (317-324)¹⁶.

Обичайно най-много са откритите монети от епохата на Константин Велики

⁸ The Roman Imperial Coinage V, London 1968 (RIC V), part I, No 193/194.

⁹ RIC V, part I, No 26.

¹⁰ RIC V, part I, No 109.

¹¹ RIC V, part I, No 127.

¹² RIC V, part II, p. 118, No 911.

¹³ The Roman Imperial Coinage VI, London 1967, (RIC VI), No 13.

¹⁴ Вероятно сечена в Хераклея или Кизик.

¹⁵ RIC VI, No 73.

¹⁶ The Roman Imperial Coinage VII, London 1966, (RIC VII), No 54.

(307-337). Неговите монети са 5, от които една постумна. Монетите, сечени по време на неговото управление са от монетарниците на Тицинум¹⁷ (321-321), Тесалоника¹⁸ (330-335) и Кизик¹⁹ (330-335). В Никомедия²⁰ през (337-341) е отсечена постумната монета.

От наследниците на Константин Велики с две монети е представен Констанс (337-350)²¹. Монетите на Констанс са от периода 337 – 346 г., като едната е от монетарницата на Тесалоника 341-346. Най-големият масив от монети е на Констанций II (337-361) – 18 монети. При тези монети, където е възможно да се разчетат монетарниците, се виждат следните: 1 монета Сисция²²; 1 монета Кизик²³; 1 монета Сирмиум (351-354)²⁵; 2 монети Тесалоника (351-354)²²; 2 монети от Хераклея (351-354)²⁶; 1 монета от Никомедия²⁷; 1 монета от Константинополис. Останалите монети са от изброените категории, но не може да се установи монетарницата, където са отсечени. Като цяло монетите на Констанций II попадат в една група. От същия период е една възпоменателна монета на град Константинополис. Следват Констанций Гал (351-354), сечена в Хераклея²⁸ през 351-354 г., Юлиан Апостат (360-363) и Прокопий (365-366), сечена в Хераклея или Константинопол (367-378) също с по една монета.

Валенс (364-378) присъства с две монети, едната от които е сечена в Тесалоника²⁹. Валентиниан I (364-375) има сериозно присъствие с 6 монети, сечени в градовете Тесалоника³⁰ и Сирмиум³¹. Грациан (367-383) също е много добре представен с 5 монети, сечени в Тесалоника през 367-375 г. и Сисция³² (367-375). Валентиниан II (375-

¹⁷ RIC VII, No 140.

¹⁸ Late Roman Bronze Coinage, A. D. 324-498 by P. V. Hill; R. A. G. Carson; J. P. C. Kent. American Journal of Archaeology, Vol. 65, No. 2 (Apr., 1961) (LRBC) 835.¹⁹ RIC V, part I, No 109.

¹⁹ LRBC 1222.

²⁰ LRBC 1132.

²¹ LRBC 861.

²² LRBC 744 или 749.

²³ LRBC 1265.

²⁴ LRBC 1603.

²⁵ LRBC 1683, 1689.

²⁶ LRBC 1900.

²⁷ От периода 355 – 361 г.

²⁸ LRBC 1901.

²⁹ LRBC 1796.

³⁰ LRBC 1706, в периода 364-367 г.

³¹ LRBC 1631, в периода 364-367 г.

³² The Roman Imperial Coinage IX, London 1951, (RIC IX), No 31a.

393) присъства с 3 монети, отсечени в Кизик³³(388-392) и Константинопол (388-392)³⁴. От Теодосий I (379-395) има 4 монети. От тях, някои са отсечени в Константинопол (388-392)³⁵ и Хераклея (383)³⁶. Следва монета на Елия Флацила (379-386)³⁷, отсечена в Константинопол през 383 г. Две монети на Аркадий (386-408)³⁸ и една на Хонорий (393-423)³⁹ представят края на римските монети от обекта. Най-късната монета е на Анастасий (491-518), при това от най-малкият меден номинал, предреформен нумус.

За да се ориентираме максимално добре в картината на монетната циркулация в Югозападна Тракия от края на III до I в.пр. Хр., следва да направим кратък преглед на находките⁴⁰. За времето от II до VI век картината е почти еднаква за всички части на страната, затова тук не правим анализ на този период. Районът по долините на реките Струма (ант. Стримон) и Места (ант. Нестос) и връзката им с долината на Вардар (ант. Аксиос) е много особен като трасета и комуникация. През този район е преминавал основният път на движение на хора и стоки от Гърция и Македония към Югозападна и Северна Тракия (вкл. Дакия). Особеното е, че главният път по неизвестни, или недобре изяснени причини се е прехвърлял от Долна Струма към Средна и Горна Места и оттам през прохода Предела обратно е слизал в долината на р. Струма. Трасето на пътя е избягвало Рупелското и особено Кресненското дефилета. Наблюденията ни се отнасят за времето, откакто се наблюдава монетната циркулация в района, от VI в.пр.Хр., до началото на римската епоха в Тракия.

Съкровищата със сребърни монети, открити в този район, са хомогенни или смесени предимно с тетрадрахми от "тасоски тип", атински тетрадрахми от т.н. "Нов стил", тетрадрахми на Първа македонска област и тетрадрахми с името на римския квестор Езилас. Основно място в монетната циркулация заемат и римските републикански денари, но рядко се наблюдава смесването им с изброените по-горе тежки сребърни монети, с цистофори и драхми на Дирахсион и Аполония на Адриатическо море. Всъщност, като едно голямо изключение това смесване го има само в съкровището от Белица (IGCH 976)⁴¹. Там присъстват почти всички споменати

³³ LRBC 2568.

³⁴ LRBC 2183.

³⁵ LRBC 2182.

³⁶ LRBC 1962.

³⁷ LRBC 2162.

³⁸ Едната е от 383 г., а втората е сечена в Константинопол през 395-408 г., LRBC 2205.

³⁹ От периода 395-408 г.

⁴⁰ Домарадски, М., И. Прокопов, М. Андонова. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места-Степен на обществено-икономическо развитие. в: "Разкопки и проучвания" кн. 26, 1999, с. 31 - 34.

⁴¹ Герасимов, Т. Колективни находки от монети през 1956 и 1957 г., ИАН 22, 1959, 356-366.

монети, както и сребърни слитъци⁴². Това емблематично съкровище все още не е публикувано, но от това което се знае до момента неговото време на укриване може би съвпада с някои събития от първата половина или средата на I в.пр.Хр. Основните открити, запазени и публикувани съкровища със сребърни монети от този период и район, освен гореспоменатото вече от Белица, са следните: от Благоевградско⁴³; от Гоце Делчев⁴⁴; от Кюстендилско⁴⁵ и от Разлог⁴⁶.

Много интензивна е картината на находки от бронзови монети от периода II-I в.пр.Хр. Масово в този район присъстват монетите на македонските градове Тесалоника, Амфиполис, Пела, Филипи. Сред съкровищата от бронзови монети следва да се споменат тези от Висока Могила, Крайници, Ресилово, Кочериново, Бараково - Кюстендилско и Боголин, Абланица, Гоце Делчев, Корница - Благоевградско⁴⁷. Специално трябва да се отбележи наличието на няколко хиляди бронзови имитации, повечето пренасечени върху стари монети на македонските царе и градове⁴⁸. Те съставляват особена група от колективни находки и единични монети, концентрирана в района на гр. Гоце Делчев, но предимно от страната на Западните Родопи. Отделни екземпляри са разпръснати по горното течение на р. Места, където видимо са били познати и използвани. От района на Горна Места такива са открити при Банско, Елешница, Разлог, Белица, Бабяк и Якоруда⁴⁹.

Най-далечната точка на разпространение е село Огняново, Пазарджишко, от където има значителна колективна находка⁵⁰. Това всъщност е трасето, което се разделя от главния път по Горна Места, при днешния Разлог. Едната част се спуска през Предела към долината на Струма, а другата продължава и преминава през прохода Юндола. На това трасе се намира и изследвания от екипа обект на

⁴² Подобна е характеристиката на съкровището от Северна Гърция /CH VII/.

⁴³ Подготвено е за публикуване от И. Прокопов.

⁴⁴ Prokopov, I. and Fr. de Callatay. The late Hellenistic hoard from South-West Bulgaria (Area of Gotse Deltchev). - The Numismatic Chronicle 158 (1998), p. 228 - 236, Pl. 56 - 60.

⁴⁵ Юркова, Й. Монетните находки открити в България през 1982 г. - Археология 27 Nr. 2, 1985, 58-64.

⁴⁶ Прокопов, И. Съкровище от тетрадрахми на Атина и Тасос намерено край Разлог. - ИИМКн, I, 1989, с. 249 - 268; Герасимов, Т. Колективни находки от монети през 1956 и 1957 г., ИАИ 22, 1959, 356-366; Юркова, Й. Монетните находки открити в България през 1982 г. - Археология 27 Nr. 2, 1985, 58-64; Мушмов, Н. Колективни находки на монети. - ИБАД 4, (1914), с.274.

⁴⁷ Голяма част от тези съкровища са обработени и подготвени за печат от колектив. Виж: Filipova, Sv., E. Paunov and I. Prokopov. Numismatic collection "Pautalia-I", Coin collections and coin hoards from Bulgaria, Sofia 2003 /CCCHBulg.I/, (под печат).

⁴⁸ Prokopov, Ilya: Imitations of Bronze Coins in Thracia during the 1st century B.C., in: Proceedings of the XII Internationaler Numismatischer Kongress, Berlin 1997, 369-377; Прокопов, И. Варварски подражания на македонски бронзови монети. - ИИМКн, V/2, 1998, с. 357 - 360.

⁴⁹ Домарадски, М., И. Прокопов, М. Андонова. Цит.съч., с. 33.

⁵⁰ Подготвена за публикация от екип: С. Игнатова, Св. Филипова, Евг. Паунов и И. Прокопов.

святилището при вр. Бабяк.

Смятаме за необходимо да отделим няколко реда на бронзовите монети, имитации на македонски автономни монети от типа Стримон/тризъбец. Малък абсурд е отсичането на груби имитации с безмислени знаци, наподобяващи надпис върху съвсем редовни монети. Това ясно показва, че населението, което ги произвежда и ползва не е местно, иначе би ползвало съществуващите много популярни на пазара бронзови монети на македонските градове. Повдигаме въпроса за това население, което е доминирало в района на Западните Родопи около днешния град Гоце Делчев и по Горна Места защото може би има пряка връзка със святилището при вр. Бабяк. Липсата на най-масовите монети на пазара по онова време, тези на македонските градове, които са служили за ежедневни дребни разплащания, показва, че населението, което е посещавало святилището не ги е ползвало. Като допълнение към тази хипотеза е фактът, че същите хора са принесли в дар далеч по-скъпите тетраболи на Хистиея и римските републикански денари. Картината на монетната циркулация в района на Бабяк допълва това предположение. Част от тези монети се пази в Регионалния исторически музей в Благоевград. Информацията, която те дават, е по-различна от намереното на самото святилище. Сред случайно откритите монети извън територията на святилището, освен повсеместните римски монети виждаме тетрадрахми от т.н. "Тасоски тип", тетрадрахма с името на римския квестор Езилас, множество бронзови монети на македонските градове от II-I в.пр.Хр., римски провинциални монети предимно от тракийските и македонските градове и др. Те се откриват в Разложкия район, в района на Белица, на Якоруда. За тези монетни видове определено може да се каже, че са типични за монетната циркулация в този район на Тракия⁵¹.

В този ред на мисли при по-късните монети от втора група прави впечатление и наличието на много по-късна имитация на монета на Константин Велики от типа "Две Виктории". Тези монети са характерни за районите, населени с аналфabetни жители и се датират през средата и втората половина на IV в. Принципно производството и употребата им в рамките на римската империя е характерно за население, което е ново настанено и не различава добре оригиналните от имитативните типове.

Добре се различават перманентните инфлационни процеси, протичали през фиксирания исторически период. Освен единствения денар на Комод във втора група всички останали монети са медни и бронзови. Номиналите на малките монети стават все по-малки за да достигнат най-ниско ниво през V век.

⁵¹ Информацията е от колекциите на регионалните музеи в Благоевград и Пазарджик.

В заключение, на базата на откритите монети бихме искали да обобщим и да предложим две работни хипотези.

Първата е, че характерът на монетния материал е такъв, защото светилището е ползвано от население, което се е пренесло в този район през III в.пр.Хр. Най-вероятно това население е започнало да ползва светилището едва към края на века. Не е изключено това население да има отношение към големите групи имитации на бронзови македонски монети. Липсата на тези монети в светилището може да се обясни с датировката им. Те се ползват масово едва в края на I в.пр.Хр. и през първата половина на I в. Това вече е времето, когато светилището не функционира. Освен това население приносители на скъпите сребърни монети може да са били римски военни или наемници от друг район на Тракия.

Втората, че светилището е променяло центъра си, гравитирайки около най-старото си ядро и откритите монети не отразяват цялостната картина за пълното време на съществуването му, а само периода от края на III в.пр.Хр. насетне.

Относно датировката определено може да се каже, че дейността на светилището е затихнала в периода след битката при Аксиум в 31 г.пр.Хр. По-точно след 20-10 или 17-16 г.пр.Хр. След един продължителен хиатус, активност според монетния материал се засича в края на II или началото на III в. От III до V век имаме по-голяма плътност на материала, което дава основание да се предположи, че именно тогава е един от най-активните периоди в живота на светилището.

Тетробол на гр.Хистиея на о-в Евбея 3-2 в.пр.Хр.

Тетробол на гр.Хистиея на о-в Евбея 3-2 в.пр.Хр.

Тетробол на гр.Хистиея на о-в Евбея 3-2 в.пр.Хр.

Римски републикански денар на С. Hosidius C.f. Geta отсечен през 64 г.пр.Хр.

Римски републикански денар на Р. Accoleius Lariscolus отсечен през 43 г.пр.Хр.

Римски републикански денар сечен при Марк Антоний

Денар отсечен по време на управлението на Октавиан Август в периода от 20-19 или 17-16 г.пр.Хр.

Денар отсечен по време на управлението на имп. Комод (177-192)

Бронзова провинциална монета на гр. Пауталия
отсечена при имп. Марк Аврелий (161-180)

Бронзова провинциална монета отсечена при
имп. Каракала (198-217)

Бронзова монета отсечена при имп. Галиен (253-268)

Бронзова монета на Салонина

Бронзова монета отсечена при имп. Клавдий II (268-270)

Бронзова монета отсечена при имп. Тацит (275-276)

Бронзова монета отсечена при имп. Проб (276-282)

Бронзова монета отсечена при имп. Максимиан
Херкулий (286-310) в монетарницата на гр. Кизик
в Мала Азия в периода 292-295 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Диоклетян (284-305) в монетарницата на гр. Хераклея в периода 295-296 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Лициний I (308-324) в монетарницата на гр. Хераклея в 313 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Лициний I (317-324) в монетарницата на гр. Хераклея в периода 321-324 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Константин Велики (306-337) в монетарницата на гр. Тицидум в 321 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Константин Велики (306-337) в монетарницата на гр. Кизик в Мала Азия в периода 330-335 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Константин Велики (306-337) в монетарницата на гр. Тесалоника в периода 330-335 г.

Постумна бронзова монета отсечена за имп. Константин Велики (306-337) в монетарницата на гр. Никомедия в Мала Азия в периода 337-341 г.

Подражание на бронзова монета на Константин Велики от втората половина на IV в.

Бронзова монета отсечена при имп. Константин II (324-361) в монетарницата на гр. Сисиция в периода 330-335 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Константин II (324-361) в монетарницата на гр. Кизик в Мала Азия в периода 335-337 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Константин II (324-361) в монетарницата на гр. Сирмиум в периода 351-354 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Константин II (324-361) в монетарницата на гр. Хераклея в периода 351-354 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Константин II (324-361) в монетарницата на гр. Тесалоника в периода 351-354 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Константин II (324-361) в монетарницата на гр. Константинопол

Бронзова монета отсечена при имп. Константин II (324-361) в периода 355-361 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Константин II (324-361)

Бронзова монета отсечена при имп. Констанций II (324-361)

Бронзова монета отсечена при имп. Констанс (333-350) в монетарницата на гр. Тесалоника в периода 341-346 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Констанс (333-350) в периода 337-341 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Констанций Гал (351-354) в монетарницата на гр. Хераклея в периода 351-354 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Юлиан Апостат (355-363) в периода 355-361 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Валентиниан I (364-375) в монетарницата на гр. Тесалоника в периода 364-367 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Валентиниан I (364-375) в монетарницата на гр. Сирмиум в периода 364-367 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Валенс (364-378) в монетарницата на гр. Тесалоника в периода 367-375 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Прокопий (365-366) в монетарницата на гр. Хераклея или Константинопол в периода 367-378 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Грациан (367-383) в монетарницата на гр. Тесалоника в периода 367-375 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Грациан (367-383) в монетарницата на гр. Сисакия в периода 378-383 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Грациан (367-383) най-вероятно през 383 г

Бронзова монета отсечена при имп. Валентиниан II (375-392) в монетарницата на гр. Константинопол в периода 388-392 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Валентиниан II (375-392) в монетарницата на гр. Кизик в периода 388-392 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Валентиниан II (375-392)

Бронзова монета отсечена при имп. Теодосий I (379-395) в периода 388-395 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Теодосий I (379-395) в монетарницата на гр. Хераклея през 383 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Теодосий I (379-395) през 383 г.

Бронзова монета отсечена при имп. Теодосий I (379-395) в монетарницата на гр. Константинопол в периода 388-392 г.

Бронзова монета на Елиа Флацила в монетарницата на гр. Константинопол през 383 г.

Бронзова монета на имп. Аркадий (383-408) през 383 г.

Бронзова монета на имп. Аркадий (383-408) в монетарницата на гр. Константинопол в периода 395-408 г.

Бронзова монета на имп. Хонорий (393-423) в отсечена в периода 395-408 г.

II.12. Цв.Попова. ИЗСЛЕДВАНЕ НА РАСТИТЕЛНИ ОСТАНКИ ОТ СВЕТИЛИЩЕТО ПРИ БАБЯК И НА ДЪРВЕН САРКОФАГ ОТ НАДГРОБНА МОГИЛА В М. БЕЛИШКА ЧУКА, ГР. БЕЛИЦА

Изследване на растителни останки от светилището при Бабяк

Археоботаничните изследвания на материали от светилището при Бабяк бяха проведени в рамките на проведените там археологически разкопки¹. Целта бе да се събере достатъчна и възможно най-репрезентативна извадка от различни археологически контексти. По-значителна част от материала произлиза от т. нар. сондаж "Ада". В него от различни дълбочини са събрани проби, които представляват седименти и фрагменти от керамика. На седиментите е приложена флотационната методика. Флотацията (или промиването) се извършва чрез система от сита (филтри) с диаметър на отворите от 1,1 до 1,5 мм. Съществуват също така и флотационни машини. След като образците са били извлечени от седиментите, те се изсушават и сортират. Когато условията за съхранение са добри, повечето видове овъглени семена и зърна изглеждат като сегашните. Следователно те могат да бъдат идентифицирани чрез използването на сравнителни колекции. Колекцията съдържа образци на всеки вид от различни източници и включва културни растения, костилки на плодове, диворастящи тревисти и плевелни растения. За сравнение се използват атласи. Извършват се измервания на семената за да се отграничат различните типове форми, разновидности и подвидове, например за да се разделят дивите от култивираните растения.

Друг метод за изследване на растителните ресурси е посредством отпечатъците върху мазилка или керамика. Често пъти при омесването на тестото за керамични изделия се е добавяло слама, която създава лекота и здравина на съдовете. Заедно с нея обаче често попадат и зърна от вършитбата, както и някои представители на плевелната флора. При изпичането на глината тези зърна изгарят, но на тяхно място остават отпечатъци, които съхраняват морфологичната форма на всеки вид. Ако тези отпечатъци са достатъчно ясни, те могат да дадат полезна информация за отглежданите култури в района, както и за съществуващите растения в околната среда. Археоботаничният материал от светилището при Бабяк представлява в по-голямата си част именно такива отпечатъци на зърна върху керамични фрагменти. Те са събрани от различни пластове на сондаж "Ада" и други археологически контексти.

Общо са констатирани 13 растителни вида. От тях 8 принадлежат на културни

¹ Авторът изказва благодарност на ръководителите на разкопките: ст.н.с. А. Гоцев и ст.н.с. М. Тонкова за възможността да обработи археоботаничния материал.

житни растения, 2 на бобови и 1 на плевелната флора. Установено е присъствието на меко/твърда пшеница, ечемик, просо, ръж, овес, еднозърнеста и двузърнеста пшеница. От направеното изследване става ясно, че доминиращо участие е имало просото, следвано от ечемика. Всички останали видове са представени с незначителни количества.

Еднозърнеста пшеница - овъглени зърна

Просото е едно от често срещаните растения през античността. Овъглени зърна от просо са намерени в редица археологически обекти от късножелязната епоха например в ямното светилище до гр. Свиленград (Попова 2006), както и в две светилища при с. Гледачево, в м. "Двора" и в м. "Кумсала", в елинистическото селище при Халка Бунар, на обекта в м. Шиханов бряг – Харманли (Игнатов, Кънчева-Русева, Велков, Попова и др. 2006), както и запазени останки от просен хляб – вила Рустика – Бусманци². От просото са били правени просени питки и варени просени каши. Растението е непридирчиво към различните климатични условия, расте на всякакъв вид почва и дава богата реколта. Вероятно поради това е било засаждано в посевите около района.

Двузърнеста пшеница - овъглени зърна

В керамичните фрагменти отпечатъците от ръж са 18, т. е. тя е на трето място след просото и ечемика. Присъствието ѝ е логично, тъй като е известно, че ръжта обича по-хладни климатични условия и вероятно е участвала като житна култура в нивите. Само няколко отпечатъка на зърна от овес бяха определени в пробите. Овесът и ръжта се появяват по-късно като културни растения. Счита се, че произходът на ръжта е свързан с меката пшеница. Тя е била като плевелно растение в посевите. При придвижването на пшеницата в по-северните или високо в планинските райони, ръжта, като по-издръжлива и студоустойчива, започва да измества пшеницата и да образува самостоятелни посеви.

² Непубликувани резултати на автора.

Голозърнестият ечемик е определен по присъствието на отпечатьци от триплетни, характерни за неговия строеж: остатъци от цветните плеви на тройката класове, които стоят на членчетата на класовото стъбло. Такъв вид строеж е характерен именно за голозърнестия шест реден ечемик. При плевестите ечемици цветните плеви са здраво прикрепени към зърното и при обработка на стъблото класът не се придържа. Наличието на свободни плеви, които се придържат към стъблото на класа е възможно единствено при голозърнестите ечемици, след отделянето на зърното. На тази основа, според морфологията на техните класчета, култивираният ечемик може да се раздели на два главни вида: двуруден и шестреден ечемик. Двуредната форма се счита за примитивна и се смята, че от нея са се развили шестредните форми.

На територията на България и двете разновидности се появяват в неолитните слоеве и се проследяват във всички епохи. Относителната непридирчивост на растението към условията на отглеждане са благоприятствували неговото разпространение и, по всяка вероятност, селекция и отбор (Popova 1994).

Ечемикът е широко разпространен в цялата средиземноморска област и е исторически универсалният придружител на житото. Въпреки това ечемикът е считан за по-нисша култура, която се използва за храна от бедните. Това, което задържа специалното му положение на едно от основните културни растения, са неговите характерни качества на растение, което издържа на по-сухи условия, расте на по-бедни почви и оцелява при известна соленост на почвата. Поради тези негови качества ечемикът е бил главната култура, отглеждана в много области (Zohary, Hopf 1994).

Малка част от фрагментите съдържат отпечатьци от уров. Уровът е бобово растение с шушулка и характерно ъгловато семе. В наши дни уровът се отглежда като полезна второстепенна култура в Средиземноморския басейн и в Близкия Изток. Негов основен производител е Турция. Уровът се засява през есента, а през лятото се събира. Растението е бързо зреещо и непридирчиво към различните климатични и почвени условия. Уровът е засвидетелствуван в археологически обекти в Европа и Азия. На основата на археологически находки на остатъци от това растение се стига до заключение, че култивирането на този тип бобово изглежда е бил до голяма степен центриран в земите на Западна Турция, Гърция и България. Основателно е предположението, че тази бобова култура е приета за култивиране в Анадола, т. е. в главната област, в която растението вирее и в днешно време, тъй като извън Турция, Гърция и България растението е много по-рядко срещано. Уровът е вариво подобно на лещата и граха, но преди консумация семената му трябва да се накснат във вода, за да се елиминира токсичността му.

При изследването на овъглените растителни останки между културните растения много често се срещат и семена от плевелни диворастящи растения, които дават полезна информация относно селското стопанство и екологичните условия в изследваните периоди. Под думата “плевел” разбираме всяко растение, което населява обработваемите земи. Така например, къклицата, паламидата, и др. са плевели. Семената на тези растения са снабдени много често с различни приспособления за закачане с кукички, шипове, които се забиват в дрехите на човека и се пренасят на големи разстояния.

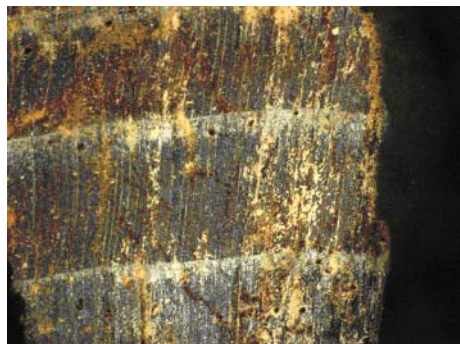
В настоящето изследване бе открит само един вид плевел – овсига, като вероятно се касае за полска овсига. Зърната на полската овсига са с плеви и имат ланцетовидна или широко яйцевидна – овална форма. Растението достига до 140 см. Заплевява стари люцерни, детелини, стари лозя, зимни и пролетни житни култури. Първичното му местообитание са тревисти места и вторично – посеви. Полската овсига е едногодишно растение. Семената никнат през есента и презимуват. Цъфти и плодоноси от май до юни, в окупните култури - от юли до септември. Среща се като плевелно растение в посевите на ръжта, от които трудно се отделя, поради голямата прилика между зърната на този вид овсига с тези на ръжта.

Произходът му е ориенталско-средиземноморски. В страната е един от най-разпространените видове овсига.

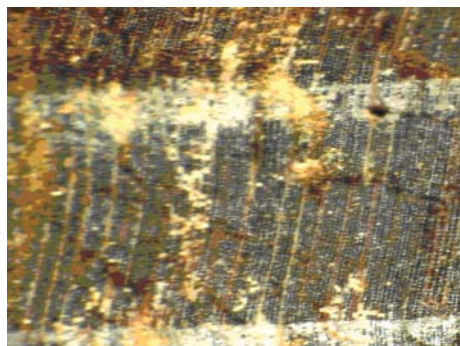
Анализ на дървесината на дървен саркофаг от надгробна могила в м. Белишка чука, гр. Белица

Анализът на овъглена дървесина дава полезна информация за изследването на околната среда в различни археологически периоди. Използването на дървен материал от човека е един непрекъснат процес. Естествено той е събирал дървета от близките околности, и по този начин ние получаваме информация за околната среда, а оттам и за палеоекологичните условия, тъй като се знае, че дърветата са добри индикатори за климатичните промени. В тази връзка антракологичният анализ има определено значение. Но за да се получат достоверни резултати от палеоекологична гледна точка е необходимо събирането на достатъчно количество овъглена дървесина от различни археологически структури.

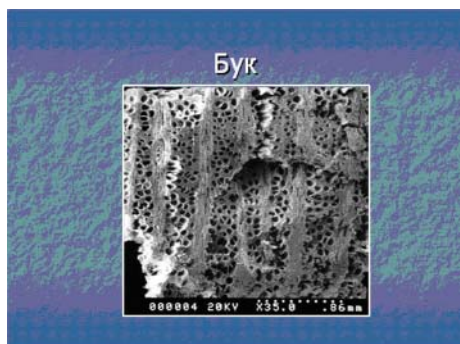
Изследването на дървесина се извършва чрез специален анализ, наречен антракологичен анализ. Той се базира на морфологичните структури на дървестните клетки, които при всеки род или вид са различни. За тази цел дървесният фрагмент се наблюдава в три плана: радиален, надлъжен и страничен. Изследването се извършва със специален микроскоп с рефлексия, чрез който е възможно да се наблюдава в дълбочина структурата на дървото. Анализът на материала включва фрагменти от дървения саркофаг, фрагменти от крак на дървено столче и фрагмент

Микроскопска снимка на овъглена дървесина от мура

Микроскопска снимка на овъглена дървесина от мура, детайл

Микроскопска снимка на овъглена дървесина от бук

от сглобката на столчето. Трябва да се отбележи, че пробите са в неовъглено състояние, което значително затруднява определянето на структурата. Освентова, те са били напоени с реставрационен разтвор, което води до запушване на порите, и други характерни елементи от структурата на дървото.

Фрагмент №1 от саркофага: дървесината принадлежи на мура, но точното определяне дали е бяла или черна не е съвсем сигурно, поради настъпилите промени на дървото. Определянето е направено с помощта на референтни колекции и атласи, както и снимков материал (Sweingruber 1988). Бялата мура у нас се среща в горите Рила, Пирин, Западни Родопи при надморска височина от 1400 до 2000 м. Дървото е изключително издръжлив на студ - издържа до -45°C . В България достига до 35 м височина и диаметър около 50-60 см. Растението е открито и описано за първи път от Гризбах в 1839г. и е ендемит за Балканския полуостров.

Фрагмент №2 от сглобка на столчето, открито в саркофага: касае се за дървесина от бук.

Фрагмент №3 от крак на столчето: касае се по-вероятно за иглолистна дървесина.

Литература:

Игнатов, Кънчева- Русева, Велков, Попова и др., 2006: В: В. Игнатов, Т. Кънчева- Русева, К. Велков, Ц. Попова и др. Археологически разкопки в местността „Шиханов бряг“ до Харманли. - В: В. В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив – Свиленград през 2004 г. София, 2006, 335-397.

Попова 2006: Ц. Попова. Растителни останки от ямно светилище от желязната епоха при Свиленград. - В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив – Свиленград през 2004 г. София, 2006, 518-520.

Popova 1994: Tz. Popova. Palaeoethnobotanical data from Bulgaria (7000-2000 B.C.). In: D. Beily and I. Panajotov (eds.). Prehistoric Bulgaria, 1994.

Schweingruber 1988: H. Schweingruber. Microscopic wood anatomy, Ed. 8903 Birmensdorf, Swiss federal Institute of forestry Research, CH-8903 Birmensdorf, 1988, 50-66.

Zohary Hopf. 1994: Zohary Hopf., Domestication of Plants in the Old World. The origin and spread of cultivated plants in West Asia, Europe and Nile Valley. Oxford, 1994, 128-130.

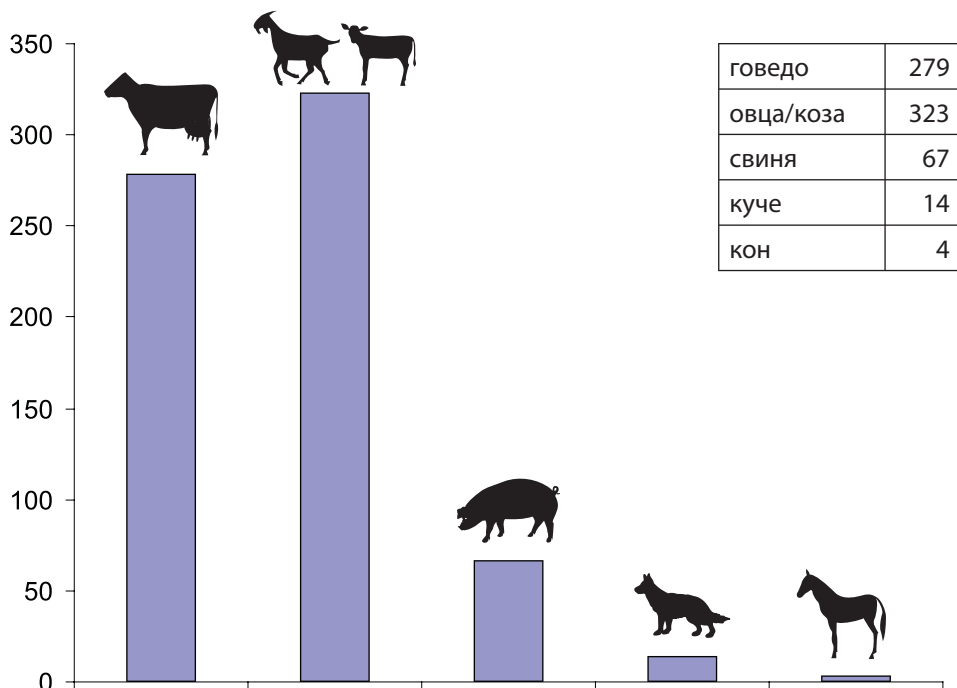
II.13. Л.Нинов. ЖИВОТИНСКИ ОСТАНКИ НА СВЕТИЛИЩЕТО ПРИ БАБЯК

В последните години броят на тракийските скални светилища нарасна. Между тях скалното светилище при Бабяк е най-значимия археологически проучен култов обект, от който са изследвани животински останки. Резултатите от тези изследвания са представени в настоящата статия. Те имат предварителен характер, защото разкопките на обекта продължават.

Светилището при Бабяк заема връх Бабяшка чука в Родопите с надморска височина 1653 м, чието било е с две кулминации – Голямата, която е по-висока и Малкото възвишение. Между тях има малка седловина която ги съединява. Археологическите материали включително костите са от северния и съответно от южния сектор по отношение на билото. От там има много добра видимост към планитите Рила, Пирин и Родопите, което дава възможност за контакти чрез огън и дим с селища и светилища, разположени върху склоновете и върховете на околните планини. Светилището е посещавано през ранножелязната, късножелязната, римската епоха и късната античност. В началото върхът е бил изцяло скалист и най-ранните олтари (глинени замазки) и дарове лежат директно върху скалата. Земният слой който се е натрупал по склоновете и седловината в значителна степен се дължи на антропогенна дейност в това число от напластяванията на останките от животински жертвоприношения и други дарове (Тонкова 2007).

Животинските кости които изследвахме са от ранножелязната и късножелязната епоха. От ранножелязната епоха са идентифицирани кости от едри и дребни преживни – говедо, овца, коза, свиня и куче. Те са сравнително малко на брой и с изключение на кучето имат характеристиките на кухненски остатъци от храната на хората. Всички са фрагментирани и размерите им не са по-големи от 10 - 12 сантиметра. Намерени са в по-дълбоките пластове и цепнатините на скалата. Често около тях има замазки, керамика, камъни и други дарове. Доминират останките от едър и дребен рогат добитък. Кости от птици няма. Извадката е малка. Най-многобройни са животинските останки от късно желязната епоха. Костите са изключително от домашни животни - говедо, овца, коза, свиня, куче, кон. Дивечът присъства символично с един горен кътен зъб на сърна и малко парченце от дистална част на голям пищял от заек. На практика около тези части от скелета почти няма месо. По тази причина в графичните изображения които илюстрират остеологичния материал са представени домашни бозайници. От съотношението между домашните и дивите животни в масовия материал от селищата съдим за лова и за тежестта на животновъдството в икономиката на хората. Съпоставката на това съотношение е твърде показателно - в светилището процента на домашните животни

се доближава до 100%, докато в селищата от късножелязната епоха дивечът често е разнообразявал менюто. Това още веднъж показва култовия характер на обекта – жертвани са домашни животни, продукт на системен и целенасочен труд и усилия, жертва, която има достойна стойност за участващите в ритуала.

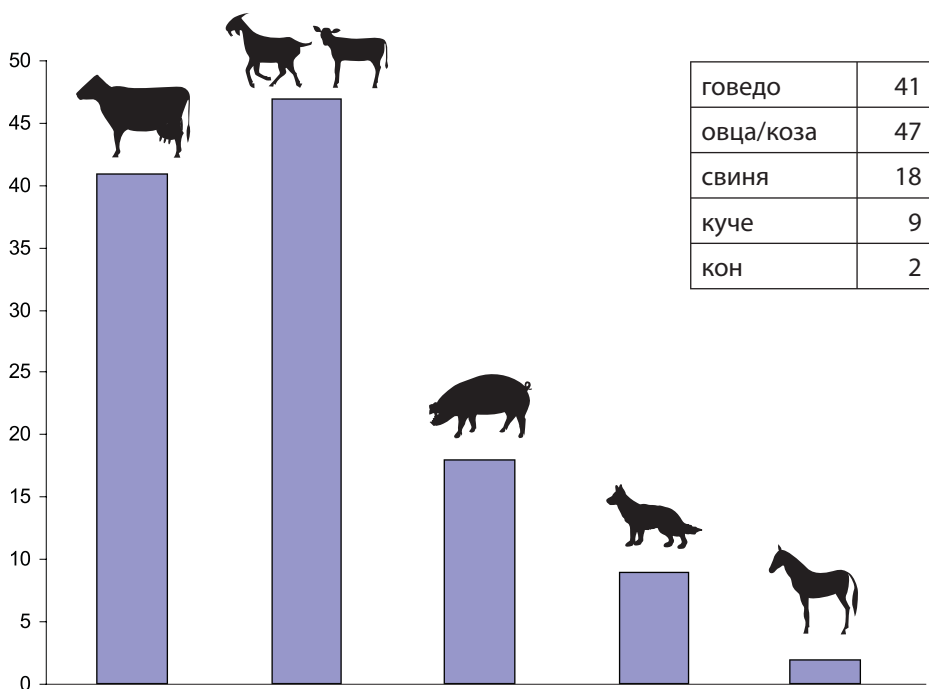

Графика 1 – Разпределение на броя на костите от домашни животни в територията на светилището Бабяк – късножелязна епоха.

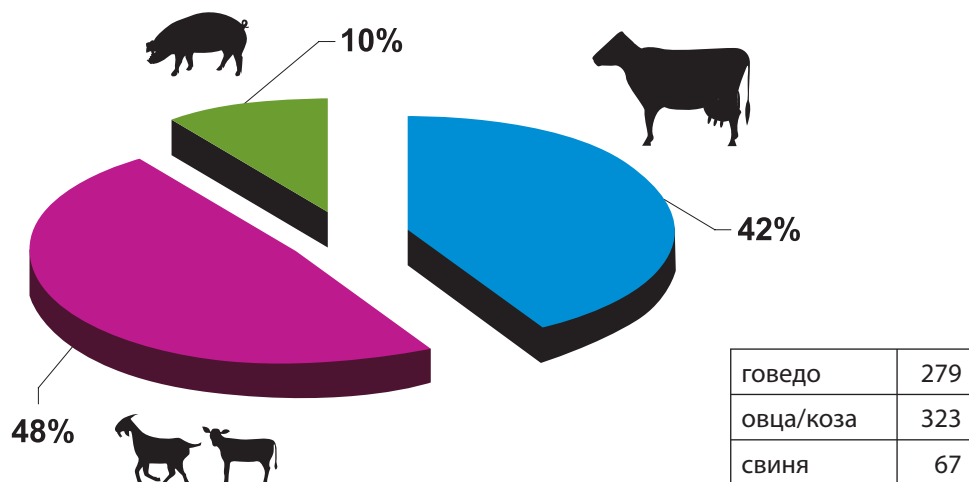
На графика 1 се вижда броя и разпределението на идентифицираните кости от домашни животни. Най-много са останките от дребен рогат добитък – овце и кози, общо 323 кости. Многократно по-голямо е количеството на останките от овце. На второ място след тях се нареждат костите от говедо – 279. Едва 67 са костите от свине. Нямаме данни костите от кучета и коне да са използвани за храна. Всички останали кости обаче са преминали през кулинарна обработка и са фрагментирани по същия начин както тези от ранножелязната епоха. Само една метатарсална кост от говедо е запазена цяла. Костите от кон са зъб, две големи парчета от лъчеви кости и цяла копитна кост. Костите от кучета също са малко и са от черепа, долните челюсти и костите на крайниците. Те принадлежат на възрастни животни и са придружавали

хората. Повечето от животните биха могли на собствен ход да се придвижват до билото, където е разположено светилището и на място да бъдат заклани. Не така стои въпросът със свинете, които са по-трудно подвижни. Не е изключено да е качвано месо. Възрастовата структура на животните ще бъде представена и пълната публикация заедно с направените измервания. От едрият рогат добитък са клани животни в различна възраст, но броят на възрастните животни е най-голям. Очевидно са се събирали значително количество хора и е била нужна по-голямо количество храна, което кореспондира с голямата площ на светилището.

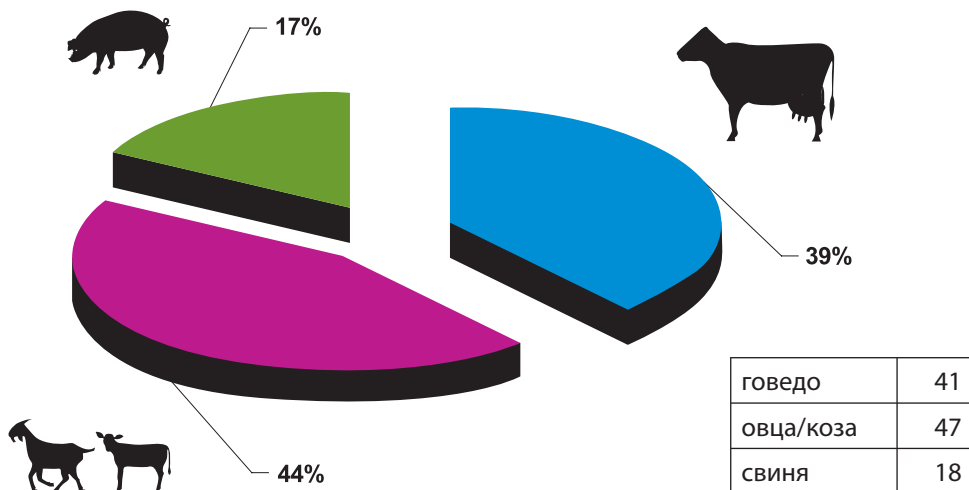
Трябва да се има предвид, че отглежданите говеда са били относително дребни. При свинете клане на малко прасенце констатирахме рядко. Обикновено са жертвани подрастващи и възрастни. Особен интерес представляват дребните преживни във връзка със сезонността на ражданията при примитивните породи. В материала има осем такива животни чиято възраст е 3-4 месеца. По този начин може да се определи сезона – май-юни. Някои автори свързват подобни действия с

Графика 2 - Разпределение на домашните животни от територията на светилището Бабяк по минимален брой на индивидите – късножелязна епоха.

Графика 3 - Процентен дял на броя на костите от говедо, овца и коза и свиня в територията на светилището Бабяк – късножелязна епоха.

Графика 4 - Процентен дял на говедата, овцете и козите и свинете от територията на светилището в Бабяк по минимален брой на индивидите.

лятното равенство (Георгиева 1991).

Обредните действия обикновено завършват с хранене, а самото хранене е част от жертвоприношението. Чрез смъртта на животното и неговото разчленяване се предизвиква плодородие и умножаване на жертваното. По такъв начин остатъците от храната – костите положени по определен начин имат свой смисъл, който не винаги е разгадаем. В светилището при Бабяк те са полагани на определени места между камъните и натрошената керамика, около олтари, в скалните ниши, в процепите на скалите, а също в две от шестте ями.

Повече обяснения за тези жертвоприношения можем да намерим в някои митове. Малко известно е, че жертвените животни и жертвоприношенията са свързани с името на Прометей. За него обикновено се знае, че открадва огъня от Олимп и го дава на хората. За това боговете го наказват жестоко, като го приковават на скала и орел кълве черния му дроб. Прометей е митичният герой, който заради доброто на хората ги учи как да надхитрят боговете. Това е отразено по достоен начин в трагедията на Есхил. Прометей е титан, но в борбата между титаните и боговете е на страната на Зевс. Когато Гръмовецът поиска да унищожи хората Прометей се разбунтувал. Едно от първите му спречквания било за жертвоприношенията. След като хората трябвало да колят животни, възникнал въпросът, каква част от закланото животно да бъде за хората и каква за боговете. Въпросът трябвало да се реши от Прометей. Той заклал един вол и го насякъл на части. Разпределил го на две купчини. В едната оставил костите и ги маскирал изкусно с мазнина. Месото и вкусните вътрешности поставил пред хората и ги покрил с търбуха на вола. Зевс разбрал измамата, но въпреки това взел по-малоценната част, която Прометей поставил пред него. От тогава при жертвоприношение хората започнали да запазват по-хубавото месо за себе си, а за боговете оставяли костите – горени или не. Гняв и ярост обхванали Олимпиеца заради нечестната подялба и той замислил страшно отмъщение. Много нещастия чакали хората. Той поръчал на Хефест да извае от глина съблазанта – жената Пандора и я пратил при брата на Прометей Епименей с урна в която били всичките злини на света (Есхил 1994).

Литература:

Георгиева 1991: Р. Георгиева. *Обредни митове в Тракия (края на II-I хил. пр. н. е.). - Археология* 1991, 1, 1-10.

Есхил 1994: Есхил. *Прикованият Прометей*. 1994.

Тонкова 2007: М. Тонкова. *Дарове за дарове и дарове от късножелязната епоха от светилището при Бабяк, Западни Родопи. - Годишник на Националния археологически музей* 2007, 11, 51-85.

Séchan 1951: L. Séchan *Le mythe de Prométhée* 1951.

II.14. М.Тонкова, А. Гоцев. СВЕТИЛИЩЕТО ПРИ БАБЯК. ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Местоположението и уникалните археологически материали от светилището при Бабяк дават възможност то да се характеризира като основно култово място на войнствените беси, тракийското население от района на Западни Родопи и долината на Горна Места. Разположено на висок планински връх с широк обзор към Разложката котловина и околните планински масиви на Пирин и Рила то е посещавано повече от 14 века през цялото I хил. пр.Хр. до V в.

Стратиграфските наблюдения по време на археологическите проучвания показва, че светилището е съществувало през четири хронологически периода - през къснобронзовата, ранножелязната, късножелязната и римските епоха.

Най-ранните следи от посещаването на светилището при Бабяк се отнасят към края на бронзовата епоха (XII-XI в.пр.Хр.). Те са доловими само по характерната украса от змии и слънца върху глинени съдове, без досега да е регистриран запазен културен пласт или съоръжения от тази епоха. Няма достатъчно убедителни данни и за начина на функциониране на светилището в самото начало на ранножелязната епоха (XI – VI в. пр.Хр.).

Първият установен разцвет на светилището се отнася към втората половина на ранножелязната епоха (края на IX/VIII - VI в.пр.Хр.). Културните напластявания от това време достигат 1.50 м. Стратиграфската позиция на отделните комплекси показва, че са съществували отделни фази в рамките на периода. Разкрити бяха няколко вида глинени конструкции, които са били използвани като олтари. Част от тях са с кръгла или овална форма, с добре оформено глинено ядро и огладена равна горна повърхност. При други олтари се наблюдава последователно редуване на пластове от негоряла глина и такива с дребни въглени, кости, керамични фрагменти. При тях ясно се долавя тенденцията за последователност на извършваните ритуални действия на едно и също място.

Към ранножелязната епоха могат да се отнесат най-ранните укрепващи или оградни стени, от големи необработени каменни блокове, разположени успоредно на ръба на склона. Добре личи оформеният от по-едри ломени камъни банкет на стената и запазените в 2-3 реда по-дребни камъни от нейната хиперструкция. Въпреки, че се проследява само на един малък участък в северозападното подножие на Голямата кулминация, тази конструкция покрива една глинена замазка – олтар, т.е. имаме добре изразена вертикална стратиграфия на част от съоръженията от този период. Не бе установено „вътрешното“ лице на стената и това затруднява определянето на нейното предназначение. Между стената и скалистия склон на

Голямата кулминация бе локализирана още една глинена замазка и то на нивото на най-горния ред от камъните на стената. Може да се мисли, че тези конструкции оформят един голям каменно-глинен олтар (Gotzev 1994, 267).

От ранножелязната епоха са и първите съоръжения, свързани с поднасянето на дарове: олтарите от глина с различна форма и размери, каменни струпвания и ритуални ями. Даровете са преди всичко фрагменти от глинени съдове, сред които се открояват паници и кантаросовидни съдове с разнообразна украса от щамповани кръгчета и врязани триъгълници, насечки и плитки канелюри, малки плътни букели (VIII-VI в. пр. Хр.). Много рядко се откриват тежести за стан, глинени подноси и тежести за вретено.

Вторият разцвет на светилището се отнася към късножелязната епоха (V-I в. пр. Хр.) през която, в различни етапи се усвоява цялото проучвано пространство. Особено ярко е развитието му от края на III до I в. пр. Хр. Площта му се увеличава. Останки от култова дейност се откриват както върху Малкото възвишение, така и на най-високия дял от върха - Голямата кулминация, както и на юг от нея. Култовото пространство (теменос) е оградено с лека каменна стена (перибол) с вътрешно и външно лице от ломен камък и дебелина 1.30 м, която е документирана по цялата периферия на северното Малко възвишение и върху източната периферия на Голямата кулминация. Следи от нея се виждат и досега на места върху терена. Култовите практики през този период са организирани преди всичко около олтари с форма на големи каменни струпвания в редици или редуващи се площадки. Те са образувани от затрупаните с камъни дарове. Същият ритуал се наблюдава и в запълнените с находки процеци и скални ниши, "запечатани" с подредени дребни камъчета. Друг вид ритуални пространства са глинени олтари (есхари), както и подредени в кръг ритуални ями. Към най-добре представения с находки период III-II в. пр. Хр. се отнася и откритият в югозападния склон на Голямата кулминация трислоен глинени олтар с кръгла форма, цилиндрично тяло и перваз. Тези съоръжения са свързани с ритуали по поднасяне на дарове.

По време на археологическите проучвания бяха открити хиляди фрагменти от съдове и находки, останки от извършваните на светилището жертвоприношения. Сред даровете най-често срещани са фрагментите от глинени съдове и оръдия на труда -огромно количество тежести за стан и прешлени за вретено, сърпове, ножове, рударски и ювелирни инструменти. Често са поднасяни и предмети лично притежание, свързани с украсата на тялото и облеклото, напр. накити и фибули от сребро и бронз, сребърни монети, най-ранните от които са на град Истия от о. Евбея от периода II-I в. пр. Хр. и римски републикански монети. Даровете са най-често предмети, реално функционирали в бита, но има и такива, които са били специално

изработени за култа. Сред предметите с култово предназначение се откроява група кратеровидни и биконични съдове и кани със специфична връзана украса от соларни символи, характерна за култовата керамика от територията на бесите (стил „Цепина“). За пръв път тук бе открит преносим глинен олтар с цилиндрично тяло и капак със скулптирано тяло на птица или змия. Той е украсен със свързани изображения и знаци, в които е кодиран разказ за тракийските вярвания и магически ритуали.

Даровете са почти изключително с местен тракийски произход, идващи от район с много широк обхват - горното течение на Марица, долините на Средна и Горна Места, Струма и Родопите. За връзки с Гърция и района на Егея свидетелстват монетите на Хистея и римските републикански монети, както и фрагменти от внесени от Гърция глинени чаши с релефна растителна украса, стъклени мъниста.

Най-значителни следи от римската епоха са проучени върху Голямата кулминация (сектор „Топ“). След известно прекъсване на култовата дейност в I в. светилището отново е в разцвет. Откритите тук керемиди и грубо обработена каменна колона, фрагменти от мраморни статуи на женско и на мъжко божество, оброчни плочки на богиня на плодородието и на Зевс и Хера, предполагат наличието на храм в периода II - III в. Разнообразните дарове от метал и глина също свидетелстват за многообразните проявления на култа. Голямото количество римски монети от бронз (над 200), открити в светилището, се отнасят най-вече към III и IV в. Дейността на светилището прекъсва в началото на V в. с окончателното приемане на християнството и в Родопската област.

На кого и с какво послание са поднасяни даровете в светилището при Бабяк? Досега са изяснени някои от основните аспекти на култа. Хтоничните вярвания, насочени към покровителите на земните недра, са ясно изразени чрез някои основни характеристики на почитаните в светилището сили - оплождаща сила, отговорност за продължаването на рода и кръговрата в природата, за съхраняването и просперитета на отделния индивид и общността, за покровителстването на труда и конкретни занаяти. Изключително важни са и соларните аспекти на култа, ориентирани към небесните сили. Те са отбелязани чрез култа към скалата, кръглите олтари, различните символи върху орнаментираната керамика, множеството керамични дискове. В тракийско време тези всеобхватни функции притежава най-висшето тракийско божество – Великата тракийска богиня. Заедно с нея вероятно е почитано и мъжко божество, ако съдим от поднесените в дар рударски инструменти и оръжия. През римската епоха тези богове са разпознати в Хера и Зевс, според откритите тук фигурални паметници. Доминиращ остава култа към женското начало, с характеристиките на древния култ към Великата тракийска богиня, с което се подчертава приемствеността в ритуалните практики и вярвания от I хил.пр.Хр.

Ръководителите на разкопките М.Тонкова и А.Гоцев

Студенти и работници по време на разкопките през 1996 г.

Работници от с. Бабяк с Р. Миков и И. Чолаков, членове на екипа

Работници от с. Бабяк и М.Тонкова

Работници от с. Бабяк и А. Гоцев

Работници от с. Бабяк по време на проучванията на Малкото възвишение през 2008 г.

III. А. Гоцев. ПРОУЧВАНИЯ НА ТРАКИЙСКИТЕ СВЕТИЛИЩА В ЗАПАДНИ РОДОПИ

Характеристика на изворовата база

Въпреки усилените проучвания на тракийски култови центрове през последните години в цялата страна, все още има известни трудности при опитите да се изработят обективни критерии за отделянето на този тип археологически обекти от останалите. Все още не е преодоляно онова скептично чувство сред част от археологическата колегия, че планинските светилища са може би планински крепости, или временни убежища, или че ритуалните ями са септични и пр. Подобно отношение бе разбираемо в началото на развитието на тази проблематика в българската археология, когато увлеченията и на скептиците и на археолозите, убедени, че проучват култови паметници, отиваха в двете крайности, следвайки принципа на махалото.

Целта на настоящата работа, естествено не е да се изработят такива критерии за разпознаване на култовите места в Западни Родопи. Подобна дейност би била по силите на едно цялостно проучване, в което следва да намерят място, както конкретни археологически обекти с техните специфики, така и някои по-общи виждания на теоретично и културно-историческо ниво, относно основни принципи при усвояване на свещеното пространство в индоевропейската и не само тази религиозна система. Това изследване цели да представи наличната изворова база по този въпрос от един точно определен географски ареал и да очертае част от проблемите, както и възможностите на конкретната изворова база, да ги разреши по отношение тракийските култови дейности през I хил.пр.н.е.

С оглед спецификата на настоящото проучване известните археологически обекти, които могат да се приемат за култови, са представени по групи в зависимост от тяхното географско разположение. Такова подреждане най-точно отразява конкретните аспекти и очертава по-ясно конкретните проблеми, на които всяка така обособена група може да даде отговор.

При локализацията на паметниците е търсена максималната възможна точност, която за един планински регион е абсолютно задължителна. В случаите, когато обектите са разположени на кота, отбелязана на картите в мащаб 1:25000, тази отметка се споменава и като име и като надморска височина. При обхожданията част от обектите, които бяха посетени от нашата експедиция, бяха фиксирани с помощта на Глобална Позиционна система /GPS/. Поради някои технически съображения, а

също и поради умишленото несъответствие между реална и отчетена от прибора надморска височина, данните от системата са използвани частично на този етап от работата. В описанието се обръща внимание на геоморфоложката форма върху която е разположен обектът, както и на тези с които той се свързва.

При представянето на обекта са включени неговите размери /в повечето случаи това е площта, върху която се откриват археологически материали/, отбелязва се наличието на структури, конструкции, архитектурни остатъци и пр. В края на всяко описание е дадена хронологията на паметника, информация за историята на регистрирането или проучването му, налични публикации, а също така и данни за съхранението на откритите материали.

Въпреки, че през последните години се обогати информацията ни за т.нар. “ямни светилища” от територията на страната и в частност и от ареала, който ни интересува, те поставят малко по-друг тип проблеми. Включването им в настоящата работа би направило анализа по-тромав с оглед и на физико-географските характеристики на разположение на единия и на другия тип култови паметници, а също така и с оглед на евентуално различната им функции и семантика. Освен известните от по-рано в литературата ями от района на Елешница (Николов и Масларов 1987, 43-50) в непосредствена връзка с настоящото изложение са проучваните сондажно ямни полета в м. Извора и в м. Милчовец на изток от кв. Малко Белово /AOP през 1999 - 2000, 48-49, AOP през 2002 / и естествено отлично проученото и публикувано ямно светилище при с. Копривлен, община Гоце Делчев /Вълчева 2002, 102-123/.

Безспорно едно бъдещо проучване, което следва да извърши сравнителен анализ между ямните светилища и скалните и планински култови центрове, ще допринесе в значителна степен не само за обогатяване представите ни за тракийските ритуални практики, но и за проследяване и на връзките между равнината с двете големи реки в нея и намиращата се между тях планина.

При публикуването на резултатите от експедициите в Западни Родопи, сред останалите археологически обекти се споменават и 8 светилища, от района, който се разглежда в тази работа (Домарадски et.al. 1999, 15). В приложения каталог на обектите, обаче 2 от тези паметника - при с. Господинци и при с. Гостун, не са включени. За единия обект има вероятност да е този от м. Кара кая. На 4 от култовите паметници са направени сондажни проучвания и резултатите от тях са публикувани в същия том. Този факт прави излишно тяхното описание в настоящата работа, макар че получената при тяхното проучване информация е използвана. Това са обектите при Бабяк, Сатовча, Осина и Църнча. Поради различни и разбираеми причини от анализа на тракийските “свети места” от I хил.пр.н.е. са отпаднали обектите при с.

Долен и при с. Фъргово.

Сходна е и ситуацията със сондажно проученото светилище на връх Острец. Постигнатите резултати от археологическото му проучване са въведени в научно обръщение, с анализ на регистрираните ситуации и откритите археологически материали (Домарадски 1994, 126-136).

Географска характеристика на Западните Родопи

Планината, която е разположена в южната част на съвременните български територии и в северната част на Егейска Гърция се разделя на две части – Източни и Западни Родопи (Динев, Мишев 1980, 70-76). Двете части на планината се различават по много от своите физикогеографски характеристики, които безспорно дават своето отражение върху спецификата на протичащите културни процеси в двата дяла на планината. С оглед конкретните цели на настоящата работа по-важните характеристики са средната надморска височина, особеностите на климата в двата ареала на планината, полезните изкопаеми, комуникативните възможности. Трябва да се отбележи, че тук няма да се разглежда цялата територия на Западните Родопи, а една територия, разположена в най-западната част на планината. Границата на разглежданата територия са следните. На запад се достига до долината на р. Места, където ридът Дъбраш достига до Разложкото и Гоцеделчевското полета. На северозапад Родопите се разделят от Рила по течението на р. Дращенец-Аврамова седловина (1295 м.)- м. Юндола (1375 м.)- и долината на р. Яденица, която е десен приток на р. Марица (Динев, Мишев 1980, 70).

На север към разглежданата територия спадат естествените продължения на планината, които достигат до долината на р. Марица – двата планински масива Алабак /или Боженец/ и Къркария /или Снежанка/. Към тази планинска територия се включват прилежащите равнинни територии Чепинската котловина с двете най-големи реки, които протичат там - Чепинска река на север към басейна на Марица и р. Доспат на юг (Николов, Йорданова 1997, 182-185). Причините за да се подбере конкретно този ареал за настоящото проучване са няколко и са с различен характер. На първо място тази територия е с сравнително ясни граници.

На север и запад планинският терен е естествено детерминиран от долините на двете големи реки - Марица и Места. В южна посока като неестествена, но наложена от политическата реалност, е държавната граница на страната. Ситуацията в източна посока е по-особена. В района на Централни Родопи има регистрирани около 20 култови обекта, за които знаем само времето, през което са функционирали (Кисъв

1990, 69-70, обр. 5). Те или не са били проучвани посредством археологически разкопки (дори и сондажни), или резултатите са публикувани съвсем сумарно като остава открита възможността и за други интерпретации относно същността на дадения обект. Това обстоятелство би затруднило провеждането на един коректен, сравнителен анализ между тази обособена група, разположена в централната част на Родопите и регистрираните в най-западните дялове на планината тракийски светилища. Още повече, че между тия две зони на разпространение на култови обекти, ситуацията е твърде неясна поради липсата на цялостни теренни проучвания.

От всички физико-географски характеристики на тази територия и с оглед конкретните цели на настоящото проучване, следва да се обърне внимание на въпроса за полезните изкопаеми и комуникативните възможности на района. Макар и оскъдни, все пак има данни за находища на различни метални руди в тази част на Родопите и прилежащите ѝ територии (Домарадски et.al.1999, 6 и послит.; Георгиев 1987, 68-70, 99-100, Петрунов 2002, 295, Фиг. 282). В общи линии въпросът при тези находища се свежда до това да се установи дали те са били експлоатирани в древността и при възможност да се уточни времето на тази експлоатация. Дотолкова, доколкото такива изследвания не са правени в по-големи мащаби, информацията, с която боравим ще си остане косвена. Един опит да се преодолее тази естествена ограниченост по отношение на експлоатацията на метални залежи в античността е една сравнително нова работа, която е добро начало в тази проблематика (Катинчарова 2005).

Сред природните богатства на района, които са привличали вниманието на древните народи са и минералните извори. Такива са известни както от долината на Места /Огняново, Добринище, Баня, Елешница/, така и от долината на Горна Марица /Белово - м. Топлата вода и Извора, Варвара и пр./. Разположени са в две зони, за които от средата на I хил.пр.н.е. имаме сигурни данни, че са осъществявали контакти от различно естество помежду си, а при някои от минералните извори има и археологически доказателства най-вероятно за практикуване на различни ритуали (Домарадски Емпорион Пистирос, 42-44).

По въпроса за комуникациите, осъществявани през тази планинска по своя характер територия също сме изправени пред обективни и субективни пречки при опитите да възстановим, макар и приблизително, трасетата на пътните артерии. На първо място стои проблема дали и доколко имаме основания да използваме данните за по-късната /спрямо I хил.пр.н.е./ пътна мрежа за да се изяснят комуникациите в един предходен период с категорично различаваща се социално-икономическа характеристика и възможности. При липсата на ясни и директни археологически

следи, които да ни улеснят в тази посока, всякакви възстановки “до голяма степен са обречена на хипотетичност” (Домарадски et.al.1999, 19).

При преминаването на планински масиви с характеристики, подобни на тези в Родопите, в древността са били избягвани и без това много ниските комуникативни възможности на речните долини, както е случая с Места (Домарадски et.al.1999, 19). Също така силно затруднено би било напускането на Гоцеделчевската котловина не север и североизток по долината на р. Канина поради изключително стръмните ѝ брегове по долното течение на реката, над участъка при Огняново- Марчево. Много по-вероятно е да са се търсели удобните, постепенно издигащи се подстъпи към централното било на рида Дъбраш. В същото време не са били пренебрегвани и възможностите, които са предлагали районите, в които речните долини се разширяват, а терена става равнинен и удобен. Подобни условия предлага например Чепинската котловина.

Твърде малко информация има за възможностите, които е осигурявала тази част от планината за осъществяване на стопанска дейност. Първите проучвания в тази насока вече са факт (Попова 2002, 288-289). От светилището при с. Бабяк също са взети проби за палеоботаничен и палеопочвен анализ. Спецификата на тези обекти, при които се осъществява ритуална, а не всекидневна дейност, налага предпазливост по отношение възможностите за възстановяване на палеоклимата /в по-общ план/ или палеоботаниката на региона, например.

Проучванията на тракийските светилища

Проучването на тракийски култови центрове преминава условно през 3 основни етапа. Първият е до началото на 70-те години. Тогава е събрана информация за различни по своя характер свети места, но без тяхната проблематика да е изведена на преден план. Интересът към култовите центрове е периферен, не се поставят по-обща въпроси. Няма системни археологически проучвания на този тип обекти. Вторият етап се свързва с няколко характерни особености. Това е началото на системната работа в българската археология по събиране на информация за такива обекти и още по-важното - изработване на система от критерии, които да ги разграничават от останалите археологически паметници. Това е периодът, когато се проучват някои важни култови центрове, предимно в ЮЗ България. В научната книжнина се появяват работи, които аргументирано поставят въпроси за археологическото проучване и систематизация на свещените места на траките / (Найденова 1982, Domaradzki 1986, 92-100, Кисьов 1991). Краят на този етап се определя от появата на една обстойни разработки, посветени на проблемите на

тракийските култови паметници. (Domaradzki 1994, Домарадски 2002). Следва да се отбележи несъмненият принос на М. Домарадски в развитието на тракийската археология на култа.

Още с провеждането на българо-полската експедиция по Струма и Места в края на 70-те години на XX век, чийто ръководител от българска страна бе той, като самостоятелно научно направление бяха формулирани проблемите на “светите места” в Древна Тракия. (Домарадски и кол. 1999, 15-19). Тогава екипът, осъществяващ тези проучвания в Югозападна България, набелязва конкретни цели и задачи на археологическите проучвания, формира се и стратегия за тяхното осъществяване. Публикуваната наскоро книга с обобщените резултати от работата на експедицията по Горна Места е най-доброто доказателство за комплексен подход към проблемите на култовите паметници. М. Домарадски взе участие в проучването на практически всички важни и ключови за тракийската култова археология обекти в този регион. Такива са обектите при Црънча, Бабяк, Осина (Домарадски и кол. 1999), връх Острец до Велинград (Домарадски 1994, 126-136) без чието изследване и обобщаване на постигнатите резултати знанията ни за тракийските култови центрове биха били твърде различни и при всички случаи много по-бедни. В своите, за съжаление, последни работи М. Домарадски задълбочено разглежда специфичните проблеми на тракийските култови центрове на съвременния етап от тяхното изучаване. Докато в публикуването на материалите от сондажните проучвания на светилищата от района на Горна Места акцентът е поставен върху конкретните археологически ситуации и материали, то в обобщителната статия за тракийските култови места са засегнати по-обща проблеми на този вид археологически обекти. (Домарадски и кол. 1999 г. и Domaradzki 1994). Направен е критичен преглед на съществуващите в литературата до този момент подходи към тази проблематика, характеристика на отделните видове “свети места” – планински светилища, култови обекти върху възвишения в равнината, светилища до скали, в близост до извор или река, ямните светилища, връзките между некрополите и разположените в близост до тях култови обекти и пр. Разглеждат се последователно характерните особености на тракийските олтари, депата за съхранение на дарове, скалните изсичания, появата на постройки с различни функции на “светите места” и пр. От тази обобщителна студия личи, че в момента археологическите проучвания свързани с култовите практики са изправени пред нов етап.

Това представяне на постигнатите резултати даде възможност да се поставят на нова основа проучванията на тракийските светилища. На първо място стана ясно, че се налага диферинциран подход към отделните райони на Древна Тракия, свързан с природо-географските, културно-историческите и етнически особености на отделните ареали. Този подход определи и следващото стъпало при проучването

на култовите паметници - разглеждането им като система от свързани помежду си сакрални центрове. Най-ясно тази тенденция се проследява в Западни Родопи. Причините за това са няколко. На първо място тук има регистрирани значително количество паметници на култа, които се отнасят към I хил.пр.н.е. В района са провеждани системни теренни обхождания с цел пълното и точно описание на различни археологически паметници, между които и култови центрове (Домарадски и кол. 1999, 6-7).

В Западни Родопи се намират и някои от най-дълго проучваните тракийски култови центрове - факт, който ни позволява да поставяме и разглеждаме проблеми и от по-общ характер. Такива важни елементи като организацията на свещеното пространство, отделните територии и тяхната функция намират своето обяснение именно при разглеждането на светилищата при Бабяк, Црънча, Кози камък, Каракая, Д. Веселица и пр. Не е маловажен и фактът, че постигнатите резултати от теренната работа бяха подготвени сравнително бързо за публикуване и въвеждане в научно обръщение, но поради ред технически причини книгата от поредицата "Разкопки и проучвания" се появи на бял свят едва през 1999 г. В този район можем и в по-изчистен вид да проследим връзката, която без съмнение съществува, между култови паметници и останалите археологически обекти и структури отразена в пътната мрежа на района. В Западни Родопи съществува възможност да се проследят връзките, които са се осъществявали между долината на Средна Места /и респективно Егейското крайбрежие/ и долината на Горна Марица.

От казаното до тук може накратко да се формулира и целта на настоящата работа. Да се ползват резултатите и проблемите от един паметник, който се проучва чрез археологически разкопки и те ще бъдат своеобразна основа при анализа и на останалите известни паметници от Западни Родопи схванати като елементи от функциониралата през I хил.пр.н.е. система от тракийски светилища в разглеждания ареал.

Състояние на изворовата база

От разглеждания район са известни повече от 20 археологически обекта, които могат да се определят като култови. С оглед целите на настоящата работа и в зависимост от качеството на информацията, която ни дават отделните паметници те се разделят на 3 основни групи. На първо място са тези обекти, които са били подложени на археологически проучвания - сондажно или цялостно. Събраната по този начин информация е достоверна, регистрираните ситуации и конструкции са датирани относително прецизно и могат да бъдат използвани при сравнителен анализ и съпоставка с подобни контексти и от други обекти в или извън региона. Такива култови центрове от Западни Родопи са Бабяк, Црънча, Острец, Долна

Веселица, Яденица и пр.

Към втората група паметници спадат тези обекти, които са били обект на теренно проучване от археолози, без да се осъществяват разкопки. Разкритият при подобно проучване подемен археологически материал, въпреки че не е от затворени контексти, е добра отправна точка при опитите да се поставят във времето извършването на определени ритуални действия. В тези случаи остават без точна датировка регистрираните на обекта съоръжения - каменни зидове, каменни струпвания, изсичания в скалите и пр.и тяхното отнасяне към определен период /в случая I хил.пр.н.е./ е хипотетично. Това е и най-голямата група от култови паметници от разглеждания регион и към нея спадат такива обекти като Кози камък, Каракая, Караташ, Цареви порти и пр. Като правило този тип паметници са силно пострадали от иманярска дейност, която е нарушила културните пластове и различните съоръжения. Най-често на обекта се откриват керамични фрагменти, късове от глинени замазки, кости и въглени, в редки случаи /обектът в м. Пальов кол/ железни предмети без стойност в очите на иманярите.

Третата група включва паметници, за които имаме основание да приемем условно, че са били култови центрове, но тази информация не е потвърдена от специалист-археолог или при посещението на обекта не са намерени археологически материали. Пример за подобен обект са т.н. Каялийски скали. По своята физико-географска характеристика, местоположение, естествени природни дадености и изкуствено оформени конструкции, врязвания и изсичания в скалата те отговарят на критериите за определянето им като култов обект. Възможното обяснение е, че проучването не е било достатъчно прецизно и не е събрана съществува информация. От друга страна не трябва да се изключва априори и възможността определени ритуални действия да са протичали без да оставят следи, доловими с методите на археологическата наука на този етап. Значението на този последен тип паметници е да се уплътни картата на регистрираните паметници, да се систематизират различните съоръжения, които са регистрирани на тях.

История на проучванията

В предадения за печат през 80-те години том посветен на проучванията на тракийските паметници по горното течение на р. Места е даден подробен преглед на дотогавашните изследвания в тази част на Древна Тракия (Домарадски и кол. 1999, 6-7). В него са обхванати по-важните направления в проучванията на периода от къснобронзовата до късножелязната епохи. Комплексната експедиция за теренни проучвания в края на 70-те години регистрира общо 186 археологически обекти по западните и южните склонове на рида Дъбраш. Особено важно, е че освен регистрация и описание на обекти от тракийската епоха в рамките на експедицията

се извършват сондажни проучвания на ключови обекти, между които и на няколко светилища. Още тук са поставени редица проблеми, които и досега са водещи по отношение проблемите на тракийските култови центрове. Такива са например, опитите да се свържат култовите центрове с отделни геоморфоложки форми в терена, да се проследи визуалната връзка между отделни обекти и съответно да се разграничат групи от тях в рамките на съответен микрорайон. По отношение на обектите, на които са извършени археологически сондажи, е обърнато внимание върху различните конструкции, които се откриват при разкопките. Такива са различните по форма и големина ровове, каменните струпвания, разнообразните съоръжения изпълнявали по всяка вероятност ролята на олтари при осъществяването на култовите практики и пр. Несъмнен принос на работата е и търсенето на взаимовръзките между конструкциите и съоръженията от различни обекти, както и опитите хронологически да се детерминират отделните структури. Голяма част от наблюденията, които са базирани на вижданията на М. Домарадски почерпени от неговия опит при провеждане на археологически разкопки, до известна степен остават на нивото на научни хипотези, които биха се потвърдили/отхвърлили или конкретизирали само след сравнения извършени между обекти, които също са проучени на такова високо научно ниво /Места 17-19/

През 80-те и началото на 90-те години изследванията на тракийската древност в Западни Родопи и естествено свързаните с тях ареали продължават в няколко направления. На първо място тук следва да се поставят проучванията на тракийското светилище при с. Бабяк. Основните резултати от тези проучвания се представят отделно в този том.

Друг един комплексен обект, който се свързва /макар и не директно/ със Западни Родопи е емпорион Пистирос и неговите околности. Редовните археологически разкопки в продължение над 20 години поставиха в съвсем нова светлина проблема за взаимовръзките между гърци и траки и по-точно за контактите между населението от долината на Марица и Егейското крайбрежие (Пистирос I и II). С оглед проблемите, които се разглеждат в настоящата работа, твърде интересни са постигнатите резултати от теренното проучване на околностите на емпориона. Тези проучвания се осъществяват от комплексна българо-френска експедиция. От 1998 г. насам бяха проведени археологически обхождания на териториите южно от Пистирос. Регистрирани бяха нови обекти, които могат да се идентифицират като култови, а също така беше обогатена и прецизирана наличната информация за вече известни култови паметници от северозападната част на Родопите. Сред по-важните обекти са полетата от ями в местностите Милчовец и Извора /на изток от кв. Малко Белово/, култовите центрове в м. Долна Веселица в землището на с. Семчиново и в чашата на новостроящия се язовир Яденица и пр. На някои от тях

бяха извършени сондажни проучвания, а на другите предстои да се направят такива с цел да се допълни картината за развитието на тракийските култови практики в Западни Родопи през I хил.пр.н.е. От съществено значение е уточняване на системата от "свети места" в този регион, защото по този начин се съчетават и съпоставят данните, с които разполагаме за другите зони - най-вече ситуацията в югозападната част на Дъбраш.

Особено интересни и като твърде ползотворни могат да се разгледат постигнатите резултати при проучванията в Гоцеделчевската котловина и точно проучените обекти при с. Копривлен. Използвайки по един отличен начин предоставилата се възможност за цялостно изследване на застрашените археологически структури, екипът от проучватели демонстрира перфектна полева работа, своєвременна обработка на археологическите материали и цялостна публикация. С оглед на поставената цел пред настоящата работа е нужно да се подчертае следното. Обектът при Копривлен се очертава като крупен селищен център, който е осъществявал продължителни и в определени периоди интензивни контакти със Северо егейските центрове още от къснобронзовата и през голяма част от I хил. пр.н.е. (Копривлен, 55, 296-298).

Друго важно обстоятелство е онзи аспект от характеристиките на обекта, който се свързва от проучвателите с металодобив и металлопреработване (Копривлен, 111). Този факт, както и разположението на селището в Гоцеделчевската котловина, поставя въпроса за ориентацията и характера на взаимодействията на обекта с ареали на Северозапад /Пирин/ и особено на североизток и изток /Западни Родопи/. С други думи тук отново се поставя въпроса за пътищата, по които са се осъществявали контактите между населението от долината на Места и Горна Марица, където е другият античен център синхронен с Копривлен и наситен с подобни на него характеристики - Пистирос. Такива са документираният импорт на гръцка керамика, каменната архитектура, металодобива и обработката на метали и пр. В анализа на пътната мрежа за района на Средна Места е подчертано значението на региона при осъществяване на контакти с долината на Марица и са предложени различни варианти за точните пътища, по които са се осъществявали тези контакти (Копривлен, 57-60). При опита да се възстанови пътната мрежа е използвана комплексна методика с включването на археологически, епиграфски, нумизматични данни, а също така и сведения на автори от 19 и началото на 20 век. На този етап от проучванията на тези проблеми предложените от авторите изводи не будят основателни възражения. Може би си струва само да се напомни още веднъж за възможността природогеографските условия през последните 1-2 века да се различават съществено от тези през I хил.пр.н.е., а също така, че връзката между изградените по един или друг начин пътища от римската епоха и по-късно

не е пряка и не е безспорно доказана.

През 2001 г. стартира съвместна научна програма “Тракийски култови центрове в Западни Родопи” с участието на АИМ при БАН, ЮЗУ “Неофит Рилски” и Етнографски музей-Пловдив. Основните цели на този комплексен научен проект бяха да се посетят култови центрове от I хил.пр.н.е. в тази част на планината, да се съберат нови данни относно тяхната хронология, да се обобщят и класифицират основните елементи, които съпътстват усвояването на околната среда при извършването на ритуални дейности на тракийските племена. При работата на екипите освен чисто археологическите аспекти на проучванията широко беше използвана и информацията, която може да се извлече от проучването на съвременната културологична среда на населението от региона - обичаи, вярвания, легенди и пр.

По време на полевата работа бяха посетени някои нови обекти, а също така актуализирани и данните за локализираните обекти в землищата на селата Ковачевица, Долен, Горно и Долно Дряново, Осиково и Осеново. През време на двете кампании през 2001 и 2002 г. работата бе съсредоточена между реките Бистрица и Канина /леви притоци на р. Места/ през първата година и по десния бряг на р. Канина и по поречието на р. Вищерица през втората година. Поради перманентно ограничените ресурси на експедицията и спецификата на високопланинския терен беше приложена различна методика. Предварително събраните данни /от по-ранните теренни проучвания, информация от местни жители и пр./ определиха посоките на нашите теренни дирения. Придвижването ставаше с помощта на джип, а локализирането на обектите - посредством апарат GPS.

Култови обекти от района на Северни Родопи

Към тази група се включват обекти, които са разположени в рида Алабак, който затваря Чепинската котловина от север. На запад от рида протича р. Яденица, която го отделя от друг подобен рид - Раковица, който географски спада към Рила. На изток от Алабак преминава Чепинска река и след това се намира рида Къркария.

Крепостта Раковица

Археологически обект разположен на около 2 км. западно от с. Голямо Белово. На картата в М 1:25000 е обозначен като точка с надморска височина 857.8 В научната литература се идентифицира със средновековната крепост Раковица (История на България, т 3, 352). Представлява край на рид, който се спуска от юг към равнината в посока на р. Марица. Правилна конична форма и стръмни склонове

от север, изток и запад. В югозападна посока се свързва с централното било на планината посредством тясна седловина. На върха на възвишението има тясна и дълга, естествено оформена площадка, ориентирана приблизително североизток-югозапад с размери 60 на 15 м. В началото на седловината, в най-южната част на площадката има издигната каменно-землена могила с диаметър 15-18 м. и височина около 3 м. По всяка вероятност се касае за изкуствено оформена конструкция.

Обектът силно е пострадал от иманярски действия. В близост до ръба на склона, на запад, приблизително в централната част на могилката има изхвърлени камъни - вер. разрушена стена с неясна хронология. На обекта бяха открити керамични фрагменти от съдове работени на ръка и от такива правени с помощта на гърнчарско колело. Отнасят се към края на ранножелязната и късножелязната епохи (Gotsev 2008, 113-114).

Материалите се съхраняват в ИМ Белово.

Язовир Яденица

При изсичането на горите, свързано с новостроящ се язовир на р. Яденица бе разкрит археологически обект. Разположен е на около 1.5 км. югозападно от мястото, където р. Юндолска се влива в р. Яденица, на брега на последната. Разположен е на скалисто възвишение, ориентирано Изток-Запад, което е част от централното било на планината. Представлява няколко терасовидни изравнявания, които се спускат стъпаловидно към коритото на реката, което заобикаля възвишението от три страни. Най-високата площадка е с естествено заравнена повърхност и в основата ѝ /в близост до централния планински масив/ има малко възвишение /могилка/ с диаметър около 10-12 м. и височина около 2 м. По средата на стръмния склон на южното скално образувание има оформена /?/ пещера с дължина около 2 м. и вход 0.80 на 1.20 м. В дясно от входа ѝ е оформен скален навис и на площадката под него бяха открити археологически материали, синхронни с тези от светилището по-горе. С цел да се установят дебелината на културните напластявания и техния характер в различни зони на обекта бяха заложени общо 10 сондажа с различна големина и ориентация.

По-важни постигнати резултати:

- Проучено бе подобното на могила съоръжение, което е разположено при подхода към светилището. Установено бе, че от южната му страна е имало допълнително изграждане на естествено възвишение от ломени и от обработвани камъни. Документирани бяха следи от човешка дейност - фрагментиран питос, разположен в близост до най-високата част на хълмчето, останки от преотложени глинени

олтари, керамични фрагменти, изолирани въглени и пр. Може да се предположи, че в тази част на светилището е бил разположен централният олтар и тук са извършвани жертвоприношенията.

- Проучени бяха и двата края на оформената в централната част на светилището заравнена площадка. Тук, в североизточната част, дебелината на културните напластявания достига 1.60 м. В естествено вдлъбване на терена, между две потвърди скали, бяха открити различни предмети - основно керамични фрагменти, изработени от стени на съдове глинени жетони, тежести за стан, глинени прешлени, подноси. В тази част на светилището бе документирана и добре изразена вертикална стратиграфия. През определени дълбочини културните пластове са били подравнявани посредством тънък пласт от по-светла, ронлива пръст. По всяка вероятност в тази част от светилището се е извършвало депонирането на даровете и остатъците от жертвоприношенията.

- Разкрито на място беше глинено съоръжение от изпечена глина и подложка от дребни камъни. Този олтар /есхара/ е с равна горна повърхност, украсена с връзани линии в техниката псевдошнур. Подобни глинени огнища се свързват с жертвоприношения и се разпространяват в Тракия през елинистическата епоха. В нашия случай може да се мисли за една сравнително по-ранна датировка. Интерес предсавлява и фактът, че подобни олтари не се откриват на такава височина в планинските райони, където старите традиции на използване на неукрасени есхари се запазват по-дълго.

- Предварителният анализ на откритите археологически материали показва, че това тракийско светилище е функционирало в един сравнително кратък период –

V-IV в.пр.Хр. в.пр.н.е. като е възможно да има и прекъсване в провеждането на култовите практики тук.

- Прави впечатление отсъствието на импортни съдове, сравнително малкото количество керамика на гърнчарско колело, ограниченото присъствие на метални предмети и липсата на монети. Тези особености в археологическите материали от проучванията също говорят в полза на една установена, стара традиция, която се запазва и в периода след осъществяването на интензивни и трайни контакти между тракийските племена и древните гърци VI в.пр.Хр.

Координати по GPS

N 42o 05.608; E 023o 52.401 Alt. 1275

m.

Материалите се съхраняват в ИМ Белово.

Долна Веселица

Разположен на около 3 км. югозападно от с. Семчиново, община Септември на връх с надморска височина 1110.5 м. За пръв път данни за съществуването на обекта се получиха в Археологически музей гр. Септември през пролетта на 2002 г. По време на теренните обхождания през същата година, той беше посетен от нашия екип, който установи следното. Обектът е разположен на висок, ясно очертан хълм, който е част планинския масив, оформящ северната периферия на Родопите. От него се открива отлична панорама във всички посоки и има визуална връзка с повечето археологически обекти от I хил.пр.н.е. в хинтерланда на емпорион Пистирос. Хълмът има стръмни, скалисти склонове и единствения естествен подход към него

е от Запад-Югозапад. В най-горната си част представлява тясна, равна площадка, ориентиране приблизително И-З с размери 60 на 15 м. Местността е гориста и това затрудни наблюденията по повърхността на обекта.

Два иманярски изкопа / с различни размери и дълбочина около 0.40—0.50 м. в централната му част бяха нарушили културния пласт и извадили на повърхността голямо количество керамични фрагменти, късове от глинени замазки, въглени. С оглед ограниченото време и ресурси бе взето решение проучването да се ограничи в рамките на няколко сондажа на територията на обекта, чиято цел е да се установи характера на културните напластявания, периодите през които е функционирал обекта, неговите граници. Заложени бяха 7 сондажа с площ около 25 кв.м. Теренът е равнинен, с лек наклон на север, без растителност. Най-горният пласт с дебелина около 0.25-0.40 м. бе от тъмно-кафеникава, мазна пръст, примесена с голямо количество керамични фрагменти, късове замазки. В южната част на сондажа се оформи петно с неясни граници, където концентрацията на изолирани късове замазки и камъни е повишена.

В следващия пласт на културния насип, който е и с по-голяма дебелина, пръстта е светло-кафеникава, мазна, с голямо количество дребни и средни, изолирани камъни. Следва пласт от ронлива материкова скала без следи от изсичания. Първоначална характеристика на терена в тази част на обекта позволява да допуснем, че естествената скална ниша /в Ю част на сондажа/ е била използвана за извършване на определени действия, чийто следи регистрираме чрез повишеното количество следи от човешка дейност тук.

В единот сондажите, в източната част на обекта без разкрито каменно съоръжение. Изградено е от каменна плоча, с формата на неправилен четириъгълник, който е заобиколен от по-едри, ломени камъни. От горната част на каменната плоча се разкриха деструкции от глинено съоръжение /огнище ?/ от кафеникава, лошо изпечена глина. Съоръжението бе открито *in situ*, почти без повреди, само глинената замазка от горната му страна не беше запазена изцяло. Около него се разкриха ломени камъни, а под него, непосредствено над материковата скала - речни камъни. Налице е почти изцяло запазена конструкция, която е изпълнявала определени функции и е имала своята роля при реализирането на култовите практики тук.

На този етап е възможно да се мисли, макар че данните са твърде ограничени, и за пространствено-хронологическа организация на "светото място" и неговите основни зони на човешка активност. Регистрираните в отделните части на обекта разлики се дължат основно на специфичната функция, която са имали тези отделни сектори в светилището. Зоната, където е била място за определени ритуални

действия свързани с откритото тук огнище - олтар и се отнасят към РЖЕ. Данните, които получихме при проучването на друг сондаж в западна посока, ни позволяват да мислим, че тук се е извършвало депониране на остатъци от култови практики - дейност, която се свързва с финала на бронзовата и началото на РЖЕ.

Въпреки, че тук не бе открит цял съд от откритите фрагменти можем да направим изводи за използваните форми. Цялата керамика може да се раздели на две основни групи съдове - груба /кухненска/ и фина /трапезна/. Прави впечатление отсъствието на представители на една друга група - т.н. тара или съдове със значителни размери, дебели стени, които са се използвали за транспортиране на храни и течности. Сред първата група най-многобройни са гърнетата с неразчупен профил, изработени от много груба глина, лошо огладена повърхност. Малко може да се каже по въпроса за размерите на този тип съдове. Украсата е преди всичко релефни ленти с притискания и насечки от горната страна, които образуват хоризонтални пояси по съда - предимно под устието, върху шията и в горната част на тялото. В някои случаи заедно с релефните ленти се срещат и елипсовидни издатъци, обикновено включени в тях.

Фината керамика на обекта се представлява от чаши, кани, паници с извито навътре устие. В общи линии този тип съдове са често срещани по култовите обекти в Древна Тракия и в случая няма значими разлики с нашия обект (Gotzev /1995, 236, fig. 3: 5/. Все пак керамичният комплекс, открит при проучванията в м. Долна Веселица, се отличава с някои особености.

- Въпреки изобилието на керамични фрагменти от сондажите не беше възможно да се възстановят /с незначителни изключения/ формите на глинени съдове, което се откриват на територията на светилището. Този факт потвърждава наблюденията и на други "свети места" в Западни Родопи, че не са били депонирани цели съдове или, че те не са били чупени на място (Кисъов 1991, Domaradzki 1994).

- Прави впечатление, че сред украсата на глинени съдове почти изцяло липсва щемпелованата украса. С изключение на няколко примера с отпечатани концентрични кръгове включени в мотиви и комбинации с други техники на украса, от обекта не са познати елипсовидните орнаменти, псевдошнуровата украса, различните комбинации между тях и другите видове украса и т.н. Подобна е ситуацията и на други култови центрове в Западни Родопи от периода (Gotzev 1995, 242, fig. 4).

- Основно керамичните фрагменти от обекта са украсени чрез врязани линии или релефни ленти. Особеностите на керамичния комплекс открит при разкопките позволява да уточним приблизително периода, когато тук е имало човешко присъствие. В по-голямата си част откритата керамика се свързва със самото начало на РЖЕ. Част от керамичните фрагменти, обаче могат да се свържат и с финала на къснобронзовата епоха в Западните Родопи.

Материалите се съхраняват в АМ Септември .

Сондажни археологически проучвания под ръководството на А. Гоцев през 2002 г. Непубликувани.

Хайдушко кладенче

Обектът е разположен на малко терасовидно изравнено пространство по средата на северния склон на хълма Къркария на около 2.5 км. югоизточно от с. Ветрен дол. Местността е отбелязана на картата в м. 1:25 000. Тук планинския масив се спуска към равнината под формата на своеобразни езици, разделени от плитки дерета или суходолия. В местността има стар каптаж. На повърхността личат следи от зидове, които са пострадали от иманярски изкопи и трудно може да се проследи планировката им. На места личи запазен културен пласт, със значителна дебелина. Пръстта е тъмносива, мазна, наситена с керамични фрагменти. Повечето археологически материали се отнасят към римската епоха, но сред керамиката има фрагменти от съдове, правени на грънчарско колело, които се отнасят към късножелязната епоха.

Материалите се съхраняват в АМ Септември
(Gotsev 2008, 114).

Минерални бани при с. Варвара, община Септември

Обектът се намира на около километър на юг от курорта Минерални бани в близост до с. Варвара, община Септември. Разположен е на високо, скалисто възвишение, което терасовидно се издига в източна посока и се свързва с централното водоразделно било на десния бряг на Чепинска река. Коритото на реката тук е тясно, склоновете на водоразделните ридове по двата бряга са скалисти. Няма добра панорама. На това място реката прави завой и заобикаля възвишението. При теренни обхождания на обекта се установи следното. Последната тераса на ориентираното изток-запад възвишение /най-ниската, в западна посока/ представлява много тясна площадка с размери около 25 на 5-8 м. Терасата има много стръмни скалисти склонове и се свързва посредством седловина с централното било. Фрагменти от глинени съдове се откриват само на терасата и отчасти по северния, тревист склон, който не е толкова стръмен. В тази част на обекта има следи от иманярски изкопи. Културният пласт е с незначителна дебелина, тъмносив цвят. Керамиката от обекта се отнася предимно към късножелязната епоха.

Интерпретацията на този обект като култов с категоричност е затруднена от липсата на сигурни критерии и малкото количество археологически материал открит тук (Gotsev 2008, 114).

Материалите се съхраняват в АМ Септември.

Милеви скали

М. Милеви скали се намира в най-източната част на рида Алабак, на самото му било, на място с надморска височина 1692.5 м. В тази част рида е ориентиран северозапад-югоизток. Има много стръмни склонове на север, изток и юг и единствения естествен подход към Милеви скали е от северозапад, по билото. Самата местност е естествено издигнато, скалисто възвишение, което доминира над околния терен и е най-високата точка в тоя край на Алабак. Много добра панорама - на север към Септемврийското поле, на изток към рида Къркария, а на юг към Чепинската котловина. Има визуална връзка с крепостта Цепина и с високите върхове, които затварят Чепинската котловина от юг. Първите данни за наличие на обект в тази част на планината са керамичните фрагменти предадени в музея в гр. Пазарджик, открити при изкопните работи по поставянето на паметник в местността. При терени обхождания през 1998 г. се установи, че освен върху най-високата част на местността /скалистото възвишение с монумента/, археологически материали се откриват и върху 3 те по-ниски стъпаловидни тераси със стръмни, скалисти склонове, които се спускат на юг, към котловината. Достъпът до тях е много труден, керамични фрагменти се откриха основно в подножието на най-високите части на тези тераси, които се свързват с тесни седловини. Археологическите материали се отнасят към самия край на ранножелязната епоха и основно - към късножелязната епоха.

Информация за обекта от Н. Гиздова, теренни обхождания под ръководството на А. Гоцев (Gotsev 2008, 114-115).

Археологическите материали от

теренното проучване се съхраняват в АМ Септември

Алков камък

Обектът е разположен на северозапад от с. Костандово, по стръмните склонове и на върха на обособен език, част от рида Къркария. Надморската височине на местността "Алков камък" е около 1100 м. На паметника са провеждани

археологически разкопки в продължение на няколко сезона през периода от 1976 г. до 1985 г. По отношение функционалната характеристика на обекта са предложени две хипотези. Първата, е че се касае за тракийско селище, което се отнася към първо хилядолетие пр.н.е., на което по-късно има строежи от римската и късноантичната епохи. Откриването на обекта на овални глинени съоръжения, огнища, ями, фрагменти от култово огнище, което се датира през ранножелязната епоха, кара проучвателите да допускат възможността обектът да е имал сакрални функции (Домарадски и кол. 1990, 103, № 40 и пос. лит.). Възможно е през римската и късноантичната епоха тук да продължава да функционира култов обект, за което свидетелстват откритите на обекта оброчни плочки.

Датировка на обекта - ранножелязна и късножелязна епохи.

Археологическите материали се съхраняват в РИМ Пазарджик

Крепост Цепина

Средновековната крепост "Цепина" е разположена на недостъпен, скалист връх - дял от югозападната част на рида Къркария, на около 6 км. северозападно от с. Дорково. Склоновете на хълма са стръмни /до 50-600/, той е естествено защитен от всички посоки. Естествен подход към върха на хълма е от юг. При провежданите археологически разкопки на обекта в продължение на 20 години се установи наличието на културен пласт от края на ранножелязната и късножелязната епохи, който силно е пострадал от по-късните строежи тук. Открити са конструкции и съоръжения, които се интерпретират от проучвателя като остатъци от селище. Не е документирана фортификационна система от I хил. пр.н.е. По време на разкопките са разкрити останки от помещение /?/ със запазено зърнохранилище, дупки от колове, плочести камъни, подредени в кръг, останки от 2 огнища (Гиздова 1990, 76). Като цяло откритите находки по време на проучванията не позволяват да се приеме категорично становището, че се касае за селищен обект. Голяма част от тях могат да се разглеждат като инвентар, свързан с ритуални действия. Такива са част от

металните находки,, тежестите за стан, прешлени за вретено, култови предмети от глина, фрагменти от цедки и пр. Проблемът остава открит при липсата на информация за количеството на находките ,тяхното разпространение в рамките на проучената площ, а също и евентуалните им връзки с разкритите конструкции и съоръжения. Като косвен аргумент в полза на предположението за култовия характер на обекта може да се приеме фактът, че тук сравнително добре е проследена еволюцията на керамиката тип "Цепина", която проучвателите през последните години обозначават с термина "тракийска култова керамика" (Домарадски 1990, 38-40).

Материалите се съхраняват в РИМ Пазарджик

Обект "Св. пророк Илия"

Обектът е разположен на площадка върху склон на Родопите, на около 500 м. от езерото Клептуза, площта му е около 1 дка. Липсват по-подробни данни за разположението на обекта и свързаната с него геоморфологична форма. Най-вероятно обектът е на югоизток от град Велинград в подножието на връх Трушан, на десния бряг на Чепинска река. При направените сондажни проучвания са открити съоръжения, които дават основание на проучвателя да определи обекта като култов /Катинчарова 2003, 55-56/. Интерес представлява регистрираната ситуация, при която в централната част на обекта е открита глинена замазка със правоъгълна форма и с внушителни размери затрупана с деструкции /?/ предимно от ломени камъни. Интерпретира се от проучвателя като олтар. Публикувани са и данни, които позволяват да се изяснят някои аспекти от вътрешното подразделяне на "свещенното пространство". Предстои да се изясни и характера на откритата на обекта стена от ломени камъни споени с кал, както и да се уточни нейната хронология.

Датировка на обекта - преобладаващото количество археологически материали се отнасят към втората половина на I хил.пр.н.е. Съвсем малка част от керамиката може да се отнесе към последните векове на ранножелязната епоха.

Тракийски култови центрове в рида Дъбраш

Разположените в тази част на Родопите археологически обекти, които могат да се приемат за култови, имат някои особености. Информацията за тях е изключително от теренни проучвания и от подемен материал, който често пъти е от иманярски изкопи. Данните за разкритите при полевата работа съоръжения, нямат стойността на информация, придобита при редовни археологически разкопки. Тази ситуация застава в някои случаи да сеползват данни от анализа на топоними, местни митове

и фолклор с цялата несигурност, която те носят.

Кара кая

Кара кая /Черната скала/ е изолиран, скалист връх разположен в района на горното течение на р. Вищерица /десен приток на р. Канина/, в участъка, където реката тече в югоизточна посока. Надморската височина на върха е 1761.4 м. Представлява изолирано възвишение с оформено равно било, ориентирано изток-запад. Склоновете му са стръмни, обрасли с борова гора. В западния край на билото има самотна, висока около 15-20 м. скала, която личи от далеч. На върха на скалата има естествено/?/ оформена площадка с размери 10 на 4 м., ориентирана приблизително С-Ю. В Ю й край ясно личи правоъгълен басейн с размери 1.80 на 2 м. и дълбочина около 0.60 м. Краищата му са заоблени, а в Ю посока има оформено каналче с широчина 0.45 м и дълбочина 0.30 м. Няма археологически материали. От върха има изключително добра видимост във всички посоки. Вижда се на север светилището при Бабяк и Матан дере, на североизток се вижда Побит камък, на югозапад личи добре скалисто възвишение, вер. това е Митровица - възвишение на югозапад от с. Осеново, където също има остатъци от човешка дейност от I хил.пр. Хр. В подножието на скалата, от северна страна, има иманярски изкопи, които силно са компрометирали културния пласт тук. В подножието на скалата, от североизток личат естествени скални ниши, разположени на различна височина. Вер. от тук е бил и подстъпът към върха на скалата - има естествено оформен процеп между скални масиви. Пръстта от изкопите е с тъмен цвят, мазна, откриват се късове замазка, въглени, кости.

На запад от тази част на светилището /централна/?/ има изолирана скала с височина около 5 м. На върха й е изсечена кръгла вдлъбнатина. В южна посока има плитък улей, изкуствен/?/. На северозапад от този изолиран скален къс личи друга скала, която от север наподобява отворена конска челюст. Не

може да се определи дали е естествено образуване. Подобни изолирани скални масиви се срещат на още няколко места, пръснати по високата част на върха, по билото. При някои от тях има малки ямички, разположени върху горната част на скалата. Трудни условия за наблюдение, няма археологически материали.

В подножието на Кара кая, в долината на Вищерица на открито и заравнено място, където реката прави меандри личат два големи скални къса, с издължена форма, които се застъпват. Намират се на около 1.5 км югозападно от Кара кая и има визуален контакт между тях. Няма археологически материали. Скалните блокове наподобяват големи риби. От горната страна има малки ямички. Подобни се откриха и на по-малкия скален къс, разположен на около 50 м на юг от “рибите”, до самия бряг на Вищерица. При проучвания в Родопите през 70-те и 80-те години се споменава за светилище в землището на с. Гостун, което не е включено в каталога, но се споменават някои негови характеристики, които позволяват да се приеме, че се касае за светилището Кара кая (Домарадски et.al. 1999, 15-16).

Теренни обхождания през 2002 г. под ръководството на А. Гоцев

Материалите се съхраняват в АИМ, Непубликувани

Цареви порти

Локализирането на този тракийски култов център дължим изключително на културологичния анализ на доц. В. Марков от Югозападния университет в Благоевград. През 2001 г. той провери една своя научна хипотеза

свързана с названия на местности и народни вярвания, които го отведоха до този обект. Светилището в м. "Цареви порти" е разположено на десния бряг на р. Канина, на около 2.5 км. северозападно от с. Ковачевица. Отбелязан на картата е върха над обекта с кота 1386.0 м.

Обектът представлява езичест издатък /от централното било , което е водораздел между Канина и Места/, ориентиран югоизток-северозапад, който има значителен наклон. На терена личат издължени скални образувания, със заравнена горна част и процепа между тях, които се спускат в посока долината на р. Канина. Източния склон на езика е много стръмен, като пропаст, а западния в самото подножие на билото е с наклон и тук личат много следи от иманярска дейност. В самото подножие на обекта има скално образувание, без изявиени следи от обработка на камъка. Подобно е на арка или мост, ориентирано около 500 . От него има визуална връзка със светилището Кози камък, което е разположено нагоре срещу течението на р. Канина. Пръстта на обекта е сиво кафява, от иманярски изкопи са извадени керамични фрагменти. Пръстта до скалните откоси е тъмна, мазна. В основата на този скалистезик личи съоръжение подобно на могила, с неправилна форма, височина ок. 3 м и диам. 12-15 м. в западното му подножие има каменен разсип от средни и едри скални отломъци. Подобно е на сипей и не може да се разбере дали е остатък от разрушени съоръжения /стени/. В него се открива керамика.

На изток от най-високия откос /този в близост до могилата/, по стръмния склон има пещера на около 30 м под откоса. Входът е ориентиран на И, с неправилна триъгълна форма. Пещерата се спуска стръмно надолу и след около 5-6 м. прави завой на ляво. Следва коридор с дължина 4-5 м, тесен и след него личи разширение. В тази част на пещерата има стичаща се от потона вода. Вер. пещерата е естествено образувание, в дъното на централния ѝ вход личат ломени камъни, струпани на камара. Може би са отломъци от тавана на пещерата. Пръстта е влажна, рохка. Непосредствено пред входа на пещерата бяха открити фрагменти от един /?/ съд с хоризонтална дръжка и покрит с пласт тлъста глина. Материалите от обекта се свързват с ктрая на РЖЕ и КЖЕ.

Теренни обхождания през 2002 г. Материалите се съхраняват в АИМ. Непубликувани.

Кози камък

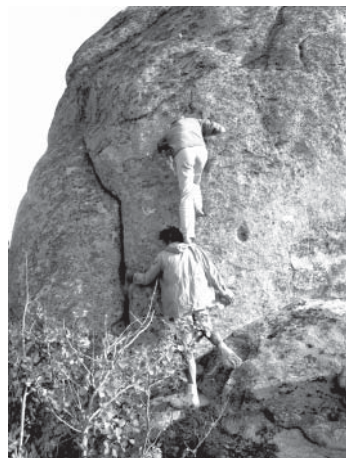
Този тракийски култов център е познат и предварителни данни за него са отразени в научната литература (Домарадски et.al. 1999, 91, №2). Представлява група скали, разположени на билото на рид, който се спуска от север към десния бряг на р. Канина. На изток от тях са разположени т.н. Каялийски скали. Скалите са

на площ от 150 на 100 м. и по тях личат изсичания - стъпала, площадки, кръгли малки дупки и пр. На площадка върху най-високата част на скалите личи скално изсичане, което наподобява гробница, без да е запазен потона. Откритата керамика се отнася към I хил.пр.н.е. и то по-скоро към неговата втора половина.

Кара таш

Открито бе и скално светилище в района на Кара таш, на левия бряг на р. Вищерица, в землището на с. Ковачевица. Обекта е разположен на рид с ориентация север-юг. Представлява скална група отделена ясно от околния терен. Състои се от една масивна скала разположена в самия край на рида с височина около 15 м. и няколко по-малки скални групи разположени на изток и североизток от основната. Достъпа до основната част на светилището става по ясно оформена пътека от северната страна. В цялото подножие на скалата се открива керамика от I хил. пр.н.е.

Материали от теренни обхождания през 2002 г. Непубликувани

Каялийски скали

Природен феномен със причудливи скални образувания, разположен на голяма площ. Дъговидно разположени на десния бряг на р. Канина те оформят три дяла - източен, централен и южен. Осигуряват добра видимост към светилището Кози камък /в западна посока/ и обекта в м. Пальов кол на юг. При теренните проучвания бяха открити няколко фрагмента безлична керамика и бяха открити скални образувания със следи от изсичания върху тях. Много трудни условия за наблюдение. При централната група скали, която е и най-високата, със стръмни скали високи около 30-40 м. има естествено /?/ оформен подход - процеп в скалите с дължина 21 м., широчина от 0.60-0.80 м., без покритие. Води към най-високата част на скалите /недостъпни без специална екипировка/, където се откриват следи от изсичане. Определянето на обекта като култов на този етап е много несигурно, а липсата на достатъчно количество подемен археологически материал не позволява

уточнение по отношение на хронологията му.

Пальов кол /Манастира/

Посетен бе археологически обект в м. Манастира/Пальов кол/ в природния резерват Тъмната гора с надморска височина около 1800 м.. Намира се на билото на водоразделен рид, на левия бряг на р. Канина. Горист терен и много лоши условия за наблюдение. Материалите, от силно пострадалия следствие на иманярска намеса паметник, се отнасят към късната античност. Откритата в минимално количество керамика от обекта се датира по същото време, но има и няколко фрагмента, които датират следите от човешка дейност тук още през първата половина на I хил.пр.н.е. Вероятно за този обект се отнасят сведенията в литературата, че тук е имало римска станция (Домарадски et.al. 1999, 91, обект8 в м. Караорман и пос.лит.).

Ако тази информация е коректна интерес представлява възможността да се проследи връзката между култови места и трасето на Трансродопски път, въпреки хронологическите разлики, които се очертават на този етап, между двата обекта.

Попминчин камък

Обектът е разположен на скалист издатък, със стръмни склонове, който се вдава в долината на р. Бистрица /ляв приток на р. Места/. Локализира се непосредствено на югоизток от пътя Долно Дряново - Сатовча, на около 1.5 км. от селото. Единственият подход е от северозапад, където седловина свързва тази издаденост с полукръгла форма с централния планински масив. Откритите карамични фрагменти са в незначително количество и най-общо могат да се отнесат към I хил.пр.н.е. Функционалната характеристика на този паметник и по-прецизното му датиране предстоят, но не е изключено той да има скарално предназначение. Данни за това основание ни дава и до днес запазената практика местността да се посещава на определени дни от местното население и да се оставят различни предмети тук.

Общи въпроси на тракийските култови центрове от I хил. пр.н.е. в Западни Родопи

Тук ще бъдат поставени някои по-обща въпроси свързани с характеризирането на тракийските култови центрове от I хил.пр.н.е. в Западни Родопи. Това е периодът, през който развитието на тракийските племена достига своите върхни точки. Съгласно археологическата периодизация това са в общи линии ранножелязната и късножелязната епохи. В развитието на "светите места", дотолкова доколкото те отразяват аспекти на религиозното мислене на техните посетители, обаче се забелязват особености. Темповете на еволюция при култовите центрове носят

своята специфика и са до известна степен автономни и отдалечени от водещите тенденции базирани на икономическа, социална или политическа определеност. Повечето проучватели са склонни да приемат, че при прехода между бронзовата и желязната епоха в Средиземноморието и в Централна Европа се осъществяват мащабни религиозни реформи (Bouzek 1997, 34-38). Проявите на тази промяна в такъв огромен ареал са многообразни, свързани с процесите на нейното възприемане, утвърждаване и практикуване. В още по-голяма степен това мнение се потвърждава при анализ на археологическата ситуация свързана с култа. Обективната ограниченост, която неизбежно носи само по себе си всяко археологическо проучване, по-скоро отдалечава проучвателя от оформената, на базата на писмени сведения и други исторически извори, глобална картина на религиозното мислене от този период. С други думи съчетаването на историческата картина с достиженията на археологическата наука е най-трудно и дискуссионно именно в областта на религиозните представи.

Важно е да се отбележи, че водещите направления в тази религиозна реформа се свързват с появата и утвърждаването на двете начала, които изглеждат противоположни, но в много случаи се съчетават. Те се олицетворяват в гръцката митология от Дионис и Аполон - едни определено нови богове, които управляват не само природните явления, но и нещо, което е в човека (Bouzek 1997, 36). В общ план тази двойственост, която се долавя и в други ареали на древния свят, е утвърждаване на съчетаването на хтоничното и соларното начало.

Именно в тяхната симбиоза и техните проявления се разкриват при проучването на планинските и скални светилища в Древна Тракия. Изразяват се, както в съчетанието на природни дадености, така и в символични за тяхната същност предмети, изображения или заместители (Домарадски 2002, 70).

Състоялата се в Източното Средиземноморие религиозна реформа е дала своето отражение в един тип археологически паметници, каквито са планинските светилища. Много е рано да се твърди с увереност, но повечето такива обекти започват своята дейност именно през първото хилядолетие пр.н.е. Това твърдение е в сила само за разглежданата територия и тук не се визират скалните светилища с доказан континуитет между двете епохи, каквито са например Левуново, Небет тепе, култови обекти в Източните Родопи и Сакар. Разположени в долините на големи реки, с добри възможности за взаимодействия с центрове на Микенската цивилизация, при тях е възможно да се мисли за един по-ранен период на възприемане на споменатите религиозни иновации.

В района на Западни Родопи, който се разглежда в настоящата работа, само на

светилището при с. Црънча има разкрити материали от къснобронзовата епоха. В светлината на откритията през последните години при проучванията в Копривлен, където има съчетание на местни къснобронзови традиции с потвърдено микенско влияние, тази изключителност на Црънча би могла да бъде обяснена.

Критерии за разпознаване на светилището

Тази част на изложението се занимава с някои по-общи въпроси, които поставят пред проучвателя култовите центрове в Древна Тракия, а в частност - от разглежданата територия. Веднага следва да се уточни, че в основата на тези изводи са практически наблюдения и обобщения, получени при археологическото проучване на паметници от този тип. Подбраните данни не са и не би трябвало да се разглеждат като затворена система от правила и постулати, с помощта на които да се идентифицират безпогрешно различни видове сакрални паметници. Споменатите изводи се свързват изключително със скалните и планински светилища в Западни Родопи.

Преди всичко следва да се разделят двете съвсем различни ситуации, при които решаването на проблема за даден обект дали е или не е култово място, стои на различни нива. Единият случай е, когато даден обект се проучва без провеждане на археологически разкопки, а в другия - когато такива са осъществени, дори и под формата на сондажи. Наборът от критерии, получен при провеждане на археологически разкопки е по-подробен, комплексен и при всички случаи по-точен.

Едно обстоятелство прави силно впечатление и всеки, който се е занимавал с тези проблеми и се е сблъсквал с тях. Това е фактът, че всеки един от предложените тук критерии /и не само от тях/ взет сам за себе си допуска и друго обяснение, което води до хипотетичност на идентификацията на обекта. Няма абсолютен обектив /поне не и на този етап от проучванията/, чието присъствие или липса да е от решаващо значение за идентификацията на вида археологически обект

Едно от първите обстоятелства, което се свързва с култовите центрове, е тяхното географско положение. По въпроса за локализацията на тракийските планински и скални светилища в Родопите има не малко данни в литературата (Кисъов 1990, 64-65, Домарадски 2002). Неблагоприятните природо-географски условия, затрудненията достъп към тези геоморфоложки форми, голямата надморска височина и пр. би следвало да са убедителен аргумент в полза на това, че конкретният паметник е имал различна от всекидневно-утилитарна функция.

Изтъкването на такива особености като възможността за добър обзор, подчертаването на известни фортификационни дадености /особено ако на обекта

има оградна стена, за която ще стане дума по-долу/ в полза на друга трактовка на паметника са без основание. Възгледите, че се касае за наблюдателници, крепости, крепости-убежища или дори тюрзиси, са неоправдано прехвърляне на социално-политическа, или дори чисто икономическа структура от по-късни периоди към I хил.пр.н.е., когато не са съществували условия и не е имало необходимост от изграждане и подържане на такива съоръжения в този високопланински район. Аргументи в посока разграничаване едните обекти от другите вече са приведени в литературата (Домарадски 1994, 133-135).

В литературата е застъпено становището, че един точен критерий за идентификация на култов център е тристепенната организация на свещеното пространство - общодостъпно място, място за извършване на ритуални действия и централно място, достъпно само за жреца (Домарадски 2002, 65-67 и посл.лит.). Проблемът е, че тези пространства в рамките на култовото място, не винаги могат да се идентифицират с достатъчна категоричност, понякога дори и след провеждане на археологически разкопки на обекта. Пример в това отношение е обектът при Бабяк, където по въпроса за подхода и организацията на свещеното пространство има възможност за изграждане на различни хипотези.

Възможно указание в полза на твърдението, че даден обект е култов, би могло да бъде структурата и цвета на културния пласт. За съжаление, следствие нерегламентирана дейност, информация за тези характеристики могат да се придобият за почти всички известни обекти и без провеждане на археологически разкопки поради наличието на множество иманярски изкопи. Както показаха проучванията в Бабяк пръстта от светилището е тъмно-сива, мазна и ясно се различава от изветрелите и излужени почви високо в планината. Образувала се е следствие на ритуални практики, чийто характер и интензитет е различен от културния пласт в селищни обекти, например.

Системата от тракийски светилища в Западни Родопи

При глобалните погледи върху характеристиката на тракийските култови центрове за по-обширни територии е изказано мнение, че култовите места са няколко вида по обхвата на тяхната дейност - племенни, междуплеменни и общотракийски (Domaradzki 1994, 69). Без да се отхвърля подобно становище, при анализ на ситуацията в по-малък по обхват район, който освен това има свои специфични особености, могат да се направят и други изводи.

Преди всичко е наложително да се групират известните култови паметници в района по определени критерии и да се извърши по-подробно вътрешно

разделение на светилищата. В основата на подобно разделение биха могли да залегнат местоположението на светилището, характеристиката на геоморфоложката форма, с която то се свързва, началото на човешка дейност на даден обект и нейната продължителност, присъствието /или отсъствието/ на различни конструкции и съоръжения и пр.

На този етап от проучванията на светилищата в Западни Родопи най-удачно изглежда групирането на обектите по географското им местоположение и свързаните със светилищата геоморфоложки форми.

Въз основа на този критерий може да разделим култовите центрове от разглежданата територия на 3 групи. На първо място това са светилищата разположени в най-северните хълмове, които граничат с долината на р. Марица. От тази група трябва да се обърне внимание на онези култови центрове, разположени по северните склонове на Родопите - над равнинната част на север, но и под централното било на планинския масив. От запад на изток обектите с такива характеристики са Раковица, комплексът от ритуални ями на изток от М. Белово в м. Извора, Долна Веселица, Хайдушко кладенче. Освен сходното им разположение по средата на склона, при всички тях има отлична панорама към равнината на север. По своето местоположение и характеристики към тази група следва да се отнесе и обектът в м. Попминчин камък, който е по склона на рид и има отлична визуална връзка с равнината, където текат р. Бистрица и Места.

Характерно за обектите от втората група, е тяхното разположение на самото било на хълма или в непосредствена близост под най-високата точка. От северната група култови паметници такива са светилището при Милеви скали и до известна степен обекта в чашата на язовир Яденица. Последният обект поставя някои по-специфични проблеми, които обаче не могат да получат задоволително обяснение без задълбочаване на проучванията, както на обекта, така и неговите околности.

Към тази група от сакрални центрове се включват почти всички обекти по рида Дъбраш. Основната им характеристика е тяхното разположение на билото на рида, в участък, където има скалисто възвишение, визуалната връзка между тях. При тези обекти може да се постави проблема дали те не маркират и посоката или дори трасето на пътна артерия през тази част на планината? Естествените дадености на терена подкрепят подобно предположение. От друга страна, незавършеното проучване в централната и северната част на Дъбраш и около Велийца, крият опасност от свръхинтерпретация на все още оскъдната изворова база в региона. Не са правени теренни проучвания и на връх Беслет /1938 м. н.в./, чиято околност засега се определя като съсредоточие на култови обекти и позволява да се мисли

за оформена сакрална зона в тази част на планината. Това предположение намира косвено потвърждение в топонимията на района.

Третата група култови обекти включва паметниците, разположени в равнинната част на разглежданата територия - Чепинската котловина. Такова е светилището на връх Острец, То е разположено на изолиран хълм и по своите характеристики се доближава до типа светилища известни от съседни ареали като такива разположени на скалисти възвишения. Най-добрите паралели са Небет тепе в Пловдив и светилището в м. Скалето при с. Левуново (Domaradzki 1986, 97-103).

Освен особеностите на свързаната с тях геоморфологична форма, за тяхното обособяване играе роля и очевидната им връзка с равнинната територия и протичащата през нея река. Това безспорно си остава един хипотетичен аспект при опитите да се възстановят ритуалните практики на тракийските племена, докато не се публикуват резултатите от проучванията на достатъчно паметници от този тип.

Данните, с които разполагаме за останалите култови центрове, не позволяват категоричност при опитите те да се групират по даден признак. Може да се мисли за евентуална връзка между обектите Алков камък и Цепина, разположени в южните подножия на Къркария и обектът при Хайдушко кладенче, който е на север от билото на хълма. В този случай тази връзка би било логично да се разглежда в аспект на още една възможността за преминаване от Чепинската котловина в долината на Марица.

Пътища през Западните Родопи и тракийските светилища

Едно от важните направления при реализирането на съвместния българо-френски проект за теренни проучвания по Горна Марица и Западни Родопи, е да се проучат взаимодействията и взаимовръзките между земите около емпорион Пистирос и егейското крайбрежие. Изучаването на пътната система в Западните Родопи и факторите, които я доминират през отделните периоди, са съществен момент при проучването на селищната археология в тази част на Древна Тракия. Поради тези причини теренните обхождания през изминалите години бяха съсредоточени не само в близките околности на Пистирос, но и на възлови, стратегически зони, предимно в южна и западна посока. Регистрираните обекти обогатиха нашите представи за селищната система в района през цялото I хил. пр.н.е. (Gotsev 2008, 111-116).

По време на първоначалната кампания през 1998 г. се прилагаше методиката на тоталното теренно обхождане с цел регистрация на всички археологически обекти / (Chankowski and Gotzev 2002, 280-282). През по-късните кампании бяха

посетени и проучени предимно обекти от I хил., за които имаме първоначална информация и които евентуално биха имали отношение с Пистирос. По този начин се обогатява археологическата представа за съответния обект и се допълват данните за селищната система в региона на Горна Марица и Западните Родопи преди и по време на съществуване на емпориона.

Следващият етап от нашата работа включваше провеждането на сондажни археологически проучвания на ключови обекти с цел установяване на техния характер, хронологическата им позиция и евентуалните връзки между тях и емпорион Пистирос.

Тези проучвания, както и резултатите при работата в южната част на Дъбраш поставиха пред нас и въпроса за трасето на Трансродопския път в най-западната част на планината. Основанията, които караха повечето проучватели да търсят основната пътна артерия между Егейското крайбрежие и долината на Марица на изток, до голяма степен се налага да се преразгледат. Археологическите разкопки в емпорион Пистирос и на обекта при Копривлен доказват без съмнение контакти между тези два ареала поне от средата на 5 век пр.н.е. и по-късно.

Локализираните и вече известните обекти от I хил. пр.н.е. очертават една линия в посока север-юг, която твърде добре се вписва и в природните дадености на региона по отношение на неговата комуникативна определеност. Става въпрос за възможностите да се използва централното било на рида Дъбраш като пътна артерия/?/ и/или като съсредоточие на тракийски култови обекти. Последното предположение се подкрепя от известните вече и ново регистрирани паметници /с вер. сакрално предназначение/, които от юг на север са обектите в м. Попминчин камък - обект Пальов кол – Кози камък – Кара-таш - Кара кая – Бабяк. Всички те са разположени върху изолирани, обособени възвишения, с възможност за осигуряване на визуална връзка между тях. На по-голямата част от тях, които бяха посетени от експедицията, или по предварителни данни, бяха открити материали от I хил. пр.н.е.

В северна посока трасето на този хипотетично възстановен път би следвало да преминава през Аврамова седловина и да продължава по левия бряг на р. Яденица, където е разположен култовият обект. По-нататък, следвайки едно от постепенно снишаващите се към равнината била от централния планински масив, пътят би достигнал долното на Марица в околна Раковица, или още на изток.

Досегашните резултати позволяват да се приеме като работна хипотеза, че именно от югозападните покрайнини на Дъбраш, по рида на юг от Лещен и Г.

Дряново, е бил един от подходите на пътя, който води от античния център при с. Копривлен през Западните Родопи до долината на Марица.

Като втори алтернативен маршрут може да се очертае и направлението, което от Гоцделчевската котловина поема по десния бряг на р. Канина и достига до ново регистрирания обект в м. Цареви порти. От тук естествения, и ако се съди по стръмните и трудно проходими брегова на реката в този участък, единствен път води на север по билото на водоразделния рид. По-нататък маршрута следва десния бряг на р. Вищерица за да се свърже и с другото вероятно трасе около обекта Кара кая.

В същото време като контрааргумент за наличието на директна връзка между светилище и път е ситуацията с обекта Милеви скали. На едно разстояние от няколко километра на юг и югозапад от него масивът Алабак е недостъпен от Чепинската котловина поради наличието на венец от отвесни скали със значителна височина. Този пример ясно подсказва сложността на проблема. Както е трудно да се приеме, че всеки култов център в Западни Родопи е бил сакрално средище на отделна група хора, племена или друга структура, така и все още е неясна ролята на пътищата при оформяне системата от "свети места". Още повече, че връзката "светилище-пътна артерия" може да е била реализирана и в двете посоки и е трудно да се определи дали светилищата са определяли трасето на пътя, или обратното - култови места са се появявали в близост до него.

Може и да се мисли за ролята на различните професионални дейности в планинската територия-трансхуманноскоотовъдство, металодобивни и металургични центрове при оформянето на системата от светилища и комуникациите между тях. Все пак при разглеждането на тази хипотеза, която не се базира на конкретни проучвания, а по-скоро на косвени данни или писмени сведения, следва да сме максимално предпазливи.

Археологически контексти, съоръжения и следи от ритуални практики на светилищата

Контекстите и съоръженията, които се откриват при проучване на тракийските култови центрове заемат все по-трайно място сред интересите на учените. В своите, за съжаление, последни работи М. Домарадски задълбочено разглежда специфичните проблеми на тракийските култови центрове на съвременния етап от тяхното изучаване (Домарадски и кол. 1999 г. и Domaradzki 1994, Домарадски 2002). С оглед конкретните цели на настоящата работа твърде интересен е анализът на култовите практики, който Домарадски предлага. Разглеждат се последователно характерните особености на тракийските олтари, депата за съхранение на дарове,

скалните изсичания, появата на постройки с различни функции на "светите места" и пр. Маркираната в тези трудове тенденция, проучвателите основно да се насочват към детайлите, към специфичните особености на култовите центрове в отделни региони и по този начин да се допълва и доизгражда цялостната картина на общотракийските религиозни представи, вече дава своите резултати.

В едно, сравнително ново проучване, се разглеждат някои елементи от култовата дейност на тракийските племена в Западните и Средни Родопи (Кисъов 1998). Авторът на статията е участвал в много археологически проучвания - предимно на некрополи и по-малко на светилища и направените от него изводи имат несъмнено значение за правилното разбиране на религиозното мислене на племената обитавали този планински район в края на бронзовата и през желязната епоха. Разгледани са следните аспекти на култовата дейност - чупенето и разхвърлянето на съдове, полагането на дарове, наличието на глинени площадки - олтари, ограждането на свещената площ с пръстен от камъни, присъствието на ями. Прокараната обаче от автора идея за общност между култови обекти и некрополи, отразена в анализирания археологически материали и ситуации, предизвиква някои възражения. Несъмнено погребалните практики са част от култовата дейност на всички древни народи, но в случая не тази връзка е съществена. Формалните сходства между археологическите ситуации, които анализира К. Кисъов, са с второстепенна роля при опитите за изясняване на конкретните практики, които са се осъществявали при погребенията и тези при функционирането на светите места. Така например причините за чупенето на съдове са съвсем различни при некрополите и култовите обекти. По отношение на първите отличен пример за анализ и обяснение е ситуацията от разкопаниа могилен некропол в археологическия резерват Сборяново (Стоянов 1997, 95-97). Подобно обяснение не е възможно при керамичните фрагменти, които се откриват на светилища (Gotzev 1995, 242-243). По-удачният подход е да се разгледат подробно съоръженията и остатъците от култови практики по отделно на култови обекти /и при възможност от един регион и от един и същи период/, да се установи тяхното предназначение и функции и чак след това да се потърсят някои сходства на по-високо интерпретационно ниво с подобни ситуации при погребалните практики.

При опитите да се систематизират най-важните съоръжения, които са регистрирани при археологически проучвания на светилища, най-удачен е да се потърси тяхната функционална характеристика т.е. ролята, която те са изпълнявали при култовите практики. (Domaradzki 1994, 79-86). Възможно е да се обърне внимание и на други аспекти на остатъците от култова дейност, които се разкриват при светилищата например хронологическата позиция на отделни съоръжения или конструкции с оглед проследяване на еволюцията им. Или пък да се акцентира

върху конструктивните особености на съоръженията и материалът, от който са изградени. Интересни резултати този начин на работа би дал при проучване на тракийските олтари, например.

Статията на Р. Георгиева за ролята на ямите в култовите практики на тракийските племена промени много от представите за функциите на това съоръжение (Георгиева 1991). Натрупана е и значителна по количество литература посветена на тези въпроси (последно у Балабанав 1999). Ако погледнем на проблема от гледна точка на конкретните задачи на настоящата работа, обаче, се появяват някои сериозни затруднения. Пак е необходимо да се подчертае, че тук не става въпрос за полетата от ями, които повечето проучватели приемат за ямни светилища и чийто брой непрекъснато нараства. Сега ни интересуват подобни съоръжения, които се откриват на друг тип култови места. Така например може ли със сигурност да се приеме, че всички ями, които се откриват на скалните и планински светилища са били използвани за съхранение на остатъците от жертвоприношенията? Отговор на въпроса може да се получи при анализиране на съдържанието им, а също и местоположението им на съответното "свято място" (Domaradzki 1994, 81).

Повечето от проучвателите използват този термин за съоръжения с различни размери, които варират от няколко десетки сантиметра диаметър до такива с диаметър повече от 2 м. (Домарадски и кол. 1999, 61, обр. 27). Дори и само поради тази причина, без да се анализира съдържанието на проучените ями, е ясно, че това название не е прецизно.

По удачно на този етап от проучванията е да се използва термина "негативен контекст", с който по-пластично се обозначават всички вкопавания в терена независимо от форма, размери и съдържание. В този случай анализът обхваща не само конкретният археологически материал, открит в съоръжението, но се обръща внимание и на динамиката на неговото разполагане там, а също така и на възможните комплекси /или контексти/, които евентуално се съдържат в него. При проучването на светилището до с. Бабяк от М. Тонкова е регистрирана ситуация, която също подсказва, че към негативните контексти не трябва да се подхожда едностранчиво, без да се отчитат възможностите за взаимовръзка и дори йерархия между различните съоръжения. Докато в сравнително голямата проучена площ в западната част на обекта не бяха регистрирани подобни контексти, на изток бяха проучени няколко съоръжения в твърде сложна конфигурация помежду си. Допълните анализи на откритите в тях материали ще позволи да се установи по-прецизно не само хронологията им, но и предполагаемото им предназначение на култовото място.

В обобщаваща студия за култовите центрове се обръща внимание върху местата за депониране на дарове. Начините, по които са се осъществявали тези ритуални действия, са твърде разнообразни и съответно археологическите ситуации са твърде различни (Domaradzki 1994, 81-83). В случая обаче ще разгледаме само една от тези конструкции, както и някои проблеми свързани с възможните й интерпретации.

Става въпрос за каменното струпване по протежение на ръба на склона, регистрирано при проучванията на светилището при с. Бабяк. Вече стана въпрос за някои негови характеристики - начин на изграждане, за археологическите материали, които се откриват в него и пр. (М. Домарадски и кол. 1999, 66-67). Това каменно струпване бе проследено през последните години по протежение на западния, северния и източния ръб на склона на Малкото възвишение /северната кулминация на светилището/ и се отнася към късножелязната епоха. В близост до него, в някои случаи и конструктивно свързана, бе проследена каменна стена, която е обграждала теменоса в периода около средата на I хил. пр.н.е. Нейните технологични характеристики, междудругото, категорично отхвърлят възможността тя да се приеме като елемент от фортификационна система на този обект.

При последните проучвания на обекта беше открито съвсем друг тип каменно струпване. Върху глинена площадка бяха положени различни предмети, които са били затрупани с няколко реда камъни, с хомогенни пластове пръст между тях. Най-горният ред, който е завършвал конструкцията, се състоеше от по-едри камъни. /Проучвания на М. Тонкова/. И тук, както при използването на термина "ями", универсалното название добило популярност - "каменно струпване" не е точно, защото очевидно под едно название се включват съоръжения с различна форма, начин на изграждане, а вероятно и функция. При това те са разположени твърде близко едно до друго и са синхронни във времето. Ето защо тези структури могат да се обобщят под работното засега наименование "позитивни контексти". И едва след като комплексният анализ на съдържанието им позволи да бъдат прецизирани техните функции и предназначение на култовото място би следвало този факт естествено да бъде отразен и чрез съответното название.

Следва да се отбележи, че в предварителното съобщение за резултатите от проучването на култовото място в м. "Св. пророк Илия", се споменава за съоръжение със сходни характеристики но липсата на графична и фото илюстрации не позволява категоричност, при прокарване на твърде възможния паралел (Катинчарова 2003, 55).

Под това название биха могли да се обединят естествено и глинени замазки или глинени олтари (Domaradzki 1994, 79-80). На светилището при с. Бабяк са

открити глинени замазки с няколко последователни пласта от ранножелязната епоха (Gotzev 1994, 267-268). Проучена беше и една есхара от късно желязната епоха, разположена в западния сектор на светилището. (Тонкова, Гоцев 1995, 31). При нейното почистване бяха установени отделни етапи в изграждането ѝ и съответно различни конструктивни особености.

Друго подобно съоръжение, но силно пострадало поради наклона на терена бе разкрито и при проучването на т.н. Южен сектор. В настоящата работа не са включени резултатите от археологическите разкопки в тази част на светилището, затова само се отбелязва присъствието на глинени есхари в различни пунктова на свещеното пространство. Последната есхара се разполага в комплекс, който включва каменна конструкция и вкопан в земята питос. Хронологията на съоръжението и функцията на този ансамбъл ще бъдат разгледани при цялостното публикуване на резултатите от разкопките.

Тези особености на различните видове глинени съоръжения, които се откриват при проучването на тракийските светилища, показват, че е необходимо те да се разглеждат като комплексни конструкции, често преустройвани и то през различни периоди от време, а не като просто еднократно оформяне на глинения обект.

Твърде интересен в много аспекти е въпросът за ограждането на светилището, което следва да се отграничи от профанното пространство. Тази обща индоевропейска традиция безспорно се следва и от тракийските племена, но не винаги в археологически план, може да сме сигурни относно конкретната форма, чрез която се е осъществявало това разграничение. Приема се, че около средата на I хил. пр.н.е. се наблюдават значителни промени в култовите практики, и в частност появата на оградни стени. Такива със сигурност са регистрирани на светилищата при с. Левуново и при с. Бабяк (Domaradzki 1994, 76-78; Домарадски и кол. 1999, 64-67; Гоцев, Тонкова 1989, 41). Последните проучвания на светилището при Бабяк, обаче позволяват да се приеме, че ограждането на свещеното място се е осъществило по-рано, през ранножелязната епоха. Ако това предположение се окаже вярно и функцията на разкритата каменна стена от едри камъни не е да предотвратява свличането на пръстта по склона, а именно да разделя пространството, то този факт би бил в потвърждение на хипотезата за една по-ранна промяна в тракийските култови и погребални практики (Domaradzki 1994, 72-73; Gotzev 1998, 250-254).

Елементи на свещеното пространство. Подход към светилището

Значението на тези аспекти от организацията на свещеното пространство като белег, който отделя светилищата от останалите елементи в селищната система, вече е отбелязано в научната литература (Домарадски 2002, 67-72). Базирайки се

на един добре проучен и сравнително компактен обект М. Домарадски предложи една семпла и следователно приложима схема за функционалната характеристика на всеки елемент от свещеното пространство. Относно универсалността и възможността подобна схема да бъде документирана по археологически път сам авторът споделя определени резерви. На настоящия етап изглежда твърде примамлива перспективата да се анализират конкретните проявления на вече разграничените елементи на свещеното пространство, да се проследи тяхната еволюция и да се определят основните типове, които са били част от тракийските култови практики. Опасностите в тази посока на мислене са поне две. Първата е дали сме в състояние да определим функцията на всеки отделен елемент от свещеното пространство с достатъчна категоричност. Втората опасност следва директно от разглеждането на ситуацията при светилището до Бабяк. Ако се опитаме да локализираме откритите на обекта олтари и да ги поставим в хронологически рамки ще стане ясно, че с течение на времето отделните зони на светилището сменят своята функция. Така например, използвайки една твърде хипотетична възстановка, следва да приемем, че пространството в подножието на голямата кулминация през ранножелязната епоха е било своеобразно съсредоточие на олтари, а по-късно, след VI в. пр.Хр. се превръща в депо за съхранение на дарове и предмети свързани с ритуалните практики. Може да се мисли, че през този период жертвоприношенията се извършват на други места, за което свидетелстват и двете разкрити съответно в Южния и Западния сектор глинени огнища - есхари и съпътстващите ги структури. Поради безвъзвратно унищожената, при строителството на кулата, археологическа ситуация значението и функцията на тази най-висока точка на обекта ще останат предмет на повече, или по-малко вероятни възстановки.

Ако се върнем към кръга от проблеми, който поставя функционалната характеристика, на всеки един елемент от светилището, то добър пример в това отношение е култовият център при Бабяк. Става въпрос за подхода към светилището, участъкът през който участниците в церемониите са достигали свещеното пространство. При първоначалните проучвания в района на светилището като естествен подход се определяха посоките от юг-югоизток. От там е естествената връзка с долината на р. Места. Още повече, че конфигурацията и топографията на самото светилище дава основания за подобно предположение. В тази посока склоновете са по-полегати и в подножието на големия връх има оформен подход - един издължен участък, който води от подножието към върха, фланкиран от двете страни от скалисти, малко по-високи участъци (Домарадски et.al. 1999, 64-65).

Разгледаната по-горе ситуация с проблема за пътищата и комуникациите в Западни Родопи позволява и друго отношение по въпроса за подхода към светилището. Хипотетично възстановеното трасе на пътя по билото на Дъбраш води

до основата, до началото на водоразделния рид, в чийто южен край е разположено светилището. В този случай връзката между пътя по централното било и "отбивката" по билото със светилището изглежда съвсем коректна. В подкрепа на тази хипотеза има още едно указание. При теренните проучвания на култови центрове в региона се установи, че на мястото, където от централния масив се тръгва към свещената територия има изградено съоръжение подобно на могила. Данни за такава ситуация имаме за обектите при Цареви порти, Яденица, Раковица. Че се касае за изкуствено оформени възвишения съдим по археологическите материали от иманярски изкоп от I хилядолетие пр.н.е., които се откриха на част от тези обекти, както и от проведените разкопки на обекта Яденица. В случая със светилището при с. Бабяк имаме подобна картина. Ако подходът е бил от северната страна, отклонявайки се от главния път по билото, то могилата /или по-точно могилите регистрирани в този участък/ проучена през 1988 г. би се вписала в общите принципи на виждания за разделение и оформяне на сакралните пространства. След подминаването на тази, очевидно не свързана с погребалните практики конструкция, чиято функция си остава проблематична, достигането до върха се е осъществявало по двата естествено /?/ оформени пътя, които вървят от запад и изток по посока на най-високата кулминация. Откритата при проучването на могилката керамика от ранножелязната епоха поставя въпроса за времето, когато тази организация на свещенното пространство е функционирала и не изключва възможността през други периоди тя да се е променяла и усложнявала.

Заклучение

Впечатлението, което една такава работа като предложената тук, остава у читателя /впрочем и у автора/ е чувството за незавършеност на проучването, за поставяне, но не и решаване на проблемите. Освен субективните причини, които без съмнение присъстват, има и обективни основания за подобно виждане. Те идват от предприетия опит да се съчетаят и анализират данни, получени от една страна от разкопките на светилището при с. Бабяк, които се провеждат в един продължителен период от време, с данни получени /с някои изключения/ предимно от теренни обхождания на култови центрове. Въпреки трудностите обаче, един такъв подход има своите перспективи и реализирането му в ограничен географски ареал би допринесъл за по-точното възприемане спецификите и общите принципи на тракийските култови практики.

Основната цел на проучването беше да се използват получените резултати от разкопките на Бабяк и да се изработи модел по отношение изследването изобщо на тракийски култови центрове в района. Това е и причината, някои от достиженията

при проучването на светилището при Бабяк /керамичния комплекс, глинени замазки и пр./ да бъдат разгледани по-подробно, а други да се споменат като присъствие и възможности за сравнения.

Представени бяха всички водещите характеристики на локализираните тракийски култови обекти, които са известни и достъпни на този етап от работата. Предприет бе и опит да се извърши групиране на култовите паметници и да се разберат причините довели до тяхната диференциация и географско разпределение. Без съмнение използването само на един тип археологически паметници, при опитите да се решат по-глобални проблеми, води до известна едностранчивост и възможност за грешка. Такива въпроси като комуникациите през планината, характеристики на селищната система и пр. не могат да се видят в коректна светлина без привличане на информацията от анализа и на други паметници - основно некрополи, монетни съкровища, в по-малка степен селища.

Характеристиките на района и състоянието на изворовата база, обаче засега не позволяват тази комплексност при подхода да се свърже с достатъчна в количествено и качествено отношение археологическа и всяка друга база данни.

В планинския район никога няма да имаме онази плътност на елементи от селищната система, която в равнинните територии присъства и позволява обобщения от по-висок ранг. Поради тези причини бъдещите проучвания тук се свързват със сондажни /или дори цялостни/ археологически разкопки на подбрани и перспективни обекти за да се провери дали предложените идеи и концепции намират своето потвърждение в конкретния археологически материал.

Литература:

Балабанов 1999: Балабанов П. Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаско, Археология, г. XL, 3-4, 1999, 62-76

Вълчева 2002: Вълчева Д. Ямно светилище. Копривлен том 1 Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999 г. IV. 3, София 2002, 102-123

Георгиев 1987: Георгиев Г. Ползните изкопаеми от времето на траките. Издателство на БАН, София 1987

Георгиева 1991: Георгиева Р. Обредни ями в Тракия /края на II - I хил.пр Хр., Археология XXX, 1991, 1, 1-11

Гиздова 1990: Гиздова Н. Тракийски обект на крепостта Цепина, Пловдивска област. Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма, Смолян 1990, 75-80

Гоцев 2003: Гоцев А. Проучване на тракийски култови центрове от I хил.пр.н.е. в Западни Родопи (по археологически данни) в Марков В., Гоцев А., Янков А. Сакралното пространство в Древна Тракия, Университетско издателство „Неофит Рилски“, Благоевград 2003, 7-46

Гоцев, Тонкова 1989: Гоцев А. и М. Тонкова, Разкопки на тракийското светилище в м. Бабяшка могила, с. Бабяк, община Белица. АОР през 1988 г., Кърджали 1989, 39-40

Домарадски 1986: Домарадски М. Раннотракийска керамика от култов обект в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг. Археология, XXVIII, кн. 2, 1986, 10-24

Домарадски 1990: Домарадски М. Тракийска култура през късножелязната епоха в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма, Смолян 1990, 29-44

Домарадски и кол. 1990: Домарадски М., Александров С., Божкова А. Гоцев А., Киряков А., Кисъв К., Тонкова М., Шалганова Т. Списък на непубликуваните тракийски обекти и библиография на тракийската археология от Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма, Смолян 1990, 99-128

Домарадски 1994: Домарадски М. Светилище на връх Острец при Велинград. Славиеви гори. Сборник том I, Пазарджик 1994, 126-136

Домарадски et.al. 1999: Домарадски М. и колектив, Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. Разкопки и проучвания, кн. XXVI, София 1999

Домарадски под печат: Домарадски М. Тракийски култови места /втората половина на II - I хилядолетие пр. Хр. Годишник на Софийския университет /под печат/

История на България т. 3. Втора Българска държава. Издателство на БАН. София 1982

Катинчарова 2002: Катинчарова Д. Спасителни археологически разкопки на обект от късножелязната епоха в землището на с. Дебращица, община Пазарджик. АОР през 2001. XLI Национална археологическа конференция. София 2002, 69-71

Катинчарова 2003-а: Катинчарова Д. Археологически проучвания на обект в м. Голям Косоман при с. Дебращица, община Пазарджик, през 2002 г. АОР през 2002. XLII Национална археологическа конференция. София 2003, 54

Катинчарова 2003-б: Катинчарова Д. Археологически разкопки на обект "Св. пророк Илия" край гр. Велинград. АОР през 2002, XLII Национална археологическа конференция. София 2003, 54-56

Кисъв 1990: Кисъв К. Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско. – В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма, Смолян 1990, 64-69; Domaradzki M. Sanctuaires thraces, 92-100

Кисъв 1998: Кисъв, К. Археологически свидетелства свързани с тракийските култови места и практики в Средните и Западните Родопи в периода края на II - I хил. пр. Хр. - Rhodopica 1998, год. I, кн. 1, Смолян, 21-26

Николов и Йорданова 1997: Николов В. и М. Йорданова. Планините в България. Академично издателство "Проф. Марин Дринов". София 1997

Николов и Масларов 1987: Николов В. и К. Масларов. Древни селища край Елешница. София Прес 1987

Попова 2002: Попова Ц. Археоботанични изследвания. Копривлен том 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999 г. VII. 2, София 2002, 280-289

Стоянов 1997: Стоянов Т. Могилен некропол от ранножелязната епоха. Сборяново I, София 1997

Тонкова, Гоцев 1995, 31: Тонкова М. и А. Гоцев Резултати от археологическите проучвания на тракийското светилище при с. Бабяк. Археологически открития и разкопки през 1994 г., Смолян 1995, 54-56

Тонкова, Гоцев 1996: Тонкова М. и А. Гоцев Археологически проучвания на тракийското

светилище при с. Бабяк, община Белица. - Археологически открития и разкопки през 1995 г., София 1996 г., 30-31

Bouzek 1997: Bouzek J. *Greece, Amatolia and Europe: Cultural interrelations during the Early Iron Age*. Jonserved 1997. *Studies in Mediterranean Archaeology* vol. CXXII

Chankowski and Gotzev 2002: Veronique Chankowski et Alexey Gotzev. *Pistiros et son environnement: Les premiers resultats de la prospection Franco-Bulgare*. - In Bouzek J.,

Domaradzka L., Archibald Z. *Pistiros II. Excavation and studies*. Praha 2002, 271-282

Domaradzki 1986: Domaradzki M. *Sanctuaires Thraces du IIe - Ie millenaire av.n.e.* /8/ *Acta archaeologica Carpathica*, XXV, 89-104

Domaradzki 1994: Domaradzki M. *Les lieux de culte thraces (deuxieme moitie du IIe - Ier mil. av. J.-C.)*. - *Helis*, III, Sofia, 1994, 69-108.

Gotzev 1992: Gotzev A. 1992. *New Data about thracian cult practices at the West to Rhodopa Mountain in the I Millennium B.C.* /in/ ed. P. Roman & M. Alexianu. *Relations Thraco-Illyro-Helleniques. Actes du XIVe Symposium national de Thracologie /a participation internationale/*. Baile Herculane /14-19 septembre 1992/. Bucarest 1994, 266-274.

Gotzev 1993: Gotzev, A. 1993. *Decoration of the Early Iron Age Pottery from South-East Bulgaria*. /in/ Horia Ciugudean and Nikolaus Boroffka (eds.). *The Early Hallstatt Period /1200-700 B.C./ in South-Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia 10-12 June 1993*. *Bibliotheca Musei Alvlensis I. Alba Iulia* 1994, 97-127

Gotzev 1995: Gotzev A. 1995. *Early Iron Age Pottery from the Sanctuary near the village of Babyak /Southwest Bulgaria/*. /in/ *Trans Europam. Beitrage zur Bronze- und Eisenzeit zwischen Atlantic und Altai*. *Festschrift fur M. Primas*. edd. by B. Schmidt-Sikimic and P. Della Casa, Dr. Rudolf Habelt GMBH Bonn 1995, 235-244

Gotzev 1998: Gotzev A., *New Data on the Dolmens in the Sakar Mountain Region* /in/ M. Stefanovic, Todorova, H. Hauptmann /eds./ /James Harvey Gaul - in memoriam, Sofia, 1998, 247-254

Gotzev 2003: Gotzev A. *Investigations of Thracian Cult Place in Dolna Veselitz Localy, Semchinovo village*. in BCH 127. 2003 /in print/

Hansel 1976: Hansel B. *Beitrage zur regionalen und chronologischen Gliederung der alteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*. 1-2 - *Beitrage zur ur- und fruchgeschichtlicher Archaologie des Mittelmeer Kulturraumes XXVII*, Bonn 1976

Hochstetter 1982: Hochstetter A. *Spatbronzezeitliches und fruheisenzeitliches Formengut in Makedonien und in Balkanraum*. /in/ *Sudosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Band 1 = Sudosteuropa Jahrbuck der Sudosteuropa Gesellschaft*, band 13, 1982, 99-118

Hochstetter 1984: Hochstetter A. *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshugel der Bronze- und Eizenzeit Makedoniens 1975-1979. Die handgemachte Keramik Schichten 19 bis 1*. *Prahistorische Archaologie in Sudosteuropa*. band 3, text und tafeln, Berlin 1984

Koukouli-Christanthaki 1982: Koukouli-Christanthaki H. 1982. *Die fruhe Eisenzeit auf Thasos*. /in/ *Sudosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Band 1 = Sudosteuropa Jahrbuck der Sudosteuropa Gesellschaft*, band 13, 119-143

Leshtakov 2002: Leshtakov K. 2002. *Some Suggestions Regarding the Formation of the "Thracian Religion" (in the Light of New Archaeological Evidence from South Bulgaria)*. /in/ *Material Evidence and Cultural Pattern in Prehistory. Contribution to the Theory and History of the Household and Burial Customs*. *Reports of Prehistoric Research Projects*. Edd. By L. Nikolova Salt Lake City-Sofia-Karlovo 2002

Morintz 1987: Morintz S. 1987. *Noi date si probleme privind perioadele hallstattiana timpurie si mijlocie in zona istro-pontica (Cercetari de la Babadag)*. *Thraco-Dacia*, t. VIII, 1-2, 39-71

Tonkova 2002: Tonkova M. *LES DEPOTS D'OFFRANDES DU DEUXIEME AGE DU FER DANS LE SANC-TUAIRE THRACE DE BABJAK, LE RHODOPE OCCIDENTAL*. *BAR IS* in print

IV. МОГИЛНИТЕ НЕКРОПОЛИ

IV.1. М. Тонкова. ТРАКИЙСКА НАДГРОБНА МОГИЛА ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА V В. ПР. ХР. М. БЕЛИШКА ЧУКА КРАЙ ГР. БЕЛИЦА

Районът на горното течение на р. Места бе до скоро бяло петно в археологическата карта на България, най-вече що се отнася до проучването на тракийската епоха. Освен известното скално светилище при с. Бабяк не разполагахме с данни относно другите елементи на селищната система – селища и некрополи. През последните години бяха проучени няколко надгробни могили от тракийския некропол на левия бряг на Белишка река в местностите Белишка чука и Св. Богородица (Салиагова чука)¹. Резултатите от разкопките са от голямо значение за изясняването на погребалните практики на траките от средата на I хил. пр.Хр., както и за други страни на тракийската култура в района на горна Места и в

Белишка чука, поглед от югоизток

¹ Гоцев 1995, 46 и статията на А. Гоцев за могилите в м. Св. Богородица (Салиагова чука) в настоящия сборник.

югозападна Тракия като цяло.

Най-голямата и най-представителна могила в района се намира в м. Белишка чука, на 1 км югоизточно от Белица. Издигната върху самотен хълм, тя е естествена доминанта над долината на Белишка река преди вливането ѝ в р. Места. Могилата принадлежи на некропол от единични или групирани по двойки могили пръснати по склоновете от двете страни на реката.

Проучването на могилата премина през два етапа. През 1995 и 1996 г. бе проучена южната част на могилата, в която бе разкрито сложно гробно съоръжение от V в. пр. Хр. Тогава бе извършена аварийна консервация на открития в могилата дървен саркофаг. Едва 12 години по-късно през 2008 г., със средства осигурени от община Белица по проект за трансгранично сътрудничество на програма ФАР, бе извършено окончателното проучването на останалата част на могилата², както и същинската консервация, реставрация и възстановка открития саркофаг и неговото експониране заедно с другите елементи на гробното съоръжение в залите на музея в град Белица.

Надгробната могила, поглед от запад

Могилата е с височина 7 м и диаметър 30 м. Натрупана е върху неравен терен, затова в югоизточната си част е по-висока. В тази част тя е и по-полегата, докато от север и запад е по-ниска и значително по-стръмна. Могилата е изградена на два етапа. През първия, по-ранния, са изградени гробните съоръжения, покрити със земен насип. През втория етап първичната могила е покрита с еднороден цялостен насип с дебелина от 1.30 до 2 м от характерната

Могилата в началото на разкопките

² След проучването могилният насип бе възстановен, макар и не в първоначалния си вид. Целта бе да се запази могилата като историческа забележителност на мястото, където е издигната преди повече от 2 500 г.

Проучвания на северната част на могилата през 2008 г.

Проучвания на могилата през 1995 г.

за околния терен жълтеникава песъклива почва с включения на дребни или по-едри камъчета. Важно е да се отбележи, че в най-горния слой са били допълнително добавени по-едри ломени камъни, целящи задържането на насипа. В долната западна част на могиления насип бе документирана своеобразна „облицовка“ от наредени един до друг ломени камъни. Такива бяха видими и в северната част на могилата. Този конструктивен елемент при натрупването на покриващия почвен слой обяснява стръмните склонове в тези части на могилата, където насипът е задържан в първоначалния си вид. В източната част на могилата, където камъните в горния слой са спорадични, насипът е добил по-полегата форма.

През 1995 г., преди започване на археологическите разкопки, бе направено геофизично проучване на могилата от инж. Н. Тонков от НАИМ-БАН. Въз основа на получените резултати бе прогнозирано наличието на масивно гробно съоръжение в нейната централна част. Археологическото проучването започна със свалянето на могиления насип „на ръка“ в югоизточната ѝ част. Резултатите не закъсняха.

На дълбочина 1.70 м, почти в идеалния център на могилата, бе открит необработен камък с размери 20/40 см. Изненадата бе голяма, когато при преместването му бе открит кръгъл отвор с диаметър 30 см. Оказа се, че камъкът е покривал отверстие на вертикален цилиндричен „комин“ с дълбочина 1.20 м. Горният край на „комината“ е бил на повърхността на първичната могила, затворен с камък. След проучването му чрез вертикален разрез се оказа, че стените му са твърди и затова

Отвор за възлияния на върха на първичната могила

се е запазил. Непосредственото наблюдение на терена бе, че е бил измазан с по-фина глина. Вероятно това е ефект от втвърдяването на глинестата почва около цилиндричен предмет, най-вероятно дървен кол, който впоследствие е бил изваден. Долният край на „комина“ опира на върха на каменна могилка, покриваща плочите на цистов гроб. По-късно, във втория етап на натрупване на могилата, отворът затворен с камъка е бил затрупан. След много години, през които се е образувала ивицата погребан хумусен пласт с дебелина 10 см върху първичната могила, гробът е бил окончателно затворен с еднороден насип от жълтокафява пръст, покриващ цялата могила и поменалните действия са били прекратени. В насипите на първичната и на вторичната могила не бяха открити археологически материали.

Каменната могилка и насипът от пръст

В долната си част тъй нареченият „комин“ води до върха на каменна могилка с конусовидна форма разположена почти в идеалния център на първичния могилен насип. Каменната могилка има височина 2.50 м и диаметър при основата 6.70 м. Намира се на дълбочина 1.20 м от върха на първичната могила и на 3,20 м дълбочина от върха на вторичната могила. Изградена е от ломени камъни, сравнително малки

Разкриване на каменния гроб

Каменният гроб, поглед отгоре

при върха (с размери 20/25 см), преминаващи в дълбочина в средни размери (20/30 см) и достигащи при основата в големи скални късове с размери до 60/80 см. Под тях бе документиран пласт от трамбован чакъл с дебелина от 40 см – т. нар. площадка. Каменната могилка е затрупана с насип от червеникава глинеста пръст с дебелина 40 см при върха и с втори насип с жълтеникава песъклива почва до върха. Така е формирана първичната могила, която има сравнително заравнено било, съобразено вероятно с посещаването на върха на могилата за извършването на поменални обреди.

Още при разчистването на върха на каменната могилка направи впечатление наличието на много дълбоки fugи между камъните. Вероятно глинестата пръст, с която тя е била затрупана, не е могла да проникне между тях, в резултат на което се е получил своеобразен ефект на „обмазване“ на каменната могилка с пласт от глина с дебелина около 10 см. Това е възпрепятствало по нататъшното проникване на пръст³, а също и на въздух, както се оказа впоследствие.

При експлорирането на камъните, близо до върха на могилята (на 0.50 м) бе открит цистов гроб ориентиран в посока югоизток-северозапад.

Каменният гроб, поглед от изток

³ Подобен ефект е описан от Б.Филов при проучването на „Голямата могила“ от некропола при Дуванли от V в. пр. Хр. В саркофагоподобния гроб не е открита пръст, въпреки че част от горните плочи са били счупени (Филов 1934, с. 103). Проучвателите на гроба с останки от дървен саркофаг от „Голямата могила“ в с. Пет могили, Новоагарско също предполагат наличието на покритие от своеобразна „глинена замазка“ на могилята (Игнатов, Велков, Кънчева 2007, 121)

Той е изграден от вертикални плочи от камък с размери 80/50 см и 40/30 см и покрит с два реда стъпаловидно подредени каменни плочи: от пясъчник и от мраморизиран варовик с размери 50/50 и 60/50 см. Особено впечатлява плочата в западния край на гроба, представляваща обработен камък с кръгла форма и диаметър 80 см. До нея има част от втора подобна, но по-малка. Общата дължина на каменното покритие е 2.70 м, а ширината му е 60–80 см. Под него има втори ред стъпаловидно подредени необработени плочи от пясъчник с по-малки размери от 35/25 до 60/30 см. Прави впечатление използването на различен вид камък за изработка на използваните плочи. Една от късите плочи и три плочи от покритието са с бял цвят, което придава допълнителен ефект на гробното съоръжение.

Капакът на дървения саркофаг ,
поглед от изток

Каква бе изненадата ни, когато при вдигането на една от плочите от източната част на гроба се оказва, че под каменното покритие има конструкция от дърво. Бяхме пред прага на едно сензационно откритие. Глинестият земен насип, здравото покритие от каменни плочи и каменната могила, бяха предотвратили достъпа на въздух и довели до постигането на своеобразен ефект на капсулиране⁴. Така случаят ни предостави големия шанс да разкрием много добре запазен от разрухата на времето дървен саркофаг, да успеем да го документираме на място и да го запазим от по-нататъшно разрушаване чрез спешна първична консервация⁵.

Дървеният саркофаг

⁴ Като е известно, дървото може да се съхранява дълго в условия на постоянно ненарушима влажност или на постоянна ненарушима сухост. Основна роля тук играе постоянството на температурния режим и режима на влажност, неподвижността и отсъствието на приток на въздух, които взети заедно възпрепятстват жизнеспособността на бактериите на гниенето (Соколовский 1969, 5).

⁵ Срв. стаята на С. Михайлов, Г. Костов. Консервация и реставрация на дървения саркофаг от могилата в м. Белишка чука, в настоящия сборник.

Саркофагът има капак, три страници – две дълги и две къси и дъно⁶. Всеки един от елементите е направен от цяло парче дърво, а не от дъски. Капакът с дължина 2.50 м, ширина 60 см, и максимална дебелина 25 см бе почти изцяло запазен. За направата му е използван ствол на мура с диаметър 1 м. Дългите страници са със следните възстановени размери: дължина 1.70 м, височина 48 см и дебелина 5 см. Лявата страница бе открита почти изцяло запазена, докато дясната бе паднала на дъното на саркофага под натиска на две вертикални каменни плочи от цистовия гроб. Странно е съоръжаването на двете късите страници – едната от изток с размери 70/56 см е дървена и е изработена изключително сложно и грижливо, докато тази от западната страна е от каменна плоча с размери 50/36 см. По-голямата част от дъното бе във вид на прах, но наличието и на запазени части позволи да се изгради представа за неговата конструкция. Дървеният саркофаг е бил положен върху каменно легло от девет неподредени, но хоризонтирани камъка с размери от 20/15 до 35/25 см.

Саркофагът криеше още много изненади. След вдигане на падналите странични плочи, на 55 см от западната тясна напречна страница и 20 см от дясната надлъжна страница, бе документирана купчина от пепел и горели кости, а в източната – част от негоряла човешка кост. Общото впечатление за наличието и спазването на стройна концепция в изграждането на цялото гробно съоръжение бе подсилено от факта, че останките от кремацията се намират точно под мислената линия на „отдушника“ и макар той да няма реален отвор към вътрешността на саркофага, възлиянията в идеен план биха се извършвали точно над тленните останки. Анализът на костните останки от кремацията бе извършен от антрополога д-р Бранимира Димитрова от Института по експериментална антропология при БАН, както и от археозоолога д-р Лазар Нинов от Националния археологически институт с музей при БАН. Според специалистите трупоишгарянето е извършено при много висока температура, в резултат на която костната структура е разрушена и възможността да се определи тяхната принадлежност е сведена до минимум. Сред горелите останки не бяха различени човешки кости, а само няколко фрагмента от кости на кон. Остава неизвестно дали сред тях има и такива на човек. Затова пък анализът на негорялата дълга кост в източната част на съоръжението показва, че е от голям пищял (tibia) на човек. В резултат на анализите може да се заключи, че в дървения саркофаг има частично погребение на човек и на кон.

В противовес на изключително сложно замисленото и изградено съставно гробно съоръжение, предполагащи богато погребение, предметите в саркофага бяха само няколко, разположени в западната и източната му част. Повечето от тях са

⁶ За възстановката на саркофага срв. статията на С. Михайлов, Г. Костов, в настоящия сборник.

били увити с плат и поднесени вероятно като дар. В източната част на саркофага, на около 10 см от напречната страница и почти на равни разстояния от двете надлъжни страници, в непосредствена близост до негорялата човешка кост, бяха открити кръстосани две струговани дървени крачета от столче със запазени фрагменти от тъкан около тях. По крачетата има издълбани улеи и следи от сглобки, по които може да се търси начина на съединяване. Столчето е било увито в плат, големи фрагменти от който, за щастие, бяха добре запазени.

В западната част на саркофага, между кремираните кости и страницата от камък, бе открита желязна фибула „тракийски тип“, също със следи от плат, и силно корозирал железен нож с възстановена дължина 10 см и ширина на основата 2 см⁷. Фибулата е едноспирална, с дъговиден симетричен лък и късо краче, извито под прав ъгъл, завършващо, най-вероятно, с характерното конусовидно топче, макар че корозията не позволява да се направи категорично наблюдение. Има дължина 6.5 см и височина 4 см. Формата ѝ я сближава с най-ранните фибули от този тип, чийто известни представители са златните фибули от могилата Мушовица от некропола при Дуванли, Пловдивско от началото на V в. пр. Хр. (Филов 1934, 84-85, обр. 107).

Фрагмент запазена тъкан

Фрагмент от краче на дървеното столче

Желязна фибула с отпечатък от тъкан

Освен находките в саркофага, в могилата бяха открити само фрагменти от два

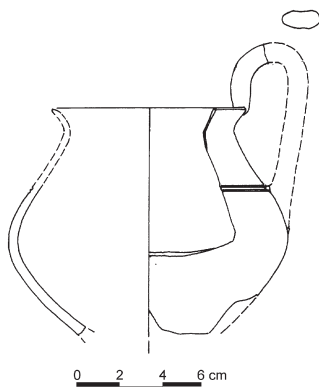
⁷ Ножът и фибулата са били поставени върху дъното, но при разпадането му са пропаднали между камъните от подложката му, където бяха открити.

съда. Те са свързани с изграждането на каменната могилка. Разположение им е твърде важно, както относно възстановката на ритуала при извършване на погребението, така и за датирането на целия гробен комплекс.

През 1995 г. и 1996, по време на проучването на каменната могилка, на различни места бяха открити три фрагмента (по-късно слепени един с друг) от предварително счупена паничка. Тя е със сивобежов цвят и е направена на грънчарско колело. Един от фрагментите от паничката бе открит в насипа непосредствено над могилката, друг сред камъните в горната ѝ част, а трети в югоизточната част на кръга от скални късове, очертаващ периферията на каменната могилка. През 2008 г., при окончателното ѝ проучване, под камъните на основата, бяха открити фрагменти от предварително счупена каничка с подобен сивобежов цвят, направена на колело. Каничката е от изключително значение за датирането на целия комплекс. Тя има изящен силует с биконично заоблено тяло и високо елегантно столче и дръжка, издигаща се над устието. Този характерен S-виден профил е типичен за съдове от класическата епоха, а точно този вариант намира паралели в съдове от няколко богати гробове на тракийски аристократи от първата половина на V в. пр. Хр. от известния некропол при с. Дуванли, Пловдивско. Много близки помежду си канички от този тип са открити в Башова могила, в могилата Мушовица, както и в могила 16 с вносни гръцки рисувани и чернофирнисови съдове от това време (Филов 1934, с.61, обр.77; с. 94, обр. 117;). Въз основа на откритите находки извършването на погребението в могилата в м. Белишка чука при Белица също може да се отнесе към първата половина на V в. пр. Хр.

Железен нож

Каничка, графична възстановка

При проучването на античното ниво под каменната могилка и земления насип, бе установено, че на него са извършени ритуали с огън. През 2008 г. при окончателното експлориране на основата на каменната могилка бе документирана

яма с неправилна форма, в която освен пръст и няколко камъка имаше и множество въглени.

По време на проучванията през 1996 г., на 5 м от южно от каменната могила, на античното ниво, бе документиран участък от отухлена почва с дебелина 2 см, над която имаше пласт от въглени и пепел с дебелина 3 см. Петното е с правилна форма и размери 1.10/0.60 м. На терена добре личат следи от изгорели греди – две надлъжни с посока изток-запад и размери 1.40/0.40 м и две напречни с размери 0.80/0.40 м. Три камъка ограничават кладата от юг. На тази площадка е извършено изгаряне върху дървена платформа от греди, като пръстта под нея е отухлена от високата температура. Въпреки че изглежда логично тук да е погребалната могила, това не може да бъде потвърдено поради липсата на останки от кости и други археологически материали. Очевидно е обаче, че тук са извършени обредни действия с огън, свързани с погребението.

Въз основа на анализа на всички описани на терена ситуации може да се направи възстановка на извършения през първата половина на V в.пр.Хр. погребален ритуал. Гробният комплекс от могилата в м. Белишка чука е сложно замислено инженерно съоръжение, включващо етапи на подготовка на всички конструктивни елементи. Той разкрива система от вярвания, на които са подчинени свързаните с погребението ритуални действия.

За място на погребение на знатен тракиец с очевидно висок социален статус е избран самотен хълм на левия бряг на реката. Това е най-видимото и обособено място, доминиращо над цялата долина. Избраният терен е бил пречистен чрез ритуали с огън, а останките – събрани в издълбана на това място плитка яма. Теренът вероятно е бил осветен чрез либация, а съдовете от ритуалния сервиз – кана (за преливане) и паничка (за пиене), с които е извършена, са били ритуално счупени. Фрагменти от каничката са били хвърлени върху запълнената с въглени и пръст яма, върху която са подредени камъните от леглото на саркофага. С големи скални късове, наредени в кръг около тях, е означена периферията на каменната могила. Във вътрешността на кръга са наредени камъни, хоризонтирани така че да образуват своеобразна платформа за саркофага. Мястото на фрагментите от паничката в каменната могила също е многозначително – част от нея са поставени в началото на нейното съграждане преди извършването на погребението (един от фрагментите е в камъните в основата и), а останалите части – сред завършването на ритуала на погребението (открити са при върха ѝ). Предварително подготвените и донесени на това място камъни, добити от околността, са били групирани по големина за да бъдат използвани по предназначение в каменната могила.

Дървеният саркофаг е сглобен на място, ако съдим по наличието на каменна плоча, заменяща дървената страница в западния му край, като предварително са предвидени необходимите жлеbove, сглобки и дървени клинове. В западната част на купчина са положени останките от кремацията (на кон, а възможно и на човек), увитите в плат дарове – желязна фибула и железен нож, а в източния край е поставена пищялна кост от човек и увитото в плат дървено столче. Саркофагът е бил затворен с масивен дървен капак, а стените му укрепени с вертикалните каменни плочи и покритие от два реда от стъпаловидно наредени плочи. Каменните плочи са били предварително подготвени и донесени, като част от тях са с кръгла форма и големи размери. Плочите са от различен вид камък, част от тях са от мраморизиран варовик и контрастират с белия си цвят спрямо останалите. Вероятно това е нарочно търсен визуален ефект. Върху плочите са наредени по-дребни камъни и е оформен върхът на каменната могилка. Върху него, укрепен с четири подредени камъка в основата за да стои вертикално, е бил поставен дървен кол с диаметър 30 см и височина 1.20 м. След това цялата конструкция е покрита с насип от червеникава глинеста пръст, следван от нов насип с жълтеникав цвят, който е формирал окончателния вид на първичната землена могила. Дървеният кол е свързвал върха на каменната могилка с върха на първичната могила от земен насип. Предполагаме, че след време той е бил изваден и на негово място се е образувал отвор, свързващ гроба с върха на могилата. Отверстието на този своеобразен „комин“ е било покрито с камък, който е бил отместван при необходимост. Той е замислен като своеобразен „отдушник“, реално свързващ гроба с външния свят. Така е поддържана връзка на живите с мъртвия. Чрез него вероятно са били извършвани следващи през годините поменални ритуали – чрез либация, поставяне на храни⁸, заклинания. Билото на първичната могила е доста заравнено и пригодно по този начин за посещаването ѝ по време на обредните действия. След време те са били прекратени и могилата затрупана с нов земен насип. Той е бил укрепен с разпръснати върху пръстта камъни за да не се свлича, които, на свой ред, са били покрити отново с пръст. Така, окончателно е затворен гробният комплекс и почитането на гроба чрез поменални практики прекратено или видоизменено.

Всички елементи на погребалния ритуал, извършен през V в. пр.Хр. в могилата в м. Белишка чука са познати в Тракия. Съчетанието им обаче в един гробен комплекс я прави уникална.

Затрупването на същинския гроб с каменна могилка и след това с могилен насип е сред често срещаните се гробни конструкции (Гергова 1990, 21).

⁸ Ако са поставяни храни, то те не са оставили материални следи: върху върха на каменната могилка не бяха открити материали.

Оригинално решение е съчетанието от могилен насип с каменна могилка и цистов гроб, което прави могилата в м. Белишка чука свързващо звено в погребалните практики от ранножелязната епоха в западнородопската област и тези, характерни за определена прослойка от тракийската аристокрация през следващите векове – IV–II в.пр.Хр. Както е известно през този период за района на Западните Родопи и долината на Горна Места са типични т.нар. плоски некрополи (без могилен насип) с цистови гробове на мъже-войни с положено в тях предпазно въоръжение или на членове на техните семейства – с накити и други дарове (Георгиева, Домарадски, Петрова 1999).

Нов елемент в погребалните практики от V в.пр.Хр. от проучвания район е използването на дървен саркофаг, една гръцка традиция, която се възприема в Тракия именно през класическата епоха като израз на висок социален статус, представителност и благосъстояние. Саркофагът от Белица е единственият запазен досега в предримска Тракия. Той е най-ранният съхранен досега саркофаг, а също и най-ранната запазена находка от дърво на Балканския полуостров, което му придава уникална стойност.

Дървените саркофази⁹ в двата си основни типа – във вид на сандък с плосък или с двускатен покрив, напоящ покрив на храм, се смятат за типично гръцко явление. Те са свързани с ритуала „трупополагане“. На територията на древна Гърция, очевидно поради специфичните климатични условия, запазени саркофази почти няма. Такива са известни от гръцки гробове от IV в.пр.Хр. открити в пясъците на Египет. Най-много сравнително добре запазени дървени саркофази от V–III в.пр.Хр. са открити на територията на Боспорското царство, съхранени в здрави каменни гробове под големи могилни насипи (Соколовский 1969, 5–9)¹⁰. И сред тези паметници обаче изцяло запазените, с възможности за наблюдение на техните конструкции, са само няколко. На този фон значението на саркофага от Белица и откритото в него дървено столче са от първостепенно значение. Те дават информация за развитието на дърводелството и на формата на дървените саркофази през V в.пр.Хр., т. е. в период за който сведения липсват, тъй като повечето от най-ранните достигнали до нас паметници са от IV в.пр.Хр.

В Тракия има и други данни за навлизането на тази гръцка погребална мода

⁹ Саркофагът, както и ковчегът е вместилище за покойника. Саркофагът е голям ковчег, на който е придадена определена форма и декорация. В гръцкия език не съществува специален термин за обозначение на саркофага. Терминът „саркофаг“ в смисъл на „ковчег“ започва да се използва едва в римско време (Соколовский 1969, 7).

¹⁰ Добре е да се знае, че дори и там почти целите екземпляри (каквото е този от Белица) са само няколко, т.е. са изключително редки.

в началото на V в.пр.Хр. Останки от гробни конструкции от дърво, за които няма достатъчно данни за реконструкция на формата (т.е. не може да се определи дали става въпрос за саркофази или ковчези), са открити разрушени, други са различени само по останките от изляло дърво. Такива са известни от Башова могила и могилата Мушовица при Дуванли (Филов 1934, 59, 83), от надгробни могили при Овчарци, Старозагорско (Калчев 1994, 133; Tonkova, Savatinov 2001, 96-97) и Брезово, Пловдивско (Велков 1934, 1-3). През последните години бе проучено и друг гробен комплекс с останки от дървен саркофаг от първата половина на V в.пр.Хр, включващ ред елементи познати от погребението в м. Белишка чука. Това е Голямата могила от некропола при с. Пет могили, Новоагорско (Игнатов, Велков, Кънчева-Русева 2006, 120-122). Гробното съоръжение се състои от земен насип, оформен подобно на могилата в м. Белишка чука, на два етапа: първична могила с останки от ритуалите, съпътстващи погребението и поменални действия и чист насип на вторичната могила без археологически останки. Аналогични са и останалите елементи: каменна могилка, покриваща дървен саркофаг с кремирани останки.

За използването на саркофаг с големи размери, в който са положени кремирани останки има и други примери от Тракия. Най-красноречив е гробният комплекс от V в.пр.Хр. в Лозарската могила от некропола при Дуванли, където в каменен саркофаг с дължина 2.16 м са положени кремирани останки, както и мебелировка - погребално ложе. Предполага се, че на него е бил изложен мъртвецът преди да бъде изгорен и погребан (Филов 1934, 120-126). За погребението от Лозарската могила се смята, че е извършено по елински модел.

В могилата в м. Белишка чука ложето е заменено със столче. То също е белег за навлизането на гръцки елементи в тракийските погребални практики. Представител на изисканите мебели по елински образец, то може да бъде сравнено с коментираното ложе със струговани крачета от Лозарската могила. Столчето от Белишка чука е от типа табуретка или стол без гръб (дифрос), един от най-древните типове мебели с широко разпространение през цялата антична епоха (Richter 1966, 38-43; Соколовский 1971, 96). В Гърция най-често срещани са именно дифросите със струговани крачета. Едно столче от този тип, но със сребърни крачета (имитиращи формата на дървените струговани

Столче от гроб от Ставропулос

крачета), открито в цистов гроб от втората половина на IV в.пр.Хр. от Ставропулос, Солун (Rhomioroulou 1979, p. 76, No 292), е най-близо до столчето от Белица. То послужи и за модел на неговата възстановка¹¹. Стругованите крачета на столчето от Белица, наред с ложето от Лозарската могила при Дуванли, документиран майсторското прилагане на тази техника още през V в.пр.Хр., важен факт, тъй като малкото достигнали до нас паметници са поне с век по-късни (Соколовский 1971, 194). Останалите известни свидетелства от Тракия са от ранноелинистическата епоха. Добре запазено дървено столче (или масичка) от началото на III в.пр.Хр. е открито в известната Гинина могила при с. Свещари до Исперих (Гергова 2007). Друг тип стол с облегалка и струговани крачета (трон) е изобразен върху централния фриз на Казанлъшката гробница.

Обредът на поднасяне на дарове, обвити в плат, засвидетелстван в могилата в м. Белишка чука, е известен и от други погребения в Родопите, наистина от по-късната елинистическа епоха. Отделни находки от богатото погребение в тракийската гробница от могилата „Мал тепе“ при Мезек от ранноелинистическата епоха, също носят следи от плат (Филов 1937, с. 68, 73,). В богат гроб от с. Стойките, Смолянско от III в.пр.Хр. е открита обвита в плат сребърна торква (Кисъов 1989, 13).

Друг важен елемент от извършеното в могилата в м. Белишка чука погребение заслужава особено внимание. Съчетанието на кремирани останки с частично погребение чрез трупополагане засега не ми е известно от други места. По обективни причини не можахме да стигнем до резултат дали кремираните останки включват и човешки останки, освен тези на кон или са само на кон. Затова не знаем дали имаме случай на поставяне в един гроб на кремирани останки на човек и на кон и частично погребение на човек или частично погребение на човек и кремация на кон и (или) други жертвени животни. До скоро не беше известен случай на кремация на кон, нито на кремация на кон и човек, както и съчетаването на кремация на кон и негоряла част от тялото на човек. Едва през 2007 г., такъв случай бе регистриран при проучвания на надгробна могила от II в.пр.Хр. в м. Кулата до Перник (Нинов 2008, 294), където са открити кремирани на място кости на кон и човек. Случаят от Белица и Пернишко показват, че тази практика съществува. Оскъдните данни за този ритуал се дължат или на неговата изключителност или на факта, че кремирани останки се предоставят сравнително рядко за анализ.

Що се отнася до погребването на части от тялото (най-често на череп или на дълги кости, какъвто е и случаят от могилата в Белица), те са по-скоро типични за тракийските погребални практики и се считат за елемент от препогребване на

¹¹ Срв. статията на Св. Михайлов, Г. Костов в настоящия сборник.

останките в определен период от време след първичното погребение (Гергова 1990, 21; Georgieva 2003, 315, 319). Най-многобройни са сведенията за подобни случаи от периода V-II в.пр.Хр. и то от определени географски райони – на първо място в Родопите. Този обряд се свързва с тракийския орфизъм и вярванията на траките в безсмъртието (Гергова 1990, 216-22; Гергова 1996; Кисъов 1989; Georgieva 2003, 313-314).

Ритуалът, извършен в могилата в м. Белишка чука, без съмнение може да бъде причислен към категорията на богатите погребения на високостоящ представител на тракийската аристокрация. На първо място това е местоположението на могилата. Тя е издигната на доминиращ над цялата долина отделен хълм, с което е подчертан високия статус на погребения, както и вероятно владението му над обозримите територии от долината на Места, Източна Рила и Западни Родопи. Указание за значимостта на погребения е и височината на могилата (7 м, т. е. сред високите в района), оптически многократно увеличена от обстоятелството, че е издигната върху обособен хълм. Макар и без елементи на пищност в поднесените дарове, в самото изграждане на могилата е демонстрирано значително благосъстояние: за направата на съоръженията са били необходими много средства и хора, доставен е отдалеч дървен материал, ангажирани са занаятчийски каменоделци и изкусни дърводелци. Майсторството на изработка на дървения саркофаг и на столчето със струговани крачета, което ги превръща в изделия на лукса, сами по себе си говорят за високия статус и възможности на погребения, както и за вкуса към скъпи погребални съоръжения, навлизащи под гръцко влияние в тракийските погребални практики. Погребеният е бил конник, свидетелство за което са фрагментите от кон сред кремираните останки. При погребението тялото му е третирано според тракийските вярвания в обезсмъртяването – положена е част от тялото, практика, характерна както за погребения от ранножелязната епоха от Западните Родопи, така и типична за тракийската висша класа от периода на разцвет на тракийската култура през V-III в.пр.Хр.

Общите елементи в ритуал и гробните съоръжения от могилата в м. Белишка чука при гр. Белица в Рила и богатите погребения от V в.пр.Хр. от Горнотракийската низина показват, че съществува общност в погребалните вярвания на тракийската аристокрация от богатото Одриско царство и от друг обособен район - беските територии от горното течение на р. Места. Погребението в м. Белишка чука е свидетелство за икономическата и политическа мощ на бесите, за техните контакти с гърците от района на Егея, както и с тракийските династии от вътрешността на Тракия.

Литература:

- Велков 1934: И. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. – в: ИБАИ, VIII, 1934, 1-17.
- Георгиева, Домарадски, Петрова 1999: Георгиева Р., М. Домарадски, М. Петрова. Гробове и некрополи. – в: М. Домарадски и колектив. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. - РП, 1999, кн. XXVI, с. 11-15.
- Гергова 1990: Д. Гергова. Тракийската култура през ранножелязната епоха в Югозападна България. – в: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 17-28.
- Гергова 1996: Д. Гергова. Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия. София, 1996.
- Гергова 2007: Д. Гергова. Сборяново, свещената земя на гетите. София, 2007.
- Гоцев 1995: А. Гоцев. Археологически разкопки на две могили в м. Св. Богородица“ в землището на гр. Белица. – АОР за 1995 г. София, 1996, 46.
- Игнатов, Велков, Кънчева-Русева 2007: В. Игнатов, К. Велков, Т. Кънчева-Русева. Археологическо проучване на Голямата могила, с. Пет могили, община Нова Загора. – в: АОР за 2006, София, 2007, 120-122.
- Калчев 1994: П. Калчев. Раннотракийски могили край с. Овчарци, Старозагорско. – в: Първи Международен симпозиум „Севтополис“. „Надгробните могили в Югоизточна Европа“, I, ПИК, В.Търново, 131-138.
- Кисъв 1989: К. Кисъв. Тракийски некрополи край с. Стойките, Пловдивска област. – Археология, 1989, 4, 13-17.
- Нинов 2008: Л. Нинов. Остеологични анализи на материали от бронзовата и желязната епоха. – в: АОР през 2007 г., София, 2008, 293 – 296.
- Сокольский 1969: Н. И. Сокольский. Античные деревянные саркофаги Северного Причерноморья. Москва, 1969.
- Сокольский 1971: Н. И. Сокольский. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. Москва, 1971.
- Филов 1934: Б. Филов. Надгробните могили при Дуванли. С., 1934.
- Филов 1937: Б. Филов. Куполните гробници при Мезек. - ИАИ, XI, 1937, 1-116.
- Georgieva 2003: R. Georgieva. Sepultures insolites de Thrace (fin du Ier mill. av.J.-C.) – Thracia 15, 2003, 313-322.
- Richter 1966: G.M.A. Richter. The furniture of the Greeks, Etruscans and Romans. London, 1966.
- Rhomiopoulou 1979: K. Rhomiopoulou. Treasures of ancient Macedonia. Thessalonike, 1979.
- Tonkova, Savatinov 2001: M. Tonkova, S. Savatinov. Thracian Culture of the Late Iron Age - in "Maritsa-Iztok", Archaeological Research, 2001, vol. V, 95 - 127.

IV.2. Св.Михайлов, Г.Костов. КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ И НА ДЪРВЕНИЯ САРКОФАГ ОТ МОГИЛАТА В М. БЕЛИШКА ЧУКА КРАЙ ГР. БЕЛИЦА

През лятото на 1995 г., при провеждане на археологически разкопки на тракийска могила в м. Белишка чука край гр. Белица бе открит дървен саркофаг, датиран в V в.пр.Хр¹. По време на откриването му е направено видеозаснемане и фотодокументиране на останките от саркофага, както и графични скици. Реставраторският ни екип бе повикан веднага след пренасянето на отделните части на саркофага в сградата на музея в Белица. Саркофагът е с форма на паралелепипед. Образуван от дъно, две надлъжни страници, две тесни, едната от които е дървена, а другата е каменна плоча, и капак. На аксионометричната схема е представена графична възстановка на саркофага, от която е виден начинът на изграждането му. Особено интересен е способът, по който са съединени двете дълги страници с тясната – чрез две шини с квадратно сечение със страна 3 см с топчеста глава в единия край и правоъгълен жлеб със сечение 1,5/3 см в другия. Шините преминават през квадратни отвори на страниците и чрез дървена лайсна (щифт шплент), спусната през жлебовете на шините, се „заключват“. Сглобката е твърде популярна и практикувана и в днешно време в редица съоръжения. Интересно е, че именно поради своята простота е просъществувала хилядолетия.

Тясната дървена страница влиза в издълбан улей в дъното, като допълнително в средата има издаден зъб. Не е ясно дали долната част на дългите страници не е влизала също в някакъв жлеб на дъното (тъй като при него разрушенията са много големи), но това е твърде логично, за да им се придаде вертикална устойчивост. Освен това, няма данни за захващането на дългите страници откъм каменната плоча. Би следвало и там да е имало дървени шини, тъй като няма издълбани жлебове в плочата и вертикално поставените върху дъното страници биха били неустойчиви.

Капакът е изработен от обкрачването на голям дървен труп (разрязан на половина ствол на мура) – с права долна страна и сводеста горна. От долната страна има два жлеба, в които са влизали дъгообразната горна част на тясната страница и стърчащата горна част на каменната плоча.

За изработката на саркофага е използвана иглолистна дървесина. За сега, след наблюдение под лупа и микроскоп може да се предполага, че дървесината е от вида черна мура или бяла мура². Съдейки по размерите на капака, който е сектор от кръг с основа 80 см и дебелина 20-23 см, стволът на дървото е бил с дебелина около

¹ Срв. статията на М. Тонкова. Тракийска надгробна могила в м. Белишка чука край гр. Белица в настоящия сборник.

1 м. Детайлите от намереното вътре столче са изработени от друга дървесина с хомогенна структура, липова или от бук³, а лайсната преминаваща през жлебовете на двете шини е от дървесина с подобна на дъб текстура.

Издадените и пренесени в музея части бяха в доста тежко състояние. Възможно е било, по време на откриването на саркофага, да се вземат допълнителни мерки за защита – изграждане на защитно покритие, консервационна обработка в момента на разкриване и други, което разбира се, би изисквало предварителна подготовка, време и средства. По всяка вероятност дървесината, обаче, е била съсъхнала и разрушена много преди непосредственото отваряне на гроба. Това личи от големите изкривявания на капака, дясната страница, деструктиралото дъно и други части. По-цялостно са запазени лявата страница с разрушения в задния край, тясната страница – на три части, два големи и други по-малки фрагменти от капака, отделни парчета от дъното и останалите елементи. Разрушенията се дължат както на съсъхване, напукване и изкривяване, така и на активното действие на микроорганизми, дърворазрушителни гъби и насекоми. Дървесината е олекната чувствително, добила е кафяво-червеникав цвят и се разпрашава лесно. По-добре са запазени вътрешните страни, които са гладко обработени. От външната страна дъските са обмазани с тънка, вероятно глинена, промазка.

Веднага след откриването на саркофага през 1995 г. бяха проведени аварийни консервационни работи, имащи за цел укрепване и стабилизиране на силно деструктиралата и разрушена дървесина. Състоянието, видът, размерите, начинът на изработка и други технологични моменти бяха отразени в подробна документация. Отделните фрагменти на саркофага бяха пренесени в помещение на читалището, където бяха подредени върху работни плотове и маси. Влажността на дървесината след пренасянето беше около 20-25 %. Първоначално беше предприето почистване на повърхността чрез омокряне и измиване с меки четки. През този първи етап бе проведена само аварийна консервация чрез укрепване на повърхностния слой и облепване на някои застрашени от счупване участъци. Бе направена програма за консервация

Реставрация на капака

² За анализа на дървесината срв. статията на Цв. Попова в настоящия сборник.

³ Наблюдения на Св. Михайлов, Г. Костов и анализ на един фрагмент от Цв. Попова.

и реставрацията на саркофага.

Технологичните проби, направени на отделни парчета с полиетиленгликолови разтвори показаха, че добри резултати се получават с разтвори ПЕГ 6000 в етилов алкохол и вода, като съотношението първоначално е 2:1 в полза на водата и постепенно се променя чрез увеличаване на спирта с оглед ускоряване на изпарението. За по-добро проникване на полиетиленгликола в дълбочина (навлизане в междумицелните пространства) е необходимо нагряване на повърхността с инфрачервена лампа на отделните сектори, последователно след нанасяне на разтвора. Поради наличието на многобройни пукнатини проникването е добро и може да се получи задоволителен ефект. Трябва да се отбележи, че за постигане на една достатъчна за реставрационните цели консолидация на дървесината е необходимо много време, като ежедневно се извършват по няколко обмазвания на всички фрагменти и непрекъснато се повишава концентрацията на затворите от 10 до 20-25%. Първоначално трябва да се работи с ПЕГ 4000, а след това с ПЕГ 6000, който е с по-високо молекулно тегло. След постигане на достатъчно добро укрепване на детайлите повърхността трябва да се почисти от остатъци (побеляване) от карбовакса и допълнително обработени с разтвори на Паралоид В72 в толуол с концентрация около 10 %. След събиране на някои части в зависимост от възприетата концепция за крайно експониране следва да се направи и антистатична обработка на повърхността. При приготвяне на разтворите от първоначалните обработки трябва да се добави 2-3% натриев пентахлорфенолат за дезинфекция.

Дейностите по консервацията и реставрацията на дървения саркофаг продължиха едва 12 години по-късно през 2007–2008 г., след осигуряване на средства по проекта за трансгранично сътрудничество по програма ФАР на община Белица. Бе изработен дървен макет на саркофага, който послужи за модел на неговата възстановка.

Макет на саркофага

Реконструкция на лявата страница

През този втори етап, съгласно представената при първоначалната аварийна консервация програма, бяха проведени последователни консервационно-реставрационни дейности с крайна цел експониране на саркофага в музея в гр. Белица.

Дървесината на отделните фрагменти бе отново обработена със стабилизационни разтвори на „Паралоид В72“ в толуол с постепенно повишаваща се концентрация чрез обмазване и поливане. Бе извършено слепване на отделните парчета към елементите на саркофага – страници и капак. Бяха изработени допълнителни детайли за липсващите зони и оформянето на елементите на саркофага. Изработени бяха допълнителни конструктивни елементи: основи за дъното и капака от водоустойчив многолистов шперплат с тяхната форма и размери, носещи вертикални колонки - рамки за двете дълги страници от иглолистни гредички и затваряне на липсващите обеми с изрязан по формата на запазения оригинал шперплат и монтиране на отделните елементи в обемно цяло.

Монтирането и слепването на отделните фризове, фрагменти и детайли бе извършено много внимателно, с индивидуален подход и със стремеж за максимално възстановяване на обемите и формите и постигане на достатъчна здравина. Използвани бяха дълги метални шпилки, преминаващи през рамките на оригиналните фризове, които остават скрити, но изпълняват сериозна конструктивна роля. След сглобяването на страниците, дъното и каменната плоча бе проведена заключителна антистатична обработка с комбиниран восъчен състав. Саркофагът е изложен в специална зала на музея в гр. Белица като елемент от цялостната възстановка на погребалния ритуал, извършен преди 2500 г. в надгробната могила в м. Белишка чука.

В залата на музея са изложени и части от две крачета и фрагменти от свързващите ги лайсни от дървено столче, открити в саркофага по време на археологическите проучвания. По тях има издълбани улеи и следи от сглобки, по които може да се търси начина на съединяване. Столчето е имало четири гладко обработени струговани крачета високи около 38 см, с диаметър в горната част 6 см, свързани в правоъгълник с размери ~ 40/42 см, с напречни лайсни в две равнини с размери 2/2 см, ясно

Възстановка на саркофага в музея в гр. Белица

личащи в жлебовете в горната част на крачетата. Запазени са ивици плат увити около дървените фрагменти. Дървесината от мек дървесен вид (липа?) бе силно деструктирала. При разкопките през 1995 г. аварийно бяха консервирани отделните елементи на столчето и изложени в музейната експозиция. През 2008 г. бе изготвен макет и проект за реконструкция и експониране на столчето в залата със саркофага, което ще спомогне за цялостното възприемане на вече експонирания саркофаг.

Идейна възстановка на столчето

IV.3. А.Гоцев. МОГИЛАТА В М. СВ. БОГОРОДИЦА (САЛИАГОВА ЧУКА), ГР. БЕЛИЦА

През лятото на 1995 г. в м. „Света Богородица“ или Салиагова могила (обозначение на топографската карта) бяха проведени археологически проучвания на 2 могили. Средствата бяха осигурени от община Белица, в проучванията се включиха студенти от НБУ, работниците Белица ис. Краище. Тези проучвания са част от програмата за комплексно археологическо проучване на територията на общината за да се очертае културно-историческата среда на тракийското светилище при с. Бабяк през I хил.пр.н.е.

Местността се намира на около 4км. южно от град Белица, в близост до ж.п. гарата. Могилите са намират на най-крайното възвишение на водоразделния ръб между реките Места и Беличка река. Отстоят една от друга на около 300 м. Бе проучена разположената по на юг, в близост до самия край на възвишението, където склоновете му стръмно се спускат на юг, изток и запад. Височината на могилата е 2.50 м., диаметъра е 18-20 м. В северозападния сектор на могилата имаше дълбок иманярски изкоп. Могилата бе разкопана изцяло, разделена на 4 сектора. Състоеше се от натрупани в няколко пласта предимно средно големи камъни, примесени с кафеникаво-сивкава пръст. Характерно за камъните от конструкцията, че са от три различни вида – ломени, необработени късове от местната скала, речни камъни с овална, понякога правилна форма и части от хромелни камъни – по-често горната им част. Количеството на последните в могилата е значително, а присъствието им в конструкцията е съзнателно търсен ефект. Не бяха регистрирани следи от погребение, въпреки че на няколко места в могиления насип бяха разкрити следи от пепел и дребни, изолирани въгленчета. Бяха регистрирани 4 изолирани керамични струпвания – всички по периферията на могилата на незначителна дълбочина.

Керамиката е работена на рака и на грънчарско колело, липсват характерни фрагменти. Единствените находки се откриха в югоизточния сектор на могилата. Това са една бронзова тръбичка и част от бронзова спираловидна огърлица. На базата на находките могилата са датира в периода VI-V в.пр.Хр.

Могила в м. „Св. Богородица“ – град Белица, поглед от юг